ओ३म्

वैशेषिकदर्शनम्

स्वामिब्रह्ममुनिभाष्योपेतम्

भाष्यकारः
स्वामी ब्रह्ममुनिः परिव्राजको विद्यामार्तण्डः

प्रकाशक
वानप्रस्थ साधक आश्रम
आर्यवन, रोजड़, गुजरात

प्रकाशक : **वानप्रस्थ साधक आश्रम**
आर्यवन, रोजड़, पत्रालय-सागपुर
जिला-साबरकांठा, गुजरात-३८३३०७
चलभाष : ९४२७०५९५५०
E-mail : vaanaprastharojad@gmail.com
Website : www.vaanaprastharojad.org

संस्करण : जून २०२१ ई० (वि०सं० २०७८, ज्येष्ठ)

मूल्य : १००.०० रुपये

टाईप-सैटिंग : **स्वस्ति कम्प्यूटर्स,** करनाल
दूरभाष : ०९२५५९-१२३१४

मुद्रक : **राज ऑफसेट,** ११, पूनाजी इस्टेट,
धोबीघाट, दूधेश्वर, अहमदाबाद

प्रकाशकीयम्

परब्रह्मणः प्राप्तं ज्ञानमपौरुषेया वेदाः न केवलं स्वतःप्रमाणमपितु वेदाध्ययनमार्यधर्मः। उक्तञ्चर्षिणा—''वेदाः सर्वासां सत्यविद्यानां ग्रन्थाः। वेदानां पठनं पाठनं च तथा श्रवणं श्रावणं च सर्वेषामार्याणां परमो धर्मः।'' परन्तु तत्र ज्ञानपूर्वकपाठस्यैव प्रशंसा भवति निन्दा च अज्ञानपूर्वकस्य। तद्यथा ''स्थाणुरयं भारहारः किलाभूद् अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्। योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा।'' वेदं पठित्वापि यदि कश्चिद् अर्थज्ञानायासमर्थस्तत्र भारवहनवन्न विशेषफलप्रदः। तद्विपरीतं यो वेदानामर्थमपि जानाति स ऐहलौकिकं पारलौकिकं च सुखमाप्नोति। वेदानामर्थस्य सुबोधाय सुष्ठुतया परिज्ञानाय सारल्येनावगमनार्थं परमकारुणिकैर्ऋषिभिर्वेदव्याख्यानग्रन्थाः, वेदाङ्गानि, उपाङ्गानि चोपदिष्टानि। येषु ग्रन्थेषु वेदानां प्रामाण्यं स्वीक्रियते ते ग्रन्थाः वैदिकवाङ्मयेषु गण्यन्ते।

सृष्टौ बह्व्यो विद्याः वर्तन्ते। एकैकं विषयमधिकृत्य स्वस्वग्रन्थेषु साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो व्याख्यान्ति। शास्त्रान्तरे दृश्यस्य जगतश्चतुर्विभागः क्रियते। तद्यथा ''विशेष+ अविशेष+लिङ्गमात्र+अलिङ्गानि गुणपर्वाणि''। तत्र कथितान् ''विशेषान्'' अधिकृत्य कृतः ग्रन्थः वैशेषिकं दर्शनम्। विशेष इति महाभूतानि, परमाणवः। अद्यत्वेऽपि वैशेषिक-दर्शनस्य प्रणेता महर्षिः कणादः पदार्थविज्ञानस्य जनकः कथ्यते। अलभ्यमानेतिहासे-ऽणुपरमाणूनां विवेचकेषु महर्षिः कणादः सर्वप्रथमः इति प्रसिद्धः। दर्शनान्तरवदिदं वैशेषिकं दर्शनम् अपि अस्तिकदर्शनम्। दर्शनेऽस्मिन् मुक्तकण्ठेन वेदस्य प्रामाणिकता स्वर्यते—''तद्वचनाद् आम्नायस्य प्रामाण्यम्'' द्विधेदं सूत्रमुपलक्ष्यते (वै०द० १.१.३ तथा १०.२.९)।

वैदिकसिद्धान्तेषु पारङ्गतो व्याकरणादिशास्त्रेषु निष्णातः स्वामी ब्रह्ममुनिः परिव्राजको विद्यामार्तण्डः आर्यसमाजस्य विद्वद्वर्येष्वन्यतमः। तत्र भवता वेदनिरुक्त-दर्शनादिशास्त्राणां सौखदं भाष्यं कृतमस्ति। तयैव शृंखलयास्य वैशेषिकदर्शनस्य भाष्यं नातिविस्तरेण सारल्येन रचितम् एतदर्थं वेदवेदाङ्गेषु कृतभूरिपरिश्रमः स्वामी ब्रह्ममुनिमहाभागो धन्यवादार्हः।

बहुभ्यो वर्षेभ्यः स्वामिब्रह्ममुनिकृतस्य वैशेषिकदर्शनभाष्यपुस्तकस्यानुपलब्धिर्दरी-दृश्यते। अध्येतृभ्योऽस्य पुस्तकस्य महतीमावश्यकताम् अनुभूय वानप्रस्थसाधकाश्रमतः प्रकाशनस्य विचारः संजातः। अत्र वानप्रस्थसाधकाश्रमे बहुकालेभ्यो वेदाङ्गानां व्याकरणादि-शास्त्राणाम् उपाङ्गानां दर्शनशास्त्राणाम् अविच्छिन्नेन पठनं पाठनं च प्रचलति। तत्राध्येतारः पुस्तकमिदं लब्ध्वा वैशेषिकसूत्राणां रहस्यम् अवगन्तुं शक्ष्यन्तीति शुभाशंसा।

ग्रन्थसम्पादनेऽस्मिन् महत्परिश्रमं कृतवन्तः स्वामी मुक्तानन्द परिव्राजकाः, आचार्य शक्तिनन्दनः, ब्र० रमणः, ब्र० शिवनाथः सर्वेऽपि अत्यन्तं धन्यवादार्हाः।

—आचार्यः सत्यजित्

दिनाङ्क : ०१.०६.२०२१ — प्रबन्धको न्यासी, वानप्रस्थ-साधक-आश्रमः

तदनुसार- वैशाख कृष्ण ०७, २०७८ वि० संवत्

प्रमुखविषयाणां सूत्रसूचिः

परमात्मा

विभवान्महानाकाशस्तथा चात्मा ॥ ७.१.२२ ॥
संज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् ॥ २.१.१८ ॥

जीवात्मा

'आत्मा' तदभवात् [अणुः] ॥ ७.१.२३ ॥
इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः ॥ ३.१.२ ॥
आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत् ॥ ३.१.१८ ॥
प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम् ॥ ३.१.१९ ॥
प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः
सुखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि ॥ ३.२.४ ॥
व्यवस्थातो नाना ॥ ३.२.२० ॥ शास्त्रसामर्थ्याच्च ॥ ३.२.२१ ॥
तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे ॥ ८.१.२ ॥

प्रकृतिः

सदकारणवन्नित्यम् ॥ ४.१.१ ॥ तस्य कार्यं लिङ्गम् ॥ ४.१.२ ॥

मोक्षः

धर्मविशेषः....तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसम् ॥ १.१.४ ॥
आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः ॥ ६.२.१६ ॥

मनः

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्यभावोऽभावश्च मनसो लिङ्गम् ॥ ३.२.१ ॥ प्रयत्नायौगपद्याज्ज्ञानायौगपद्याच्चैकम् ॥ ३.२.३ ॥ तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे ॥ ८.१.२ ॥

इन्द्रियम्

भूयस्त्वाद् गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः ॥ ८.२.५ ॥
तथापस्तेजो वायुश्च रसरूपस्पर्शाविशेषात् ॥ ८.२.६ ॥

शरीरम्

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न विद्यते ॥ ४.२.२ ॥
गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्र्यात्मकम् ॥ ४.२.३ ॥
तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजं च ॥ ४.२.५ ॥

धर्मः

यतोऽभ्युदयनिश्रेःयससिद्धिः स धर्मः ॥ १.१.२ ॥
धर्मविशेषप्रसूतात्...तत्त्वज्ञानात् निःश्रेयसम् ॥ १.१.४ ॥

वेदः

तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् ॥ १.१.३ ॥
बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे ॥ ६.१.१ ॥
संज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् ॥ २.१.१८ ॥

आत्मप्रत्यक्षं ज्ञानम्

आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम् ॥ ९.१.११ ॥

तथा द्रव्यान्तरेषु प्रत्यक्षम् ॥ ९.१.१२ ॥ असमाहितान्तकरणा उपसंहृतसमाधयस्तेषाञ्च ॥ ९.१.१३ ॥ तत्समवायात् कर्मगुणेषु ॥ ९.१.१४ ॥ आत्मसमवायादात्मगुणेषु ॥ ९.१.१५ ॥ ऐन्द्रियिकप्रत्यक्षं ज्ञानम् महत्यनेकद्रव्यवत्त्वाद् रूपाच्चोपलब्धिः ॥ ४.१.६ ॥ अनेकद्रव्यसमवायाद् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ४.१.८ ॥

लैङ्गिकं ज्ञानम्

अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति लैङ्गिकम् ॥ ९.२.१ ॥ अस्येदं कार्यकारणसम्बन्धश्चावयवाद् भवति ॥ ९.२.२ ॥

शाब्दं ज्ञानम्

एतेन शाब्दं व्याख्यातम् ॥ ९.२.३ ॥
हेतुरपदेशो लिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्थान्तरम् ॥ ९.२.४ ॥
अस्येदमिति बुद्ध्यपेक्षितत्वात् ॥ ९.२.५ ॥

स्मार्त्तं ज्ञानम्

आत्मनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः ॥ ९.२.६ ॥

स्वाप्नं ज्ञानम्

तथा स्वप्नः ॥ ९.२.७ ॥

सौषुप्तं ज्ञानम्

स्वाप्नान्तिकम् ॥ ९.२.८ ॥ धर्माच्च ॥ ९.२.९ ॥

आर्षं सिद्धज्ञानम्

आर्षं सिद्धदर्शनं च धर्मेभ्यः ॥ ९.२.१३ ॥

विपरीतज्ञानम्

इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या ॥ ९.२.१० ॥
तद्दुष्टज्ञानम् ॥ ९.२.११ ॥

द्रव्याणि

पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि ॥ १.१.५ ॥

द्रव्यलक्षणम्

क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् ॥ १.१.१५ ॥

गुणाः

रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः ॥ १.१.६ ॥

गुणलक्षणम्

द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष
इति गुणलक्षणम् ॥ १.१.१६ ॥

कर्माणि

उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि ॥ १.१.७ ॥

कर्मलक्षणम्

एकद्रव्यगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम् ॥ १.१.१७ ॥

सामान्यं सामान्यलक्षणं वा

सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम् ॥ १.२.३ ॥
भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव ॥ १.२.४ ॥
सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता ॥ १.२.७ ॥

द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं च सामान्यानि विशेषाश्च॥ १.२.५॥
अन्यत्रान्तेभ्यो विशेषेभ्यः॥ १.२.६॥

विशेषो विशेषलक्षणम्

सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम्॥ १.२.३॥ [अर्थात्—व्यावृत्तेरेव हेतुत्वाद् विशेषा एवान्त्यविशेषाः]॥ १.२.४, ६॥

समवायः समवायलक्षणं वा

इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः स समवायः॥ ७.२.२६॥

अर्थपदवाच्यानि द्रव्यगुणकर्माणि

अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु॥ ८.२.३॥
पदार्थपदवाच्या द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः......
....द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां...॥ १.१.४॥

समवायि कारणं द्रव्यमेव

कारणमिति द्रव्ये कार्यसमवायात्॥ १०.२.१॥
दिक्कालाकाशा न समवायिकारणं कर्मणाम्
निष्क्रियाणां समवायः कर्मभ्यो निषिद्धः॥ ५.२.२३॥

असमवायिकारणम्

संयोगाद्वा॥ १०.२.२॥ (द्रव्यम्) कारणं त्वसमवायिनो गुणाः॥ ५.२.२४॥ (गुणाः) तथा रूपे कारणैकार्थसमवायात्॥ १०.२.४॥ (ऐकभौतिको गुणः) कारणसमवायात् संयोगः पटस्य॥ १०.२.५॥ (गुणोऽनेकद्रव्यस्थः) कारणकारणसमवायाच्च॥ १०.२.६॥ (अनेकानेकद्रव्यस्थो गुणः) कारणे समवायात् कर्माणि॥ १०.२.३॥ (कर्म) समवाय्यसमवायिनोर्विशिष्टम्।

कारणम् (निमित्तकारणम्)

संयुक्तसमवायादग्नेर्वैशेषिकम्॥ १०.२.७॥ [जडेषु निमित्तकारणमग्निराग्नेयगुण औष्ण्यं पाकजपरिणामकारित्वात्। जडभिन्नं चेतनं चेतन-गुणाश्च ज्ञानप्रयत्नादयो निमित्तकारणमित्यर्थापत्तेरागतम्] कारणेन कालः॥ ५.२.२६॥ (उत्पादफलपाकादिपरिणामकारित्वात् कालोऽपि निमित्तकारणं जडं सत्) आकाशश्च निष्क्रमणप्रवेशनयोर्निमित्तम्।

द्रव्यं कार्यम्

द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते... ॥ १.१.१० ॥ द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् ॥ १.१.२३ ॥ [द्रव्यं कार्यं तत्समववायिकारणानि कारणद्रव्याणि] संयोगानां द्रव्यम् ॥ १.१.२७ ॥ (द्रव्यं कार्यं तदसमवायिकारणं संयोगः)

गुणः कार्यम्

गुणाश्च गुणान्तरं 'आरभन्ते'॥ १.१.१० ॥ (कारणस्थगुणा असमवायिकारणम्) रूपाणां रूपम् ॥ १.१.२८ ॥ द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥ १.१.१८ ॥ [गुणः कार्यं तस्य द्रव्यं समवायिकारणं द्रव्यभिन्नं निमित्तकारणम्] द्वित्वप्रभृतयः संख्याः पृथक्त्वसंयोगविभागाश्च ॥ १.१.२५ ॥ (कार्याणि, तेषां द्रवयाणि समवायिकारणम्) संयोगविभागाश्च कर्मणाम् ॥ १.१.३० ॥ संयोगविभागवेगानां कर्म समानम् ॥ १.१.२० ॥ संयोगविभागाः कार्यं तदसमवायिकारणं कर्म)

कर्म कार्यम्

द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥ १.१.१८ ॥ (कर्म कार्यं तत्समवायिकारणं द्रव्यं तस्य निमित्तकारणमसमवायिकारणं यथायोग्य-मन्यत्) गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् ॥ १.१.२९ ॥ (उत्क्षेपणं कार्यं संयोगादीनां गुरुत्वादयो यथायोग्यं निमित्तमसमवायि वा)

विषयसूचिः

अस्य ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यविषयनिष्कर्षः

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्यपदार्थषट्कविज्ञानस्य प्रसिद्ध-धर्मापेक्षया धर्मविशेषनामधेयत्व मोक्षसाधनत्वं तद्व्याख्यानस्य वेदाधारत्वं च। परमात्मनो वेदप्रवक्तृत्वं विभुत्वं जीवात्मनोऽणुत्वमुभयोरध्यात्मप्रत्यक्ष-त्वम्, जीवात्मनः शरीरेन्द्रियमनोभ्यो भिन्नवस्तुत्वम्। वेदस्य बुद्धिपूर्वकत्वाद् धर्मप्रवचनशास्त्रत्वादीश्वरोक्तत्वाच्च प्रामाण्यम्, प्रात्यक्षिकलैङ्गिकशाब्द-स्मार्तार्षाणि ज्ञानानि, मोक्षस्याध्यात्मकर्मसाध्यत्वम्। द्रव्यगुणकर्मणां यथायोग्यं पारस्परिकं कार्यकारणभावप्रदर्शनम्, असमवायिसमवायिनिमित्त कारणानां लक्षणं विवेचनं च॥

अध्यायानां प्रमुखविषयसारः

प्रथमाध्यायस्य—

परमात्मपर्यन्तविशिष्टवस्तुविज्ञानस्य धर्मविशेषनामधेयत्वं तद्विवरणं च।

द्वितीयाध्यायस्य—

द्रव्याणां नैजिकौपाधिकगुणलक्षणपरीक्षणे शब्दस्य गुणत्वानित्यत्व-निर्णयः।

तृतीयाध्यायस्य—

आत्मनः शरीरादिभ्यो भिन्नवस्तुत्वसिद्धिर्मनसश्च ज्ञानोपकरणत्व-प्रदर्शनम्।

चतुर्थाध्यायस्य—

सर्वोपादानस्याव्यक्तस्य स्वीकारः। शरीरस्यैकोपादानकत्वं योनिज-जत्वायोनिजत्वञ्च।

पञ्चमाध्यायस्य—

कर्मप्रवृत्तेः कारणविवेचनम्, कर्म प्रति समवाय्यसमवायिकारणविचारः।

षष्ठाध्यायस्य—

वेदस्य बुद्धिपूर्वकत्वम्, कर्मणः फलप्राप्तिविचारः, मोक्षस्योपायोऽ-ध्यात्मकर्माणि।

सप्तमाध्यायस्य—

परमात्मनो विभुत्वं, जीवात्मनश्चाणुत्वम्, शब्दार्थयोः सामयिकसम्बन्ध प्रतिपादनम्।

अष्टमाध्यायस्य—

आत्मनोऽनैन्द्रियिकप्रत्यक्षत्वम्, पृथक्पृथगिन्द्रियाणां पृथक्पृथगेको-पादानकत्वम्।

नवमाध्यायस्य—

प्रागभावादीनामभावानां प्रतिपादनम्, प्रात्यक्षिकलैङ्गिकादिज्ञानानां विवरणञ्च।

दशमाध्यायस्य—

सुखदुःखज्ञानानामात्मगुणानां भिन्नभिन्नत्वम, समवाय्यसमवायि-निमित्तकारणानां विवेचनम्।

आह्निकानां विषयाः

प्रथमाध्याये—

प्रथमाह्निकस्य—धर्मव्याख्यानप्रतिज्ञा, धर्मप्रयोजनञ्च। प्रसिद्धधर्मा-पेक्षया विशिष्टधर्मस्य तत्त्वज्ञानस्याङ्गीकारस्तत्स्वरूपं तदर्थं वेदप्रामाण्यञ्च। द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानामुद्देशलक्षणसहितानां द्रव्यगुणकर्मणां पारस्परिककार्यकारणभावप्रकारः।

द्वितीयाह्निकस्य—सामान्यविशेषयोर्लक्षणम्, परसामान्यं सत्ता तस्याः सर्वत्रानुवृत्तिधर्मत्वम्, द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं चापरसामान्यं तस्य तस्य यथाक्रमं द्रव्येषु गुणेषु कर्मस्वनुवर्तमानत्वम्। विशेषस्य व्यावृत्तिधर्मत्वम्।

द्वितीयाध्याये—

प्रथमाह्निकस्य—द्रव्येषु पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां स्वरूपम्। वाय्वा-काशलक्षणस्य परीक्षणं च।

द्वितीयाह्निकस्य—पृथिव्यादीनां नैजिकलक्षणनिरूपणम्, कालदिशो-र्लक्षणपरीक्षणे शब्दो द्रव्यं गुणःकर्म वेति संशयस्तस्य संशयस्य लक्षणं पुनः शब्दस्य परीक्षणं तस्य गुणत्वानित्यत्वयोर्निर्णयश्च।

तृतीयाध्याये—

प्रथमाह्निकस्य—शरीरेन्द्रियमनोभ्यः साधनेभ्यो भिन्नस्य तत्प्रयोक्तुस्त-त्साध्यविषयभोक्तुर्ज्ञानगुणवत आत्मनः सिद्धिस्तत्सिद्धये हेतुप्रदर्शनं च।

द्वितीयाह्निकस्य—मनसः सिद्धिस्तस्यैकत्वञ्च। शरीरे जीवात्मनो बोधकानि विशिष्टलिङ्गानि प्राणादयः, तस्याहमिति शब्देनान्तरिकप्रत्यक्षत्वं, प्रतिशरीरं नानानुभूत्या खल्वात्मनोऽसंख्यत्वम्।

चतुर्थाध्याये—

प्रथमाह्निकस्य—सर्वोपादानस्याव्यक्तस्य नित्यत्वम्, रूपवद्वस्तुनः प्रत्यक्षत्वे कारणपरिग्रहः।

द्वितीयाह्निकस्य—पृथिव्यादीनां कार्यत्रैविध्यम्। शरीरस्यैकोपादानकत्वं योनिजत्वमयोनिजत्वं च। अयोनिजत्वस्य कारणप्रदर्शनम्।

पञ्चमाध्याये—

प्रथमाह्निकस्य—भिन्नभिन्नवस्तुषु वर्तमानस्य विविधकर्मणः प्रवृत्तेः कारणानि।

द्वितीयाह्निकस्य—पूर्ववत् कर्मणः प्रवृत्तेः कारणानि तथा चेतनस्यात्मनः कर्मकारणानि च कर्म प्रति निष्क्रियाणां द्रव्याणां तथा गुणानां चासमवायिकारणत्वम्, गुणानां गुणं प्रति द्रव्यं प्रत्यप्यसमवायिकारणत्वम्, कर्म प्रति दिशोऽसमवायि कारणत्वम्, कालस्य कर्मप्रति निमित्तकारणत्वम्।

षष्ठाध्याये—

प्रथमाह्निकस्य—वेदस्य बुद्धिपूर्वकत्वात् प्रामाण्यप्रदर्शनम्, स्वकृतस्य पुण्यपापकर्मणः फलभागी स्वयं नान्यः, दुष्टादुष्टभोजनविचारः। भोक्तव्यविषये पात्रापात्रनिर्णयश्च।

द्वितीयाह्निकस्य—अदृष्टफलप्रयोजकानि कर्माणि, शुचिव्रतानां यमनियमानामाचरणीयत्वम्, रागप्रवृत्तेः कारणानि, आत्मकर्मणां योगाभ्यासानां मोक्षसाधनत्वम्।

सप्तमाध्याये—

प्रथमाह्निकस्य—रूपादिगुणानां नित्यत्वानित्यत्वे, परमात्मनो महत्परिमाणवत्त्वं जीवात्मनो मनसश्चाणुपरिमाणवत्वम्, दिक्कालाकाशानां महत्परिमाणवत्म्।

द्वितीयाह्निकस्य—द्रव्यस्थस्य एकत्वसंख्यागुणस्यान्यगुणेभ्यो भिन्नवस्तुत्वं रूपादिभ्यो गुणेभ्य सङ्ख्याया गुणकर्मणोरवर्तमानत्वं द्रव्यवर्तित्वं, गुणेषु गुणाभावस्य कर्मसु कर्माभावस्य प्रदर्शनम्, संयोगविभागयोः स्वकारणकार्ययोरवर्तमात्वम्, शब्दार्थयोः समवायसम्बन्धस्य संयोगसम्बन्धस्य चास्वीकारस्तथा सामयिकसम्बन्धस्य संस्थापनम्, समवायसम्बन्धस्य

लक्षणम्।

अष्टमाध्याये—

प्रथमाह्निकस्य—आत्मनो मनसश्चैन्द्रियकप्रत्यक्षत्वाभावः। गुणज्ञानेन गुणिनस्तत्समवायिनो द्रव्यस्य ज्ञानम्, कार्यकारणभावरहितेषु द्रव्येषु परस्परानापेक्षिकं ज्ञानम्।

द्वितीयाह्निकस्य—साङ्केतिकज्ञानस्य बुद्ध्यपेक्षत्वम्, द्रव्यगुणकर्मणामर्थपदवाच्यत्वम्, कार्यद्रव्याणामेकोपादानकत्वम्, नासिकादिष्विन्द्रयेषु पृथिव्यादीनामेकोपादनकत्वम्।

नवमाध्याये—

प्रथमाह्निकस्य—प्रागभावप्रध्वंसाभावान्योन्याभावात्यन्ताभावसंसर्गाभावानां विवेचनम्, आत्मप्रत्यक्षस्य (अध्यात्मप्रत्यक्षस्य) योगसमाधिजस्य लक्षणम्।

द्वितीयाह्निकस्य—आनुमानिकशाब्दस्मार्त्तस्वाप्नसौषुप्तार्षाणां ज्ञानानां वर्णनं विपरीतज्ञानस्य च प्रतिपादनम्।

दशमाध्याये—

प्रथमाह्निकस्य—सुखदुःखयोर्भेदः, सुखदुःखयोर्ज्ञानाद् भिन्नत्वम्, सुखदुःखयो निष्पत्तिकारणं प्रत्यक्षानुमाने।

द्वितीयाह्निकस्य—कार्यसमवेतं द्रव्यं समसायिकारणम्, संयोगात् कार्यहेतु द्रव्यसमवायिकारणम् कारणैकार्थसमवेतत्वाद्, गुणोऽसमवायि-कारणम्, कारणसमवेतत्वादसमवायिकारणं संयोगः कार्यस्य, अग्निस्तद्गुणश्चौष्ण्यं विशिष्टकारणं समवाय्यसमवायिभ्यां भिन्नं तन्त्रान्तरप्रसिद्धं निमित्तकारणम्[१]।

---

१. प्रशस्तपादभाष्ये तु प्रयुज्यते निमित्तकारणशब्दो वैशेषिकदर्शने नोपलभ्यते।

अन्यकृतभाष्यालोचनान्वितानि सूत्राणि

प्रथमाध्यायस्य—

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥ १.१.२ ॥

उभयथा गुणाः ॥ १.१.१३ ॥

व्यतिरेकात् ॥ १.१.२२ ॥

गुणवैधर्म्यान्न कर्मणां कर्म ॥ १.१.२४ ॥

सदिति लिङ्गाविशेषाद् विशेषाभावाच्चैको भावः ॥ १.२.१७ ॥

द्वितीयाध्यायस्य—

अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम् ॥ २.१.११ ॥

तस्मादागमिकम् ॥ २.१.१७ ॥

संज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् ॥ २.१.१८ ॥

प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः ॥ २.१.१९ ॥

संयोगादभावः कर्मणः ॥ २.१.२३ ॥

कार्यान्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः ॥ २.१.२५ ॥

परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्य ॥ २.१.२७ ॥

पुष्पवस्त्रयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तराप्रादुर्भावो
वस्त्रे गन्धाभावलिङ्गम् ॥ २.२.१ ॥

अपरस्मिन् परं युगपच्चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि ॥ २.२.६ ॥

नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कालाख्येति ॥ २.२.९ ॥

तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् ॥ २.२.२२ ॥

तृतीयाध्यायस्य—

अन्यदेव हेतुरित्यनपदेशः ॥ ३.१.७ ॥

अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकान्नागमिकम् ॥ ३.२.९ ॥

न तु शरीरविशेषाद् यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानं विषयः ॥ ३.२.१७ ॥

चतुर्थाध्यायस्य—

अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः ॥ ४.१.४ ॥

अविद्या ॥ ४.१.५ ॥

सत्यपि द्रव्यत्वे महत्वे रूपसंस्काराभावाद् वायोरनुपलब्धिः ॥ ४.१.७ ॥

एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्यातम्॥ ४.१.१३॥

पञ्चमाध्यायस्य—

नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म॥ ५.२.१॥

तद्विशेषेणादृष्टकारितम्॥ ५.२.२॥

नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च॥ ५.२.६॥

सप्तमाध्यायस्य—

नित्यं परिमण्डलम्॥ ७.१.२०॥

अविद्या च विद्यालिङ्गम्॥ ७.१.२१॥

विभवान्महानाकाशस्तथा चात्मा॥ ७.१.२२॥

निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न विद्यते॥ ७.२.४॥

भ्रान्तं तत्॥ ७.२.५॥

एकत्वाभावाद् भक्तिस्तु न विद्यते॥ ७.२.६॥

कार्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावादेकत्वैकपृथक्त्वं न विद्यते॥ ७.२.७॥

एतदनित्ययो र्व्याख्यातम्॥ ७.२.८॥

युतसिद्ध्यभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते॥ ७.२.१३॥

गुणत्वात्॥ ७.२.१४॥

अष्टमाध्यायस्य—

सामान्यविशेषेषु सामान्य०॥ ८.१.५॥

गुणकर्मसु गुणकर्माभावाद् गुणकर्मापेक्षं न विद्यते॥ ८.१.८॥

नवमाध्यायस्य—

असमाहितान्तःकरणा उपसंहृतसमाधयस्तेषां च॥ ९.१.१३॥

तत्समवायात् कर्मगुणेषु॥ ९.१.१४॥

आत्मसमवायादात्मगुणेषु॥ ९.१.१५॥

अस्येदं कार्यकारणसम्बन्धश्चावयवाद् भवति॥ ९.२.२॥

दशमाध्यायस्य—

संशयनिर्णयान्तराभावश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः॥ १०.१.२॥

अभूदित्यपि॥ १०.१.४॥

संयुक्तसमवायादग्नेर्वैशेषिकम्॥ १०.२.७॥

प्राक्कथनम्

केचिद् भाष्यकाराः ''न वयं षट्पदार्थादिवादिनो वैशेषिकादिवत्'' (सांख्य० १.२५) इति पदार्थविषये ''महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्'' (वेदान्त० २.२.११) इति परिमाणविषये ''कर्मैके तत्र दर्शनात्'' (मीमांसा० १.१.६६) इति शब्दानित्यत्वविषये, एवं सांख्यवेदान्तमीमांसादर्शनेषु वैशेषिकदर्शनस्थवादानां निर्देशनात् तद्दर्शनेभ्यः प्राक्तनत्वं वैशेषिकदर्शनस्य मन्यन्ते। मन्येरन् ते तथादृष्ट्या, अयं वादो वा विवादो वा तु खल्वैतिहासिकेषु तिष्ठतु। परन्तु वैशेषिकादीनि नामानि दर्शनविद्यानामानि यौगिकानि। दर्शनानि तु वेदानामुपाङ्गानि वैदिककालादेव मनीषिणां विचारविषयाः। अङ्गान्युपाङ्गानि चाङ्गिभिर्वेदैः सह संसक्तानि यद्वा तेभ्योऽङ्गिभ्यो वेदेभ्यः प्रकटीभूतानि सन्ति। एवं सर्वाण्यपि दर्शनानि समानकालानि तत्र पौर्वापर्यं न युक्तम्, ''वेदान्त-विज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वाः'' (मुण्डको० ३.२.६) वेदान्तनाम्नीं योगनाम्नीं विद्यामधिकृत्य खलु वर्णनमिदमुपनिषदि युज्यते यतो वेदान्त-दर्शनग्रन्थे तूपनिषदो व्याख्यायन्ते प्रमाणीक्रियन्ते च। तथा ''सांख्यं योगं समभ्यस्येत्'' (निरु० १४.६) गर्भे सांख्ययोगयोरवलम्बनं विद्यादृष्ट्या न तु ग्रन्थरूपेण सङ्गच्छते। तत्र ग्रन्थेषु तु यथायोग्यं स्वक्षेत्रानुसारिणा विचारप्रदर्शनेनैव भवितव्यं न हि तत्रान्यविद्यावादस्य खण्डनमपेक्षितम्, अपितु तत्र भिन्नक्षेत्रस्यानुवादमात्रतया प्रतिपादनं यत्तत्र क्षेत्रे त्वित्थमस्मदीय-क्षेत्रे खल्विदमिति मतिरस्माकं सर्वदर्शनेषु॥

वैशेषिकदर्शनस्य भाष्यं रावणेनापि व्यधायीति रत्नप्रभादौ प्रचर्चितं तच्च काणादस्य वैशेषिकस्य यद्वाऽन्यकृतस्य प्राक्तनस्य वैशेषिकस्येति न ज्ञायते तस्यानुपलब्धत्वात्। साम्प्रतं प्रशस्तपादभाष्यमुपलभ्यते यच्च पुरातनत्व-पदमधितिष्ठति विदुषां मतौ। स्वामिदयानन्देन तु सत्यार्थप्रकाशे घोषितं वैशेषिकस्य भाष्यं गौतमेन मुनिना कृतमति। ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायां तु प्रशस्तपादकृतभाष्यसहितं कणादमुनिकृतं वैशेषिकशास्त्रमिति सूचितम्। प्रशस्तपादभाष्यं हि गौतममुनिकृतमिति प्रसिद्धिः। भवतु तथा, परन्तु तत्र प्रारम्भिकं मङ्गलाचरणम् ''प्रणम्य हेतुमीश्वरं मुनिकणादमन्वतः'' एतन्ना-स्मभ्यं रोचते, न ह्येतादृशः खल्वृषीणां शिष्टाचारः क्वचिदन्यत्र दृष्टः, ईश्वरं

नमस्कृत्य मुनयेऽपि तद्वन्नमस्कारो नमस्कर्तुरमुनित्वं द्योतयति। तथापि भवतु तत्प्रशस्तपादभाष्यं पुरातनं यद्वा प्रामाणिककल्पं तथापि न हि तत् सूत्रक्रममनुसरद् यद्वा न प्रत्येकसूत्रावलम्बनपरं भाष्यं तत्तु स्वतन्त्रं व्याख्यानरूपमस्ति।

अस्य दर्शनस्य भारद्वाजीया वृत्तिरप्यासीदिति शङ्करमिश्रेण निजोपस्कार-वृत्तौ ''वृत्तिकृतस्तु'' इति वचनेन स्थाने-स्थाने सङ्केतितम्। अस्तीदं मोक्षशास्त्रं तत्र यथा वेदोपनिषद आगमशास्त्रं श्रवणशास्त्रं योगदर्शनं तु ध्यानाभ्यासरस-शास्त्रं निदिध्यासनशास्त्रं पुनर्वैशेषिकदर्शनं तु खल्वनुमानशास्त्रं मननशास्त्रम्। त्रयाणामुपयुक्तिः प्रदर्शिता च परमात्मसङ्गे। ''आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यास-रसेन च। त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्॥'' (योग० १.४८ व्यासः) अभ्युदयपूर्वकतया खल्वस्य मोक्षशास्त्रत्वं तस्मादत्र पूर्वमभ्युदयः साध्यः पश्चान्मोक्षः, यतो हि मानवस्य प्रयोजनद्वयम्—अभ्युदयो निःश्रेयसश्च तत्र प्रयोजनद्वये धर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारः पदार्थाः। अर्थकामौ त्वभ्युदयस्तस्य मूलं धर्मः, पुनरभ्युदयानन्तरं निःश्रेयसं मोक्षसिद्धिरिति युक्तम्।

पृथिव्यादिपरमात्मपर्यन्तवस्तूनां विज्ञानमत्र धर्मविशेषः स च मनुस्मृ-त्यादिधर्मशास्त्रप्रतिपादितवर्णाश्रमधर्मतो मीमांसाशास्त्रविहितकर्मकाण्डा-ख्यधर्मतश्च विशिष्टो धर्मोऽस्य शास्त्रस्य लक्ष्यं तस्मात्तद्व्याख्यानकरणमा-चार्यस्य प्रतिज्ञा तत्परिबृंहणार्थः खल्वेष सन्दर्भः।

षण्णां दर्शनानां युगलत्रयं तत्र सांख्योगयोरेकं मीमांसावेदान्तयोर्द्वितीयं, वैशेषिकन्यायोस्तृतीयमिति, तत्र च प्रत्येकस्मिन् युगले पूर्वं पूर्वं दर्शनमनीश्वर-वादपरमिति धारणा खल्वाधुनिकानां भाष्यकृतामध्येतॄणां च, परन्तु सा न सत्या। सांख्यमीमांसयोर्विषये तु सांख्यदर्शनभाष्ये तथा दार्शनिकाध्यात्म-तत्त्वे ग्रन्थेऽहं विस्तरशः प्रतिप्रादितवान्, वैशेषिकदर्शनविषयेऽत्रोच्यते—

वैशेषिकदर्शनस्य न्यायदर्शनेन साकं समानतन्त्रत्वात् तत्रापि खल्वी-श्वरस्य स्वीकारेण भवितव्यमेव। न्यायदर्शने खल्वीश्वरः स्वीक्रियते ''ईश्वरः कारणं तत्कारितत्वादहेतुः'' (न्याय० ४.१.१९-२१) कर्मफलं कर्मानुरूप-मीश्वरः प्रयच्छतीत्याशयः। स च पृथिव्यादिभूतानां प्रवर्तकः—इति वात्स्यायनः। तत्र वैशेषिकदर्शनेऽपीश्वरः सूत्रनिर्देश्योऽस्ति ''विभवा-न्महानाकाशस्तथा चात्मा'' (७.१.२२) ''संज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम्'' (२.१.१८) अत्र सूत्रयोर्निर्दिष्टमस्ति खल्वाकाश इव विभुर्महान् आत्मा-परमात्मा तथा चागमानामस्मद्विशिष्टानां मानवविशिष्टानामपौरुषेयाणां वचनानां

प्रामाण्यमिति कथनादीश्वरसिद्धिर्भवति तत्स्पष्टीकरणं तु सूत्रभाष्ये द्रष्टव्यम्। प्रशस्तपादभाष्येत्वीश्वरोऽनेकत्र स्थलेषु स्वीकृत एव तद्यथा—

प्रणम्य हेतुमीश्वरं मुनिं कणादमन्वतः। (प्रशस्तपादः)

तच्चेश्वरचोदनाभिव्यक्ताद् धर्मादेव। (प्रशस्तपादः)

महेश्वरेच्छात्मगुणसंयोगजकर्मभ्यः शरीरेन्द्रियकारणाणुविभागेभ्यः। (प्रशस्तपादः)

तत्पुनः प्राणिनां भोगभूतये महेश्वरसिसृक्षानन्तरम्। (प्रशस्तपादः)

उपलभ्यमानेषु वैशेषिकभाष्येषु प्रधानं प्रशस्तपादभाष्यं तत्रेश्वरस्य स्वीकारः स्पष्ट एव। अतो न वैशेषिकदर्शनमनीश्वरवादपरम्।

अत्र वैशेषिकदर्शने यद्यपि समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात् कारणत्रयं स्वीक्रियते परन्तु निमित्तनाम्ना निमित्तकारणं नोच्यते किन्तु समवाय्यसमवायिभ्यां भिन्नं कारणं वैशेषिकनाम्ना ह्युच्यते, अग्नेर्वैशेषिकम्... (१०.२.७) तदेव तन्त्रान्तरसामचारान्निमित्तकारणनामभागिति मतं भाष्यकाराणाम्। प्रशस्तपादभाष्यते तु निमित्तकारणं स्पष्टमुपलभ्यते। तदत्र कारणविषये विवरणतालिका दीयते—

कारणप्रक्रियया

समवायिकारणम्—क्रियागुणवत् पृथिव्यादि द्रव्यं समवायिकारणं द्रव्यगुणकर्मणाम्, निष्क्रियमाकाशादि द्रव्यं समवायिकारणं गुणानामेव। द्रव्याणि हि समवायिकारणानि न गुणा न कर्माणि।

असमवायिकारणम्—द्रव्यं [संयोगात्] असमवायिकारणं द्रव्यकर्मणाम् निष्क्रियं द्रव्यं द्रव्यगुणयोरसमवायिकारणं भवति न तु कर्मणः। गुणो भवत्यसमवायिकारणं द्रव्यगुणकर्मणाम्। कर्म (कारणसमवायात्, न तु साक्षात्) असमवायिकारणं द्रव्यगुणयोः।

निमित्तकारणम्—द्रव्यं (जडेषु)-कालोऽग्निश्च निमित्तकारणं परिणामकारित्वात्, आकाशश्च निष्क्रमणप्रवेशनयोर्निमित्तम्। चेतन आत्मा परमात्मा च निमित्तकारणं निजज्ञानादिगुणैः परिणमयितृत्वात्। गुणः—अग्नेरौष्ण्यं निमित्तकारणम्, आत्मनः परमत्मनश्च चेतनस्य ज्ञानादिगुणो निमित्तकारणम्। कर्म—चेतनकर्मप्रयत्नो निमित्तकारणं द्रव्यगुणयोः।

वस्तुप्रक्रियया

क्रियागुणवद् द्रव्यम्—समवायिकारणं समवायात्। असमवायिकारणं

तु संयोगात्। निष्क्रयं द्रव्यं त्वसमवायिकारणम्। कालोऽग्निश्चेतन आत्मा परमात्मा च द्रव्यं। निमित्तकारणम्। आकाशोऽपि निष्क्रमणप्रवेशनयोः निमित्तम्।

गुणः—असमवायिकारणं गुणस्य कारणैकार्थसमवायात्, कर्मणश्चापि साधारण्यात्, द्रव्यस्यापि भवत्यसमवायिकारणं संयोगः कारणसमवायात्। निमित्तकारणं भवत्यग्नेर्गुण औष्ण्यं चेतनस्यात्मनः परमात्मनश्च ज्ञानादि गुणो द्रव्यगुणकर्मणाम्। संयोगविभागगुरुत्वद्रवत्ववेगाश्च निमित्तकारणं कदाचिद् भवन्ति (निमित्तान्तरमन्तरेण) इति प्रशस्तपादः।

कर्म—असमवायिकारणं द्रव्यस्य कारणसमवायात्, न तु साक्षाद् जडान्तर्वर्तिनः संयोगस्य तु साक्षादसमवायिकारणं निमित्तकारणं सर्वत्र प्रयत्नश्चेतनकर्म हि।

भाष्यप्रयोजनम्—

अस्मद्भाष्यस्य प्रयोजनं सरलया भाषया कठिनस्यापि सूत्रस्य पारस्परिकसूत्रसङ्गत्या सूत्रानुसारि विषयस्फुटीकरणमथान्यैः कृतानामन्यथा-र्थानां प्रतिवादनं च। इति बुद्धिमद्वर्येषु।

स्वामी ब्रह्ममुनिः परिव्राजको विद्यामार्तण्डः

८.७.१९६२ ई०

वैशेषिकदर्शनं ब्रह्ममुनिभाष्योपतेम्

प्रथमोऽध्यायः

तत्र

प्रथमाह्निकम्।

अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

(अथ) 'अथ' शब्दोऽधिकारार्थः, अधिकारः, प्रस्तावो विषयप्रारम्भः प्रारभ्यते खलु विषयः, सम्प्रति (अतः) हेतौ, मानवस्य प्रयोजनसिद्धिर्भवेदिति हेतोः (धर्मम्) तत्प्रयोजनसाधकं धर्मम् (व्याख्यास्यामः) निरूपयिष्यामः।

धर्मार्थकाममोक्षा इति पदार्थचतुष्टयं हि प्रयोजनं मानवस्य, तत्रार्थकामौ त्वभ्युदयः, मोक्षः खलु निःश्रेयसम्। तथाकृत्वा हि ''यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः'' इत्यनन्तरसूत्रम्। किमत्र मनुस्मृत्यादिधर्मशास्त्रेषु वर्णितो वर्णाश्रमधर्मो यद्वा ''अथातो धर्मजिज्ञासा'' इत्यधिकृत्य जैमिनीयमीमांसाशास्त्रे प्रदर्शितः कर्मकाण्डाख्यो धर्मो व्याख्यास्यते किंवाऽन्यतमः कश्चित्। इति जिज्ञासायामस्तीदं वैशेषिकं दर्शनम्, अत्र तु धर्मविशेषस्तद्भिन्न एव व्याख्यातुं युक्तः। उक्तं हि ''धर्मविशेषप्रसूतात्'' (४) ॥ १ ॥

स च धर्मः किंस्वरूपः किम्फलो वेत्युच्यते—

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥ २ ॥

(यतः) यस्मात् खलु यदनुष्ठानादिति यावत् (अभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः) अभ्युदयस्य-अभिमुखीभूतस्योदयस्य भाविन उत्कर्षस्य—इह परत्र च जन्मनि सांसारिकसुखैश्वर्यस्य[१] पुनश्च निःश्रेयसस्य नितान्तकल्याणस्य मोक्षस्य सिद्धिर्भवेत् (सः-धर्मः) स खलु धर्मो धर्मपदवाच्यः स चात्र व्याख्यातव्यः।

---

१. 'दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युदयाय' (वै० ६.२.१) तस्मादभ्युदयोऽत्र प्रस्तुतसूत्रेऽभिमुखीभूतं सुखैश्वर्यं न तु शङ्करमिश्रजयनारायणकृतोऽर्थस्तत्त्वज्ञानं स्वर्गो वा सङ्गच्छते।

न केवलं सांसारिकसुखैश्वर्यं धर्मो न च मोक्षमार्गचिन्तनमात्रं धर्मः किन्तूभयसहभावो यद्वोभयसम्पत्तिर्धर्मः। तदत्र वैशिष्ट्यं यदभ्युदयरूपभूमिकोपरि निःश्रेयसमवतिष्ठतेऽथ च निःश्रेयसस्य छायायामभ्युदयः सम्प्रतिष्ठते। धर्ममाश्रित्यार्थकामौ साध्यौ तावेवाभ्युदयः प्रयोजनमेकम्, अपरञ्च धर्ममुपजीव्य निःश्रेयसं मोक्षः साध्यः, इति प्रयोजनं द्वितीयम्। एवं प्रयोजन-द्वयं साध्यं धर्मतः॥ २॥

किञ्च मनुस्मृत्यादिधर्मशास्त्रेषु प्रतिपादितस्य तथा पूर्वमीमांसायां वर्णितस्य धर्मस्य व्याख्यानमत्र लक्ष्यं नास्ति? पुनः किमन्यतमं धर्मं व्याख्यातुं निजाधिकारमथ च तथाकरणे स्वात्मानं प्रमाणीभूतं मन्यते भवान्? उच्यते नैवम्, किन्तु—

तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्॥ ३॥

(तद्वचनात्) 'तत्' शब्देन प्रकृतो धर्मशब्दो गृह्यते। तस्य धर्मस्य वचनं तद्वचनम्, उच्यतेऽस्मिन्निति वचनम्[1] प्रवचनशास्त्रं धर्मप्रवचनशास्त्रं तस्माद् धर्मप्रवचनशास्त्रत्वात् (आम्नायस्य प्रामाण्यम्) उक्तं हि मनुना "वेदोऽखिलो धर्ममूलम् (मनु० २.६) "धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः" (मनु० २.१३)।

अथवा—

मनुस्मृत्यादिधर्मशास्त्राण्यनुसृत्य यद्वा पूर्वमीमांसादर्शनं लक्ष्यीकृत्य धर्मव्याख्यानं न करोतु, तत्र भवतो धर्मव्याख्याने ततः किं वैशिष्ट्यमथ च किं लक्ष्यीकृत्य तद्व्याख्यानं क्रियते। अत्रोच्यते—

तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्॥ ३॥

(आम्नायस्य प्रामाण्यम्) मयाऽत्र व्याख्यातव्ये धर्मे वेदस्य प्रमाणत्वं स्वीक्रियते, वेदं लक्ष्यीकृत्य धर्मो व्याख्यास्यते। यतः (तद्वचनात्) ईश्वरवचनात्—ईश्वरस्य[2] प्रवचनात्, वेदः खलु ईश्वरप्रवचनम् "प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम्" (यजुः० ३४.५७) तथा च प्रशस्तपादः "तच्चेश्वरचोदनाभिव्यक्ताद्धर्मादेव" (प्रशस्तपादः)॥ ३॥

अस्मिञ्छास्त्रे व्याख्यातव्यो धर्मो न चैहिक इह लोके फलप्रदो मनुस्मृत्यादिधर्मशास्त्रप्रतिपाद्यो वर्णाश्रमधर्मो न चामुष्मिकः परजन्मनि फलप्रदो

१. अधिकरणार्थे ल्युट्।

२. 'तत्' इति सर्वनाम प्रसिद्धमिदं ब्रह्मनाम "ओ३म् तत् सत्"।

मीमांसाशास्त्रवर्णितः कर्मकाण्डाख्यः, अपि तूभाभ्यां भिन्नो निःश्रेयसफलो धर्मविशेषस्तत्त्वज्ञानाख्यः। उच्यते च—

धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्॥ ४॥

(द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानाम्) द्रव्यादीनां षण्णां पदार्थपदवाच्यानाम् (साधर्म्यवैधर्म्याभ्याम्) अन्यैः सह समानधर्मत्वेन तुल्यधर्मत्वेन तथा विरुद्धधर्मत्वेनान्योन्यव्यावर्तकधर्मत्वेन नैजिकगुणवत्त्वेन च (धर्मविशेषप्रसूतात् तत्त्वज्ञानात्) आत्मनि प्रकटीभूतधर्मविशेषात्[1] तत्त्वज्ञानात् तत्त्वज्ञानाख्यादेव धर्मविशेषप्रसूतात्, तत्त्वज्ञानमेवात्मनि प्रकटीभूतो धर्मविशेषः, ऐहिकामुष्मिकधर्माभ्यां वर्णाश्रमकर्मकाण्डरूपाभ्यां स्मृतिशास्त्रमीमांसादर्शनप्रतिपादिताभ्यां विशिष्टो यतस्तस्मात् (निःश्रेयसम्) नितान्तं श्रेयसं कल्याणं परमकल्याणं मोक्षो भवतीति शेषः॥ ४॥

तत्र षट्सु पदार्थेषु क्रमानुरोधेन द्रव्याण्युद्दिश्यन्ते—

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि॥ ५॥

(पृथिवी-आपः-तेजः-वायुः-आकाशं-कालः-दिक्-आत्मा-मनः इति द्रव्याणि) 'पृथिवी, आपः, अग्निः, वायुः, आकाशः, कालः, दिक्-दिशा, आत्मा, मनः' इत्येतानि द्रव्याणि नव सन्ति॥ ५॥

गुणा उच्यन्ते—

रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः॥ ६॥

(रूपरसगन्धस्पर्शाः) इन्द्रियैर्द्रव्याणां प्रत्यक्षत्वे रूपगुणस्य प्राधान्यं प्रत्यक्षशब्दे साक्षात् 'अक्ष' शब्दस्य नेत्रेन्द्रियवाचित्वात्, नेत्रेन्द्रियग्राह्यो रूपगुणस्तस्मात् प्रथमं रूपगुण उपात्तः, रसस्य च गन्धापेक्षया मुख्यत्वं तस्माद्रसगुणस्ततः पूर्वं गृहीतः, भूतेष्वाकाशस्याव्यक्तत्वात्तद्गुणस्यानुमेयत्वात्[2]

---

१. धर्मविशेषश्चासौ प्रसूतश्च धर्मविशेषप्रसूतः तस्माद् धर्मविशेषप्रसूतात्। प्रसूतशब्दस्य परनिपात आर्षो राजदन्तादिषु परं तस्याकृतिगणत्वात्।

२. परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्य (२.२.२७)।

परीक्षणीयत्वाच्च सोऽत्र न पठितः (संख्याः) एकादिकाः परार्द्धान्ताः (परिमाणानि) इयत्ताकराणि बहुविधानि मानज्ञानानि (पृथक्त्वं संयोग-विभागौ) स्वतः पृथग्भावः पृथक्त्वम्, संयोगः सङ्गतिः, विभागो वियोगः (परत्वापरत्वे) दिक्कालावाश्रित्य परस्परापेक्षाबुद्धिजन्यौ दूरसमीपलक्षणौ व्यवहारौ (बुद्धयः) अनेकविधानि ज्ञानानि प्रात्यक्षिकानुमानिकशाब्दादीनि (सुखदुःखे) हर्षखेदौ (इच्छाद्वेषौ) अभिलाषाभिद्रोहौ (प्रयत्नाः च गुणाः) वागिन्द्रियशरीरव्यवहाराः। चकारो लोकप्रसिद्धगुणानां समुच्चयार्थस्ते च गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दाः, एवं चतुर्विंशतिगुणाः। ''रूपरस-गन्धस्पर्शपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगा मूर्तानां गुणाः, बुद्धिसुखदुःखेच्छा-द्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा अमूर्तानां गुणाः, संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोग-विभागा उभयेषां गुणाः'' इति प्रशस्तपादः ॥ ६ ॥

कर्माणि खल्वपि प्रदर्श्यन्ते—

उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि ॥ ७ ॥

(उत्क्षेपणम्) क्रियाया ऊर्ध्वं प्रवृत्तिः, यथा मुषलोत्थापनम् (अवक्षेपणम्) क्रियाया अधःप्रवृत्तिः, यथा मुषलादिकस्याधः पतनम् (आकुञ्चनम्) समन्ताद् वेष्टनं समूहनं सम्मूर्च्छनं पिण्डीभवनम् (प्रसारणम्) पिण्डस्य राशेर्वा विकीर्णीभवनं विकीर्णीकरणं वा (गमनम्) गतिकर्म नानागतयोऽनुक्ताः सर्वाः क्रियाः खलु गमननाम्ना विज्ञेयाः, यथा नर्तन-स्पन्दनपरिभ्रमणधावनविरेचनाद्याः (कर्माणि) कर्मनामानि सन्ति ॥ ७ ॥

द्रव्यगुणकर्माणि खल्वर्थाः, तदवस्थितास्तत्समवेताः सामान्यविशेष-समवाया अर्थशब्दवाच्यानां द्रव्यगुणकर्मणां तत्त्वज्ञानाय तावत्तेषां साधर्म्य-मुच्यते—

सदनित्यं द्रव्यवत् कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः ॥ ८ ॥

(द्रव्यगुणकर्मणाम्) द्रव्यगुणकर्मणां त्रयाणां खलु (अविशेषः) समानो धर्मः साधर्म्यम् (सत्) सत्ता वर्तमानत्वं स्वोपब्धिकाले विद्यमानत्वम् (अनित्यम्) अनित्यत्वं विनाशित्वमन्यत्र नित्यद्रव्येभ्यः (द्रव्यवत्) द्रव्याश्रयित्वं समवायिद्रव्यवत्त्वं स्वकारणद्रव्येऽन्वयित्वेन वर्तमानत्वमन्यत्र नित्यद्रव्येभ्यः कार्यद्रव्यं स्वकारणद्रव्यमाश्रयति हि तथा गुणकर्मणी तु

द्रव्यवर्तिनी भवत एव द्रव्यमन्तरेण न तयोः स्वरूपोपलब्धिः (कार्यम्) कार्यत्वं कार्यद्रव्ये हि, कार्यद्रव्यं कार्यगुणः कार्यकर्म (कारणम्) कारणत्वम्, कार्यद्रव्यस्य द्रव्यं कारणं, गुणश्च कारणं गुणान्तरस्य, कर्मापि कारणं भवति हि संयोगविभागवेगानाम् (सामान्यविशेषवत्) सामान्यं च विशेषश्च सामान्यविशेषौ तद्वत्त्वं सामान्यवत्त्वं विशेषवत्त्वं च, अनुवृत्तिधर्मत्वं सामान्यं व्यावृत्तिधर्मत्वं विशेषः, सामान्यं यथा द्रव्यं सद् गुणः सन् कर्म सत् तदिदं सत्तावत्त्वं तद्वत्त्वं सामान्यं तथा द्रव्येषु द्रव्यत्वं गुणेषु गुणत्वं कर्मसु कर्मत्वं सामान्यं तद्वत्त्वं जातिमत्त्वम्। विशेषो यथा द्रव्यं गुणकर्मभ्यां विशिष्टधर्मं गुणो द्रव्यकर्मभ्यां विशिष्टधर्मः कर्म द्रव्यगुणाभ्यां विशिष्टधर्मम्, एवं विशेषवत्त्वं द्रव्यगुणकर्मणां स्वस्वरूपे हि खल्वन्योऽन्यभिन्नधर्मवत्त्वं भवति विशेषः, तथा द्रव्यादिषु गवादयो द्रव्याणि रूपादयो गुणा उत्क्षेपणादीनि कर्माणि व्यक्तयो विशेषाः, तद्वत्त्वं च तेषामपि विशेषवत्त्वमित्युत्प्रेक्ष्यम्॥ ८॥

द्रव्यगुणयोः साधर्म्यं समानधर्मः प्रोच्यते—

द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यम्॥ ९॥

(द्रव्यगुणयोः) द्रव्याणां गुणानां च (सजातीयारम्भकत्वम्) समानजातीयानामुत्पादकत्वम् (साधर्म्यम्) समानधर्मवत्त्वमस्ति॥ ९॥

तदेवोच्यते—

द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्॥ १०॥

(द्रव्याणि द्रव्यान्तरम्) द्रव्याणि[१] खलु स्वसमानमन्यसत्ताकं द्रव्यमेव (च) अथ च (गुणाः-गुणान्तरम्) गुणा अपरगुणम्[२] (आरभन्ते) उत्पादयन्ति॥ १०॥

किन्तु—

कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते॥ ११॥

(कर्म) कर्म खलु (कर्मसाध्यम्) कर्म [अस्ति] साध्यं यस्य तथाभूतम् (न विद्यते) न लभ्यते, तस्य क्षणिकत्वात् तस्य तथास्वभावात् कर्मसाध्यत्वाभावात् कर्मसाध्यसामर्थ्याभावात्॥ ११॥

अथ वैधर्म्ये, द्रव्यस्य गुणकर्मभ्यां वैधर्म्यं प्रदर्श्यते—

---

१. अन्त्यावयविद्रव्याणि विभुद्रव्याणि च विहाय न ह्येतानि स्वसदृशद्रव्याणि खलूत्पादयन्ति।

२. अन्त्यावयविगुणान् द्वित्वद्विपृथक्त्वपरत्वापरत्वादींश्च गुणान् परित्यज्य।

न द्रव्यं कार्यं कारणं च वधति॥ १२॥

(द्रव्यम्) द्रव्यपदवाच्यं वस्तु (कार्यं कारणं च न वधति) स्वकार्यं स्वान्वयि द्रव्यं कार्यभूतं तथानुगतगुणं कार्यमेवं कारणं च स्वकारणं समवायिकारणद्रव्यमथासमवायिकारणं संयोगादिगुणं च न हन्ति॥ १२॥

गुणाः कीदृशा इत्यत्रोच्यते—

उभयथा गुणाः॥ १३॥

(गुणाः-उभयथा) गुणाः खलूभयप्रकाराः, ते कार्यं कारणं घ्नन्ति नापि घ्नन्ति। सूत्रशैल्याऽयमर्थोऽभिव्यज्यते सूत्रस्यार्थस्वारस्यमत्रैवास्ति। उभयथा शब्देन नकारस्वीकारावेव ग्रहीतुं युज्येते, यदि तूभयथाशब्देन कार्यकारणयोर्ग्रहणमभीष्टं स्यात् तदा तु "न तथा गुणाः" इति सूत्रेण भवितव्यम्। ते गुणास्तु कार्यकारणवधका एवेत्यर्थः समापद्येतानायासेन। यद्यप्युपस्कारविवृत्तिव्याख्ययोरेषोऽर्थो विहित परन्तु न स सूत्रशैल्या लभ्यते। चन्द्रकान्तभाष्यं तु सूत्रानुसारि प्रतिभाति 'वधति च नापि वधति' उभयथा प्रवृत्तिर्गुणानाम्। यथा हरिद्राचूर्णयोः पीतत्वश्वेतत्वे उभे कारणभूते तत्कार्येण लोहितेन रूपेण गुणेन हन्येते, तन्तूनां रूपं वस्त्रगतरूपस्य कारणं तन्न वस्त्रगतेन कार्येण रूपेण हन्यते, आद्यः शब्दः कारणभूतः स्वानन्तरं कार्यं न हन्ति, संयोगाज्जायमानः शब्दः स्वकारणस्य संयोगस्य स्थितत्वान्नश्यति हि॥ १३॥

कर्म पुनः कीदृशमिति कथ्यते—

कार्यविरोधि कर्म॥ १४॥

(कार्यविरोधि कर्म) कार्यं विरोधि यस्य तथाभूतं कर्म, कर्म खलु स्वकार्येण विरुध्यते विरम्यते विनश्यते, यद्वा कार्यस्य विरोधि कर्म कार्यकाले नावतिष्ठते। कर्म खलु न कारणवधकं नापि कार्यवधकं किन्तु तत्तु वध्यमेवास्ति संयोगादिना स्वकार्येण कार्यद्वारेण कर्मणो वध्यत्वात्, अथ च पुनः प्रवृत्तं कर्म पूर्वोत्पादितं संयोगं कार्यं विरुणद्धि विनाशयतीति द्रव्य-गुणाभ्यां वैधर्म्यं कर्मणः॥ १४॥

द्रव्यगुणकर्मणां साधर्म्यमुक्त्वाऽधुना क्रमेण तेषां लक्षणमर्थात् परस्परतो वैधर्म्यं प्रदर्शयति तत्र तावद् द्रव्यम्—

क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम्॥ १५॥

(क्रियागुणवत्) क्रिया च गुणश्च यस्य यस्मिन् वा विद्यते तत्

क्रियागुणवत्, क्रिया खलूत्क्षेपणादि कर्म गुणश्च रूपादिः। क्रियागुणावुभौ यद्वा द्वयोरेको गुणो यस्य यस्मिन् वा स्यात् तद् द्रव्यं भवतीति च वक्तुं शक्यते न तु केवला क्रिया विद्यते यस्य यस्मिन् वा न हि गुणमन्तेरण क्वचित् क्रियाऽवतिष्ठते न च गुणहीनानि द्रव्याणि भवन्ति क्रियामन्तरेण गुणोऽवस्थातुं शक्नोति निष्क्रियाणि खल्वनवयवानि जडानि द्रव्याणि दिक्कालाकाशास्तु भवन्ति हि तस्मात् तेषां गुणवत्त्वेन द्रव्यसंज्ञा। तथाऽनवयव आत्मा द्रव्यं तस्य क्रियावत्त्वं क्रियास्वामित्वात् क्रियाकरणे समर्थत्वात् क्रिया यस्यास्तीति हेतोः क्रियावान् खल्वात्मागुणास्तु तत्र ज्ञानादयः सन्ति। अथ क्रिया यस्मिन् विद्यते तद् द्रव्यमित्यपि सावयवेषु जडेषु पृथिव्यादिषु द्रव्येषु तु क्रिया तदवयवेषु व्याप्रियते। अथ चानवयवेषु दिक्कालाकाशेषु व्यापिद्रव्येषु खल्वपि क्रिया प्रवर्तते तेषामनिवार्याधारत्वात् तत्रापि तथाभूतक्रियावत्त्वोत्प्रेक्षणे न क्षतिः[१] (समवायिकारणम्) कार्यद्रव्यं गुणं कर्म च स्वस्मिन् समवेतुं समावेशितुं शीलं यस्य तत् समवायिकारणं कार्यद्रव्योत्पादशक्तिमत्, जाते कार्यद्रव्ये तदन्तरे वर्तमानं कार्यनाशेऽप्यनश्वरं सत्, गुणकर्मभ्यां च लक्षित-सत्ताकं गुणकर्मणोरविनाभावाधारः (इति द्रव्यलक्षणम्) इत्थं द्रव्यलक्षणं द्रव्यमस्तीति लक्षितव्यम्। गुणकर्मभ्यां वैधर्म्यमेतद् द्रव्यस्य, गुणा न गुणवन्तो न च कर्मवन्तः, कर्माणि न गुणवन्ति न कर्मवन्ति। न च गुणाः कर्माणि वा समवायिकारणानि भवन्ति, असमवायिकारणानि तु भवन्ति स्वकार्यस्य, एवं सामान्यादिष्वपि ज्ञातव्यम्॥ १५॥

अथ गुणस्य लक्षणं यद्वा गुणस्य द्रव्यकर्मभ्यां वैधर्म्यमुच्यते—

द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्॥ १६॥

(द्रव्याश्रयी) द्रव्यमाश्रयतीति तच्छीलो द्रव्यनिष्ठ इत्यर्थः, गुणो न द्रव्यवत् स्वतन्त्रसत्ताकः, इति गुणस्य कारणद्रव्यतो वैधर्म्यम् (अगुणवान्) न गुणो

---

१. उक्तं हि सूत्रकृता ''गुणैर्दिग्व्याख्याता'' (वै० ५.२.२५) पूर्वस्यामुदितः पश्चिमायामस्तंगतः, पूर्वस्याम् आगतः पश्चिमायां गतः, कर्मणो दिगसमवायि-कारणमिति दिग्विषये। ''कारणेन कालः'' (वै० ५.२.२६) दिने जातो रात्रौ वसन्ते पुष्प्यन्ते वर्षर्तावुत्पद्यन्ते काले नश्यन्ते, कालः कर्मणो निमित्तकारणम्। इति कालविषये ''निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम्'' (वै० २.१.२०) निष्क्रमणप्रवेशनक्रियाया आधार आकाशः इत्याकाशविषये।

यस्मिन् स गुणरहितः, गुणे न गुणो भवतीति कार्यद्रव्यतो वैधर्म्यं कार्यद्रव्यं कारणद्रव्यमाश्रयत् सद् गुणवद् भवति हि (संयोगविभागेषु-अकारणम्-अनपेक्षः) संयोगविभागेषु कारणं न भवति, संयोगविभागान् विहायान्येषु गुणेषु तु गुणः कारणं भवति हि, उक्तं यथा ''गुणा गुणान्तरमारभन्ते'' संयोगविभागेषु नैष नियमः, संयोगजः संयोगो विभागजश्च विभागस्तु भवति हि। न च गुणः संयोगविभागानपेक्षते तैः सह न सम्बध्यते गुणः, कर्म तु संयोगविभागाननपेक्षमाणं सदपि तेषां कारणं भवतीति कर्मतो वैधर्म्यं गुणस्य। कार्यद्रव्यं स्वकारणद्रव्याणां संयोगमपेक्षते यावत् कार्यद्रव्यं तावत् कारणद्रव्याणां संयोगेन भवितव्यमेव, यद्वा यावत् कारणद्रव्याणां संयोगस्तावदेव कार्यद्रव्यस्य स्थितिः। कारणद्रव्याणि निजस्थितौ निजस्वरूपे वा विभागमपेक्षन्ते हि। संयोगविभागान् विहाय तु खल्वन्यान् गुणान् गुणा अपेक्षेरन्निति सम्भवः, यथारूपं स्पर्शमपेक्षते यत्र रूपं तत्र स्पर्शेनापि भवितव्यमेवेत्येवं गुणलक्षणं भवति॥ १६॥

अधुना कर्मणो लक्षणं किं वा तस्य द्रव्यगुणाभ्यां वैधर्म्यमुच्यते—

एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम्॥ १७॥

(एकद्रव्यम्) एकं द्रव्यं यस्याश्रय इति तदेकद्रव्यमेकद्रव्यवर्ति, एकैकं द्रव्यमाश्रयत् सदेकैकं कर्म भवति न खल्वनेकद्रव्यवर्ति भवत्येकं कर्म, अवयविद्रव्ये यद्वाऽवयवद्रव्ये खल्वेकैकश एव कर्म भवति, तथा परमाणुष्वाद्यं कर्माप्येकैकशोऽनुमेयम्। इति कार्यद्रव्यतो वैधर्म्यमस्ति कार्यद्रव्यमनेककारणद्रव्याश्रितं भवति, तथा गुणतोऽप्यांशिकं वैधर्म्यं यतो गुण एकद्रव्याश्रितोऽवयविद्रव्याश्रितो रूपादिरनेकद्रव्याश्रितोऽनेकावयवाश्रितश्च संयोगादिर्द्वित्वादिश्च गुणो भवति (अगुणम्) न गुणो यस्मिंस्तथा कर्माविद्यमानगुणम्, अभिव्यक्तानभिव्यक्ताभिव्यज्यमानगुणसम्पर्को यस्मिन् नास्ति तत्खलु कर्म, इति द्रव्यतो वैधर्म्यं विज्ञेयं द्रव्येष्वेवानभिव्यक्ताभिव्यक्ताभिव्यज्यमानगुणयोगो भवति परमाणु द्रव्येष्वनभिव्यक्तगुणत्वमुत्पन्नेऽवयविद्रव्येऽभिव्यक्तगुणभाव उत्पद्यमाने चाभिव्यज्यमानगुणवत्ता भवति हि (संयोगविभागेषु-अनपेक्षकारणम्) संयोगेषु विभागेषु चानपेक्षं सत् कारणं भवति। संयोगानां विभागानां च कारणं कर्म, कर्मजन्याः संयोगविभागास्तत्र कारणं सदपि भवत्यनपेक्षं तस्यास्थिरत्वात्, इति द्रव्यतो गुणतश्च वैधर्म्यमस्ति द्रव्येण गुणेन च स्वकार्यमपेक्षमाणेन स्थातव्यम्। तथा तस्य संयोगा

विभागाश्च कार्याणीत्यपि वैधर्म्यं ताभ्यामिति कर्मलक्षणं विज्ञेयम्॥ १७॥

द्रव्यगुणकर्मणां लक्षणं यद्वा तेषामन्योऽन्यतो वैधर्म्यमुक्त्वाऽधुना तेषामेव त्रयाणां कार्यत्वे कारणसाधर्म्यमाह—

द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम्॥ १८॥

(द्रव्यगुणकर्मणां कारणं द्रव्यम्) द्रव्यगुणकर्मणां त्रयाणां कारणं द्रव्यमिति (सामान्यम्) तेषां कार्यत्वापन्नानां साधर्म्यमस्ति, यथा कार्य-द्रव्याणि कारणद्रव्यमाश्रयन्ति तथा गुणाः कर्माणि चापि तदाश्रयन्ति तेषां त्रयाणां तस्य समवायिकारणत्वात् त्रयाणामपि द्रव्यं समवायिकारणमिति विवेकः॥ १८॥

गुणश्च खलु—

उभयथा गुणः॥[१] १९॥

(गुणः) द्रव्यगुणकर्मणां गुणः कारणं सामान्यम् (उभयथा) उभयथा दृश्यते, कश्चिद् गुणो भवति कारणं सामान्यं कश्चन गुणो नापि भवति। तत्र यथा-अवयवानां संयोगो गुणोऽवयविद्रव्यस्यासमवायिकारणं भवति परन्तु रूपादिगुणो न कारणं भवति द्रव्यस्य। अवयवानां रूपादिगुणोऽवयविद्रव्य-स्थरूपादिगुणस्य कारणं भवति। परन्तु संख्यादिगुणोऽवयवगतोऽवयवि-संख्यागुणस्य न कारणं भवति। अवक्षेपणादिकर्मणो कारणं गुरुत्वादिगुणो भवति परन्तु रूपादिगुणस्तत्र न कारणम्, तदत्र प्रसङ्गे गुणोऽसमवायिकारणं भवति। शङ्करमिश्रजयनारायणाभ्यां सूत्रमन्यथा व्याख्यातम् 'उभयथा' स्थाने 'तथा' शब्दमाश्रित्य॥ १९॥

कर्मविषये खलूच्यते—

संयोगविभागवेगानां कर्म समानम्॥ २०॥

(संयोगविभागवेगानाम्) विभक्तानां पृथग्भूतानां सहभावः संयोगः, संयुक्तानां पृथग्भावो विभागः, स्वभावप्रतिबन्धकबलं वेगः, एषाम् (कर्म समानम्) कर्म खलु समानं कारणं[२] भवति तच्च तेषां साधर्म्यम्। कर्म हि संयोगं विभागं वेगं जनयति। संयोगविभागौ तु खल्वनेकद्रव्येषु भवतो यथा पटोत्पत्तये तन्तुषु संयोगं विदारणाय विभागं जनयति कर्म परन्तु वेगमेकस्मि-

---

१. एष चन्द्रकान्तभाष्यपाठः समीचीनः अन्यत्रत्यस्तु 'तथा गुणः' यद्येवं स्यात्, तर्हि पूर्वं सूत्रं ''द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यगुणौ कारणं सामान्यम्'' इत्येवं स्यात्।

२. असमवायिकारणम्।

न्नेव द्रव्ये जनयति, यथा शरे। पुनः 'समानम्' इति शब्दोपादानं पूर्वसूत्रगत-गुणविषयकसामान्यस्योभयथात्वं विकल्पं वारयितुम्॥ २०॥

पुनश्च—

न द्रव्याणां कर्म॥ २१॥

व्यतिरेकात्॥ २२॥

अनयोः सूत्रयोरेकवाक्यताऽस्ति यद्वा सूत्रमेकं स्याच्चन्द्रकान्तभाष्यानु-सारि—

(द्रव्याणां कर्म न) द्रव्याणां कर्म कारणमसमवायि वा निमित्तं वा न भवति[१]। संयोगविभागवेगानां गुणानां तु कर्म कारणं भवति यद्यपि तन्तुषु कर्मणा पटद्रव्यस्योत्पत्तिर्भवति परन्तु तन्तुषु वर्तमानं तत् कर्म पटद्रव्यस्य कारणं दर्शनशास्त्रे न स्वीक्रियते, लोके तथा दृश्यते कर्मकारणमत एवाशङ्क्यते हि तस्य कारणत्वं तस्मात् तदाशंकानिवृत्तयेऽत्रोच्यते कर्म न द्रव्याणां कारणम्। कुतः (व्यतिरेकात्) अनन्वयात्—व्यतिरिक्तत्वात् कर्मणः, व्यतिरिक्तं हि कर्म पटात्, कर्मणा तन्तुषु संयोगो जायते संयोगादनन्तरं पटद्रव्यम्, संयोगस्य कारणं कर्म, संयोगं प्रति कर्मणः कारणत्वं चरितार्थं पुनः संयोगं व्यतिरिच्य व्यतिक्रम्य व्यवधाय कर्मणः कारणत्वं पटं प्रति न यौक्तिकम्। भवतु पटस्य कारणं कर्म परम्परया न तु साक्षादिति सूत्रकारस्य लक्ष्यम्। उक्तं हि स्वयं सूत्रकारेण दशमाध्याये कर्मणोऽसमवायिकारणत्वं परम्परया ''कारणे समवा-यात् कर्माणि'' (वै० १०.२.३) 'व्यतिरेकात्' पदमन्यभाष्यकारैरन्यथा-व्याख्यातम्। तत्र व्यतिरेकशब्दस्य निवर्तनमभावश्चार्थविहितो यत् ''कर्मणः संयोगो जायते संयोगाद् द्रव्यमुत्पद्यते निवृत्ते कर्मणि यद्वा द्रव्योत्पत्तिसमये कर्मणोऽभावस्तस्मान्न कर्मकारणमिति व्याख्यातम्।'' कर्मणो निवर्तनम-भावो वा केवलमुत्पन्ने द्रव्ये हि न किन्तु संयोगे जातेऽपि तु कर्मणो निवर्त-नमभावश्च भवति तस्माद् व्यतिरेकशब्दस्यात्रार्थो निवर्तनमभावश्च नेष्यते॥ २१-२२॥

कारणसाधर्म्यमुक्त्वा कार्यसाधर्म्यमाह—

द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम्॥ २३॥

(द्रव्याणां द्रव्यं कार्यम्) द्रव्याणामिति बहुवचनमनेकार्थम्, द्वयोरवय-

---

१. पुरुषप्रयत्नं कर्म विहाय, पुरुषप्रयत्नस्तु भवति निमित्तकारणम्।

योर्द्रव्ययोर्बहूनां वाऽवयवानां द्रव्याणां कार्यमेकद्रव्यं यथा द्वयोरर्धगोलयोर्गोलः कलशः कन्दुकं वा बहूनां तन्तूनामेकः पटोऽवयविद्रव्यं भवति। तत् (सामान्यम्) एकद्रव्योत्पादकत्वं द्रव्याणां साधर्म्यमस्ति॥ २३॥

गुणानां गुणः कार्यं सामान्यं त्वग्रे वक्ष्यते विस्तरेण संक्षिप्तविषयत्वात् कर्मणां कर्मसामान्यविषये पूर्वमुच्यते—

गुणवैधर्म्यान्न कर्मणां कर्म॥ २४॥

(कर्मणां कर्म न) कर्मणां कर्म सामान्यं कार्यं न भवति (गुणवैधर्म्यात्) गुणशब्दोऽत्र स्वभाववाची स्वभाववैधर्म्यात्। अस्थिरत्वं क्षणिकत्वं वा कर्मणां स्वभावः, अस्थिराणां क्षणिकानां न मिश्रीभावः कार्यात्मना सम्भवतीति स्वभाववैधर्म्यम्। द्रव्याणां गुणानां मिश्रीभावस्तु भवति कार्यात्मना तेषां स्थिरत्वात् स्थिरधर्मवत्त्वात् स्थिरस्वभाववत्त्वात्[१] पूर्वं तु "कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते" इति कारणसामान्येनोक्तम्, अत्र खलु कार्यसामान्येनोच्यते यदनेकेषां कर्मणामेकं कार्यसामान्यमपि न भवतीत्यपौनरुक्त्यम्॥ २४॥

कार्यसामान्यप्रकरणे द्रव्याणां सामन्यं कार्यं प्रकृतं तत्रैवेदमुच्यते—

द्वित्वप्रभृतयः संख्याः पृथक्त्वसंयोगविभागाश्च॥ २५॥

(द्वित्वप्रभृतयः संख्याः) द्वित्वत्रित्वपरार्द्धान्तः संख्यात्मको गुणः (पृथक्त्वसंयोगविभागाः-च) तथा पृथक्त्वं संयोगो विभागश्च गुणः सामान्यं कार्यं द्रव्याणां भवति॥ २५॥

किं द्वित्वादिवत् कर्मापि द्रव्याणां सामान्यं कार्यं भवति न वेत्य-त्रोच्यते—

असमवायात् सामान्यकार्यं कर्म न विद्यते॥ २६॥

(सामान्यकार्यं कर्म न विद्यते) द्रव्ययोर्द्रव्याणां वा सामान्यकार्यं कर्म नोपलभ्यते न सम्भवति (असमवायात्) द्वयोर्द्रव्ययोर्बहुषु द्रव्येषु कर्मणो-

---

१. 'गुणवैधर्म्यात्' "द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यं कर्मसाध्यं न विद्यते इत्येवात्र सूत्रेणानूद्यते" शङ्करमिश्रः। पूर्वोक्तमेव भिन्नक्रमे सूत्रे हेतुत्वेनोपादानं न सम्यक्। "गुणकर्मणोर्द्रव्यसमवेतत्वं गुणसाधर्म्यं परन्तु कर्मणि गुणतो वैधर्म्यं कर्मत्वं कर्मसंज्ञा" (जयनारायणः) एतदपि न समीचीनं तर्हि नाममात्रतो वैधर्म्यं भवति। "कारणगुणा कार्यगुणमारभन्ते तथा नावयवकर्मावयविनि कर्मारभते इति गुणतो वैधर्म्यम् इति चन्द्रकान्तः। एवं द्रव्यतोऽपि वैधर्म्यं वक्तव्यं स्यात् एतदपि न युक्तम्। हरिप्रसाद वृत्तौ न विशेषः।

ऽसमवायात्। न हि द्वयोर्द्रव्ययोर्बहुषु द्रव्येषु वैकं कर्म समवायेन निस्तिष्ठति। एकस्य कर्मणः खल्वेकमेव द्रव्यं समवायिकारणं भवति। उक्तं हि कर्मलक्षणे ''एकद्रव्यम्....'' (वै० १.१.१७) एकद्रव्याश्रयि कर्म॥ २६॥

कर्मणस्तु द्रव्यारम्भकत्वं न भवति गुणस्य द्रव्यारम्भकत्वं भवति न वेति कथ्यते—

संयोगानां द्रव्यम्॥ २७॥

(संयोगानां द्रव्यम्) बहूनां संयोगानां द्रव्यमेकं सामान्यकार्यं भवति, यथा—तन्तुगतसंयोगानां पटः कार्यमेकं द्रव्यं सामान्यं भवति पार्थिवाद्यणु-संयोगानां पृथिव्यादिस्थूलं द्रव्यं सामान्यं कार्यं भवति॥ २७॥

केषाञ्चिद्गुणानां गुणः सामान्यं कार्यं भवतीति दशर्यत्याचार्यः—

रूपाणां रूपम्॥ २८॥

(रूपाणां रूपम्) अवयवद्रव्यस्थरूपाणां नीललोहितादीनामवयवि-स्थरूपं तथाभूतं सामान्यं कार्यं भवति। ''द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यम्, द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरमारभन्ते'' इति पूर्वोक्तत्वादत्र रूपाणां रूपं कथने खलूभयत्र रूपरसगन्धस्पर्शस्नेहसांसिद्धि-कद्रवत्वादीनामपि ग्रहणं कर्तव्यम्॥ २८॥

गुणानां कर्मापि सामान्यं कार्यं भवति—

गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम्॥ २९॥

(गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानाम्) गुरुत्ववतो द्रव्यस्य गुरुत्वम्, आत्मप्रयत्नः, गुरुत्ववता लोष्ठादिना सह हस्तसंयोगः, इत्येषां त्रयाणाम् (उत्क्षेपणम्) ऊर्ध्वं क्षेपणं लोष्ठगतं कर्म कार्यं सामान्यं भवति। अत्रात्मप्रयत्नो निमित्तकारणं गुरुत्ववद् द्रव्यं लोष्ठादि समवायिकारणं लोष्ठादिकस्य गुरुत्वं लोष्ठादिना सह हस्तसंयोगश्चासमवायिकारणम्, तथावक्षेपणे च गुरुत्वं हस्तशैथिल्यरूपः प्रयत्नश्चासमवायिकारणमुत्प्रेक्ष्यम्॥ २९॥

कर्मणामपि सामान्यं कार्यं काचिद् गुणव्यक्तिर्भवतीत्युच्यते—

संयोगविभागाश्च कर्मणाम्॥ ३०॥

(कर्मणां संयोगविभागाः-च) कर्मणां द्वयोः कर्मणोर्बहूनां वा कर्मणां संयोगो विभागश्चकाराद् वेगश्च गुणः कार्यसामान्यं भवति॥ ३०॥

परन्तु द्रव्यं कर्म वा कर्मणः सामान्यं कार्यं न भवति, यतः—

कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारणमुक्तम्॥ ३१ ॥

(कारणसामान्ये) कारणसामान्ये प्रकरणे (द्रव्यकर्मणां कर्म-अकारणम्-उक्तम्) द्रव्यस्य कर्मणश्च कर्म सामान्यं कारणं न भवति, उक्तं यथा ''न द्रव्याणां कर्म, न कर्म कर्मसाध्यं विद्यते''—''गुणवैधर्म्यान्न कर्मणां कर्म''—इत्यपि चोक्तमेव॥ ३१ ॥

प्रथमाध्याये प्रथमाह्निकं समाप्तम्॥

प्रथमाध्याये द्वितीयाह्निकम्

पूर्वाह्निकस्यान्तिमे भागे कारणसामान्यं कार्यसामान्यं च प्रदर्शितम्। तदेतदुभयविधं सामान्यं कार्यकारणयोः सम्बन्धमन्तरेण न स्यात्, स एष कार्यकारणसम्बन्धोऽत्र प्रथमं दर्शयत्याचार्यः—

कारणाभावात् कार्याभावः॥ १ ॥

(कारणाभावात्) सर्वविधस्य कारणस्य समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यस्याभावादविद्यमानत्वात् (कार्याभावः) कार्यस्याभावः कार्यं न निष्पद्यतेऽर्थात् कार्यभावः कार्यनिष्पत्तिः कारणभावाद् भवति नान्यथेति स्थिरनियमः। एवं दुःखाभावोऽपवर्गो भवतु तत्कारणस्य जन्मनोऽविवेकस्य मिथ्याज्ञानस्य वाऽभावादित्युत्प्रेक्ष्यम्॥ १ ॥

परन्तु—

न तु कार्याभावात् कारणाभावः॥ २ ॥

(न तु) न खलु (कार्याभावात्) कार्यस्याभावादविद्यमानत्वादनुत्पादात् (कारणाभावः) कारणस्याभावोऽविद्यमानत्वं भवति। कार्यमन्तरेणापि कारणं स्वरूपेऽवतिष्ठते हि। बीजं कारणं यथाऽङ्कुरात्पूर्वं स्वरूपेऽवतिष्ठते। कार्यं खलु कारणं नातिक्रामति किन्तु कार्यमतिक्रम्य कार्यमनुत्पाद्यापि कारणमवतिष्ठते। कदाचित् कार्याभावात् कारणाभावो न मन्तव्यः, कार्यं तु समयं प्राप्योत्पत्स्यते हि कारणात्। एवं कदाचित् सामयिकदुःखाभावे दुःखकारणस्यापि सर्वथाऽस्त्यभाव इति न मन्तव्यं, न हि कृतार्थता सा, नितान्तदुःखाभावः कृतार्थता सा तु नितान्तकारणाभावे नान्यथा॥ २ ॥

द्रव्यगुणकर्मणां त्रयाणां षड्भ्यः पदार्थेभ्यो विभक्तानामर्थपदवाच्यानामुद्देशलक्षणे कार्यकारणभावं चोक्त्वा क्रमप्राप्तौ सामान्यविशेषौ लक्षय-

यत्याचार्यः—

सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम्॥ ३॥

(सामान्यं विशेषः-इति) सामान्यं यश्च विशेषः, इत्येतद् वृत्तम् (बुद्ध्यपेक्षम्) बुद्धेरपेक्षा यस्मिन्, असमानविभक्तिर्बहुव्रीहिः, यद्वाऽपेक्षा परस्परापेक्षणकारिणी बुद्धिर्यस्मिन्, विशेषणस्य परनिपात आर्षो राजदन्तादिषु परमित्याश्रयेण वा, अथवा बुद्धिमपेक्षते-इति बुद्ध्यपेक्षम्, न त्वैन्द्रियिकमर्थ-मपेक्षते-इत्यर्थः, एवमुपपदतत्पुरुषसमासः। कश्चिदपि भवतु समासः, सामान्यं तथा विशेषश्च नेन्द्रियगोचरतामापद्येते द्रव्यवत्, किन्तु बुद्ध्या हि तयोः स्वरूपमपेक्ष्यते विवेच्यते ज्ञायते वा॥ ३॥

तद् बुद्ध्यपेक्षं कथमिति स्वयं प्रदर्शयत्याचार्यः—

भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव॥ ४॥

(अनुवृत्तेः—एव हेतुत्वात्) अनुवृत्तिबुद्धेर्यद्वाऽनुवृत्तबुद्धेरेव हेतुत्वात् (भावः सामान्यम्-एव) भावः सत्ता सामान्यमेव द्रव्यं सत्, गुणः सन्, कर्म सत्, इति सत्तायाः सर्वत्र द्रव्ये गुणे कर्मणि खल्वनुवर्तमानत्वात्। अत्रार्थादा-पद्यते यत् ''व्यावृत्तेरेव हेतुत्वाद् विशेष एव, व्यावृत्तिबुद्धेर्यद्वा व्यावृत्तबुद्धे-रेव हेतुत्वाद् विशेष एव।'' तथा च यस्मिन् खलु कदाचिदनुवृत्तिबुद्धिः कदा-चिद् व्यावृत्तिबुद्धिस्तस्मिन् सामान्यं विशेषश्चेति द्वयं भवति स्वरूपं स्वरूप-ज्ञानं वा, यथा व्यक्तिषु खलु द्रव्येषु द्रव्यत्वं, गुणेषु गुणत्वं, कर्मसु कर्मत्वं सामान्यम्। अथ भावापेक्षया यद्वा महासत्तापेक्षया तु विशेषश्चापि भवत्युभयथा। पृथिव्यादिषु व्यक्तिषु विशेषेषु द्रव्यत्वं सामान्यं पृथिव्याद-यस्तु व्यक्तयो विशेष एव परन्तु द्रव्यत्वं सामान्यमपि विशेषोऽपीति विवेकः॥ ४॥

तदेव विवृणोत्याचार्यः—

द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं च सामान्यानि विशेषाश्च॥ ५॥

(द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं च सामान्यानि विशेषाः-च) द्रव्येषु द्रव्यत्वं गुणेषु गुणत्वं कर्मसु कर्मत्वमिति त्रीण्यप्यनुवर्तनात् सामान्यानि भवन्त्यथ सत्तापेक्षया विशेषाः, सत्तातो व्यावर्तनाद् द्रव्यत्वादीनां विशेषत्वं भवत्येव यतो द्रव्यत्वादिष्वपि सत्ताया अनुवर्तनात्। एवं द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं सामान्यविशेषोभयविधस्वरूपम्॥ ५॥

एकस्मिन्नर्थे सामान्यानि विशेषाश्चेत्येषा सरणिः—

अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥ ६ ॥

(अन्त्येभ्यः-विशेषेभ्यः-अन्यत्र) अन्तेभवाः-अन्त्याः सर्वान्त्यास्तेभ्यो विशेषेभ्यो द्रव्यगुणकर्मभ्योऽन्यत्रार्थात् तत्पूर्ववर्तिषु ह्यनुयोज्या सरणिरेषा सामान्यविशेषाश्च भवन्तीति। न खल्वन्त्यविशेषा उभयविधत्वमाप्नुवन्ति ते तु विशेषा एव भवन्ति व्यावृत्तेस्तत्र स्थिरत्वात् तेषामग्रे विशेषाभावाच्च। कर्मजातावुत्क्षेपणादि गुणजातौ गन्धादिर्द्रव्यजातौ पृथिव्यादि[१] ॥ ६ ॥

अन्त्यविशेषास्तु विशेषा एवेति तूक्तम्, अथ परमं सामान्यं यद्वा महासामान्यमुच्यते—

सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता ॥ ७ ॥

(द्रव्यगुणकर्मसु) द्रव्ये गुणे कर्मणि च भावात्मकव्यक्तौ (यतः सत्-इति) यस्माद्धेतोर्यत्तत्त्वमाश्रित्य वा 'सत्' इति व्यवहारः सद् द्रव्यं सन् गुणः सत् कर्म प्रत्येकं प्रति वर्तते यद्वा सत्प्रत्ययोऽनुवृत्तो भवति सदात्मकत्वात् सत्ता सा महासामान्यं च तद् विशेषलेशाभावात्। द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादीनि तु सत्तातो विशिष्टत्वान्नाविशेषाः ॥ ७ ॥

अथ च—

द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता ॥ ८ ॥

(द्रव्यगुणकर्मभ्यः—अर्थान्तरं सत्ता) द्रव्याद् गुणात् कर्मणश्च भिन्नं हि वस्तु भवति सत्ता। यथा पृथिव्यादिद्रव्येषु द्रव्यत्वं सर्वद्रव्यव्यापित्वात् तेभ्यः पृथिव्यादिभ्यो भिन्नं यथा वा रूपादिगुणेषु गुणत्वं सर्वगुणव्यापित्वात् तेभ्यो रूपादिभ्यो भिन्नमथ चोत्क्षेपणादिकर्मसु कर्मत्वं सर्वकर्मव्यापित्वात् तेभ्य उत्क्षेपणादिभ्यो भिन्नं तथैव द्रव्यगुणकर्मसु सत्तायाः खल्वेकरूपतया व्यापित्वात् तेभ्यो द्रव्यगुणकर्मभ्यो भिन्नं वस्तु सत्ताऽस्ति ॥ ८ ॥

सत्ता द्रव्ये भवति द्रव्याद् भिन्ना, गुणकर्मणी अपि द्रव्ये भवतो भिन्ने च द्रव्यात् तदा कथं न गुणः कर्म वा सत्ताऽत्रोच्यते—

---

१. गमनमिति सामान्यं गमनत्वार्थकं तद्भेदाश्च भ्रमणपतनस्पन्दनादीनि विशेषा इति प्रशस्तपादः। पृथिवीत्वं सामान्यं पृथिवीविकारा गवादयो घटादयश्च विशेषास्तत्रापि गोत्वं घटत्वं सामान्यं गोव्यक्तिर्घटव्यक्तिर्विशेषः, एवं रूपत्वं सामान्यं रूपव्यक्तिर्विशेष इति च प्रशस्तपादः, लोकप्रसिद्धः खल्वेष व्यवहारः।

गुणकर्मसु भावान्न कर्म न गुणः ॥ ९ ॥

(गुणकर्मसु भावात्) रूपादिगुणेषूत्क्षेपणादिकर्मसु च सत्ताया विद्यमानत्वात् (न कर्म न गुणः) सत्ता न कर्म न गुणः, कर्मणि कर्म न भवति गुणे गुणो न भवति, सत्ता तु कर्मणि च भवति गुणे चापि भवति तस्माद् द्रव्यनिष्ठत्वेन हि सत्ता न कर्म न गुणः। अवयवद्रव्येषु खल्ववयविद्रव्यं भवति तदपि सत्ता न, गुणकर्मसु भावादेवेत्यपि चार्थाल्लभ्यते, तथाऽवयविद्रव्ये चापि सत्ताया भावादिति चोत्प्रेक्षणीयम्॥ ९ ॥

अपि च—

सामान्यविशेषाभावेन च॥ १० ॥

(सामान्यविशेषाभावेन च) सत्तायां खलु द्रव्यगुणकर्मस्विव सामान्यं विशेषश्चेति व्यवहारो न वर्तते तस्मात् सत्ता न द्रव्यं न गुणो न कर्म किन्तु तद्भिन्नं वस्तु॥ १० ॥

परसामान्यमुक्त्वाऽपरसामान्यविषये ब्रवीत्याचार्यः—

अनेकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम्॥ ११ ॥

(द्रव्यत्वम्) द्रव्यत्वं खल्वपरसामान्यम् (अनेकद्रव्यवत्त्वेन-उक्तम्) अनेकानि द्रव्याणि पृथिव्यादीनि यस्य तदनेकद्रव्यवत्-तस्य भावोऽनेकद्रव्यवत्त्वं तेनानेकद्रव्यवत्त्वेनानेकद्रव्येषु पृथिव्यादिषु सामानरूपेण भवति हि द्रव्यत्वं तस्माद् द्रव्यव्यक्तितो भिन्नं वस्तु द्रव्यत्वमपरसामान्यमुक्तम्॥ ११ ॥

अथ च—

सामान्यविशेषाभावेन च॥ १२ ॥

(सामान्यविशेषाभावेन च) तच्च द्रव्यत्वमपरसामान्यं द्रव्यव्यक्तेर्भिन्नं तत्र द्रव्यवत् सामान्यं विशेषश्चेति व्यवहारो न भवति॥ १२ ॥

तथा—

गुणेषु भावाद् गुणत्वमुक्तम्॥ १३ ॥

(गुणत्वं गुणेषु भावात्-उक्तम्) गुणत्वमपरसामान्यं रूपादिष्वनेक-गुणेषु भावात् खलु रूपादिगुणव्यक्तितो भिन्नं वस्तूक्तम्॥ १३ ॥

अथ च—

सामान्यविशेषाभावेन च॥ १४ ॥

(सामान्यविशेषाभावेन च) गुणत्वमपरसामान्यं गुणव्यक्तेर्भिन्नं वस्तु,

तत्र गुणवत् सामान्यं विशेषश्चेति व्यवहारो न भवति॥ १४॥

तथा—

कर्मसु भावात् कर्मत्वमुक्तम्॥ १५॥

(कर्मत्वं कर्मसु भावात्-उक्तम्) कर्मत्वमपरसामान्यं खलूत्क्षेपणा-दिषु कर्मसु भावादुत्क्षेपणादिकर्मव्यक्तितो भिन्नं वस्तूक्तम्॥ १५॥

अथ च—

सामान्यविशेषाभावेन च॥ १६॥

(सामान्यविशेषाभावेन च) कर्मत्वमपरसामान्यं कर्मव्यक्तेर्भिन्नं वस्तु यतस्तत्र कर्मवत् सामान्यं विशेषश्चेति व्यवहारो न भवति॥ १६॥

भावं विवृणोत्याचार्यः—

सदिति लिङ्गाविशेषाद् विशेषाभावाच्चैको भावः॥ १७॥

(सत्-इति लिङ्गाविशेषात्) द्रव्ये गुणे कर्मणि 'सत्' शङ्करमिश्रादिभि-र्भाष्यकारैरिदं सूत्रमन्यथा व्याख्यातं तत्र सत्तापरकं व्याख्यानं कृतं तन्न सम्यक्, यदि खलु सत्तापरं सूत्रमिदं स्यात् तर्हि ''सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता'' इति सप्तमसूत्रस्यानन्तरमेवानेन सूत्रेण भवितव्यं यद्वा तदेव सप्तमं सूत्रम् ''सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता सा चैका'' इत्थं भवेत्। पुनश्च ते भाष्यकाराः प्रष्टव्याः किं सत्ता ह्येका? द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं वा किन्नैकैकम्? अथ तदप्येकैकम्, तर्हि केन सूत्रेणेति प्रश्नः, यदि तन्नैकैकं किन्तु द्रव्येषु द्रव्यत्वानि गुणेषु गुणत्वानि कर्मसु कर्मत्वानि खल्वनेकानि तर्हि द्रव्यद्रव्यत्वयोर्गुणगुणत्वयोः कर्मकर्मत्वयोः को भेदः? तथा द्रव्यत्वस्य गुणत्वस्य कर्मत्वस्य किं स्वरूपम्? न किमपि स्वरूपं तथा व्याख्याने। तस्मान्न सोऽर्थो युक्तः। किन्तु सत्ताद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वानां भावानां प्रत्येकं प्रति समानं विधानमस्ति। यत् (भावः-एकः) यः खलु भावप्रत्ययेन ''तस्य भावस्त्वतलौ'' (अष्टा० ५.१.११९) 'त्व, तल्-ता' इत्यनेन द्रव्येषु द्रव्यत्वं तदेकं, भिन्नभिन्नद्रव्येषु पृथिव्यादिषु वर्तमानं सदपि, तथा गुणेषु गुणत्वं तदेकं, भिन्नभिन्नगुणेषु रूपादिषु वर्तमानं सदपि, तथा कर्मसु कर्मत्वं तदेकं, भिन्नभिन्नकर्मसूत्क्षेपणादिषु वर्तमानं सदपि, यदपरसामान्यं तथा च द्रव्यगुण-कर्मसु च भावः-भावप्रत्ययेन 'तल्-ता' इत्यनेन परसामान्यं सत्ता द्रव्यगुण-कर्माख्येषु भिन्नभिन्नार्थेषु खल्वेकं वस्तु। तेन द्रव्येषु द्रव्यत्वमेकं गुणेषु गुणत्वमेकं कर्मसु कर्मत्वमेकं सर्वेषु द्रव्यगुणकर्मसु सत्ता चैकं वस्तु येषां यो

भावस्तेषु स एक एव (सत्-इति लिङ्गाविशेषात्) तथा तथा भावेन 'सत्' अस्तित्वमिति लिङ्गस्याभेदात् (विशेषाभावात्-च) तद्विशेषणाभावाच्च, न हि भावे जातौ तद्विशेषणं भवति तस्या एकत्वाद्, व्यक्तयो गावोऽश्वा वा विशेष्यन्ते, न जातिर्विशेष्यते गोत्वमश्वत्वं वा, तथैवार्था विशेष्यन्ते द्रव्यं गुणः कर्मेति नामानि, न सत्ता परमसामान्यं विशेष्यते। तस्माद् द्रव्यगुणकर्मसु सत्ता खल्वेका, द्रव्येषु द्रव्यत्वमेकं गुणेषु गुणत्वमेकं कर्मसु कर्मत्वमेकम्॥ १७॥

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाह्निकं समाप्तम्

समाप्तिं गतश्च प्रथमोध्यायः॥

द्वितीयोऽध्यायः

तत्र

प्रथमाह्निकम्

प्रथमाध्याये द्रव्यादयः पदार्था विभागश उद्दिष्टा अथ च तेषां लक्षणं यथासम्भवं कृतम्। अत्रेदानीं विभक्तानां बाह्यद्रव्याणां क्रमशो विशिष्टलक्षण-परीक्षे क्रियेते।

रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी॥ १ ॥

(पृथिवी रूपरसगन्धस्पर्शवती) द्रव्येषु पृथिवी खलु रूपरसगन्ध स्पर्शैर्गुणैर्लक्ष्यते सा हि तद्वती। पृथिव्या नैजिको गुणस्तु गन्धोऽस्ति वक्ष्यति ह्यग्रे ''व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः (वै० २.२.२) परन्तु केवलेन गन्धेन गुणेन सा न लक्षयितुं शक्या रसादिभिर्गुणैः सह सा लक्ष्यते रसादयो गुणास्त्वबादीनां सन्ति पृथिवी तदपेक्षया स्थूला ते च पृथिव्यपेक्षया सूक्ष्माः सन्ति स्थूले सूक्ष्माणां प्रवेशेनावश्यं भवितव्यं तेन तेषां गुणानामपि तत्र वर्तमानत्वं स्यादेव तस्मात् सा रसादिमतीत्युक्तम्। तत्र प्रत्यक्षे रूपगुणस्य प्राधान्यात् प्रथमं रूपं तल्लक्षणे निर्दिष्टं पुनस्तदपेक्षया न्यूनवृत्तिकोऽन्यापेक्षा चाधिकवृत्तिको रसः पश्चाद् गन्धः, पुनः स्पर्शस्याप्रत्यक्षत्वात् सर्वपश्चात् तस्योपादानम्। कृष्णपीतरक्तादि रूपं पृथिव्याम्, कटुकषायादिरसैर्रसवती पृथिवी, गन्धोऽपि विविधः परन्तु सुरभिरसुरभिश्चेति भेदद्वयं मुख्यं गन्धस्य स्पर्शस्त्वनुष्णशीतस्तथा कर्कशादिरपि। सूक्ष्मद्रव्याणां तत्र समावेशात् तद्गुणैर्गुणवत्त्वाद् रूपादिमती पृथिवी लक्ष्यते नान्ये गुणाः संख्यादयो लक्षणे भिद्यन्ते॥ १ ॥

रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाः॥ २ ॥

(रूपरसस्पर्शवत्यः द्रवाः स्निग्धाः-आपः) आप खलु रूपरसस्पर्शै-र्गुणैर्युक्तास्तत्र रूपस्पर्शौ तु गुणावाग्निवाय्वोः संसर्गतस्ताभ्यामविनाभावाद-पामुपलब्धेः। गन्धोऽपि गुणः कदाचिदासु प्रतिभाति स च पार्थिववस्तुनः सामयिकसम्पर्कतस्तत्सम्पर्काभावेऽप्सु गन्धस्तु नोपलभ्यते। एवं गन्धगुण-

वत्त्वे तु लक्षणव्यभिचारोऽस्ति तस्मान्नोक्ताः। पुनस्तरला संश्लेषधर्माश्चापो भवन्तीति॥ २॥

तेजो रूपस्पर्शवत्॥ ३॥

(रूपस्पर्शवत् तेजः) रूपस्पर्शवान्नाग्निर्द्रव्यम्, अग्नौ रूपस्पर्शौ गुणौ भवतः। स्पर्शस्तु गुणोऽग्नौ लक्ष्यते वायोर्योगेन, यतो वायुयोगस्य तत्रानिवार्यत्वं तदपेक्षया वायोः सौक्ष्म्यात्॥ ३॥

स्पर्शवान् वायुः॥ ४॥

(स्पर्शवान् वायुः) वायौ स्पर्शो गुणो भवति। वायुर्न दृष्टिपथमागच्छति यदा वायुर्वाति तदा स्पर्शस्तु तस्य त्वगिन्द्रियेण गृह्यते॥ ४॥

त आकाशे न विद्यन्ते॥ ५॥

(ते—आकाशे न विद्यन्ते) ते गन्धरसरूपस्पर्शा गुणा आकाशे न विद्यन्ते न भवन्ति॥ ५॥

सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानामग्निसंयोगाद् द्रवत्वमद्भिः सामान्यम्॥ ६॥

(सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानाम्) घृतलाक्षासिक्थानां पार्थिववस्तूनाम् (अग्निसंयोगात्) अग्निसंयोगात्-आग्नेयतापात् (द्रवत्वम्) द्रवीभावोऽसांसिद्धिको भवतीति (अद्भिः सामान्यम्) अद्भिः सह सामान्यं सादृश्यमस्ति॥ ६॥

तथा—

त्रपुसीसलोहरजतसुवर्णानामग्निसंयोगाद् द्रवत्वमद्भिः सामान्यम्॥ ७॥

(त्रपुसीसलोहरजतसुवर्णानाम्) रङ्गसीसलोहरजतसुवर्णादीनां धातूनां तैजसपदार्थनाम् (अग्निसंयोगात्) प्रखराग्नितापात् (द्रवत्वम्) द्रवीभावोऽसांसिद्धिको भवतीति (अद्भिः सामान्यम्) अद्भिः सह सामान्यं साधर्म्यमस्ति॥ ७॥

विषाणी ककुद्मान् प्रान्तेवालधिः सास्नावानिति गोत्वे दृष्टं लिङ्गम्॥ ८॥

स्पर्शश्च वायोः॥ ९॥

न च दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गो वायुः॥ १०॥

एतेषां त्रयाणां सूत्राणामेकवाक्यताऽस्ति तस्मात् सहैव व्याख्यायन्ते—

(विषाणी ककुद्मान् प्रान्तेवालधिः सास्नावान्) विशिष्टविषाणवान्[१] प्रशस्तशृङ्गवान् प्रशस्तस्कन्धमांसपिण्डवान्, पुच्छाग्रे प्रशस्तवालाधानवान्[२] प्रशस्तगलकम्बलवान् (इति दृष्टं लिङ्गं गोत्वे) इत्येवं प्रत्यक्षीभूतं लिङ्गं लक्षणं गुणो गोत्वे जातौ यथा भवति (स्पर्शः च वायौ) तथा च स्पर्शो लिङ्गं लक्षणं गुणो वायोरस्ति, गुणश्च गुणिनं साधयति यदाश्रितः स भवति, भेदस्त्वियानेव यत् (न दृष्टानां स्पर्शः) दृष्टानां नेत्रेन्द्रियपर्यन्तप्रत्यक्षीभूतानां रूपवतां पृथिव्यप्तेजसां न खलु स्पर्शो लिङ्गमदृष्टमस्ति (इति-अदृष्टलिङ्गः-वायुः) अतो हेतोरदृष्टलिङ्गकः स्पर्शलिङ्गको वायुरस्ति। य एष केवलः स्पर्शस्त्वगिन्द्रियेणानुभूयते गन्धरसरूपवद्द्रव्यप्रत्यक्षमन्तरेण तस्याश्रयेण गुणिना भवितव्यं हि न खलु गुणो गुणिनमन्तरेण भवति न च दृष्टानां गन्धरसरूपवतां पृथिव्यप्तेजसां लिङ्गमिति। अथ च पृथिवीजलाग्निषु पृथुशीतोष्णाः स्पर्शा उपलभ्यन्ते ते वायुसन्नियोगेनैव, वायोस्तदन्तराविष्टत्वात्, तत्र तत्र स्थितं पृथुत्वं शीतत्वमुष्णत्वं वायुरेव प्रद्योतयति प्रकटयति वा तद्धर्मरहितः केवलः स्पर्शो वायोर्गुण इति सुतरां सिद्धम्॥ ८-१०॥

ननु केवलेन स्पर्शेन गुणेन वायुर्लक्ष्यते, न च दृश्यते, तदैवं दृष्टेभ्यः पृथिव्यादिभ्यो भिन्नोऽदृश्यः सन् किम्प्रकारकं द्रव्यमुच्यते तदाह—

अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम्॥ ११॥

(अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम्) पृथिवीजलाग्नयो द्रव्यवन्तोऽन्यद्रव्यसंसक्ताः सन्तोऽनेकगुणवन्तः। तत्रापि खल्वन्यगुणसंयुक्तः स्पर्शो गुणो लभ्यते। पृथिवी खलु जलाग्निवायुभिः सम्पृक्ता सती गन्धरसरूपस्पर्शवती, जलं त्वग्निवायुभ्यां युक्तं सद् भवति रसरूपस्पर्शवत्, अग्निश्च वायुना संयुक्तः सन् रूपस्पर्शवान्। एते सर्वे स्पर्शवन्तो द्रव्यवत्त्वेन वायुद्रव्यवत्त्वेन वायुमत्त्वेन वायुमाश्रित्येत्यर्थः, परन्तु वायुस्त्वद्रव्यवान् पृथिव्यादिवन्न द्रव्यवान् तेनाद्रव्यवत्त्वेन स्वाश्रयत्वेन स्पर्शवान् स्पर्शगुणवान् वायुर्द्रव्यम्। गुणश्च द्रव्यं न व्यभिचरति यथा स्पर्शो गुणोऽन्यैर्गुणैः सह पृथिव्यादिदृश्येषु द्रव्येषूपलभ्यते, उपलब्धिसामान्यात् केवल उपलब्धः स्पर्शो गुणः स्वकीयगुणिनमदृश्यं वायुं

---

१. अत्र सर्वत्र प्रशंसायां मतुप् मतुबर्थश्च प्रत्ययः।

२. प्रान्ते पुच्छान्ते वाला धीयन्ते धार्यन्तेऽनेनेति, ''सप्तम्या अलुक्'' कण्ठे काल इति यथा।

द्रव्यं लक्षयति साधयति। शङ्करमिश्रादिभिरन्यथाव्याख्यातं सूत्रमिदमप्रासङ्गिकी परमाणुकल्पना कृता। चन्द्रकान्तभाष्ये हरिप्रसादवृत्तौ च 'अद्रव्य' शब्दात् स्पर्शो गुणो गृहीतः सोऽपि न युक्तः "क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाद्" उत्तरसूत्रस्य विद्यमानत्वात्॥ ११ ॥

अपि च—

क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च॥ १२ ॥

(क्रियवत्त्वात्-गुणवत्त्वात्-च) वायुः क्रियावान्-गतिमान् गुणवान्-स्पर्शवांश्च वर्तते तस्मात् वायुर्द्रव्यमेव। उक्तं हि "क्रियागुणवत्.... द्रव्यलक्षणम्"॥ १२ ॥

ननु भवतु स्पर्शेन गुणेन गुणवान् गतिक्रियया क्रियावान् वायुर्द्रव्यं यदा स्पर्शो गात्रैरनुभूयते यदा वा पर्णशाखासु गतिक्रियोपलभ्यते तदा वायोर्वर्तमानत्वं परन्तु यदा न गात्रैः स्पर्शः प्रतीयते न च पर्णशाखासु गतिक्रिया लक्ष्यते तदा वायोर्न वर्तमानत्वमिति तु तस्यानित्यत्वमायाति। अत्रोच्यते—

अद्रव्यत्वेन नित्यत्वमुक्तम्॥ १३ ॥

(अद्रव्यत्वेन) न द्रव्यमाश्रयः समवायित्वेन यस्य तदद्रव्यं तस्य भावोऽद्रव्यत्वं तेनाद्रव्यत्वेनानवयवित्वेन (नित्यत्वम्-उक्तम्) वायोर्नित्यत्वमुक्तं वेदितव्यमित्यर्थः। वायोरनित्यत्वं तदा स्याद् यदि वायुरवयवी स्यात् समवायिद्रव्यं तस्याश्रयः स्यात् स तु न तथा। किन्तु वायोश्चलधर्मवत्त्वाद् वातीति वायुरिति समाख्यानात् कदाचिन्न तस्य गतेरभावः परन्तु तीव्रत्वमन्दत्वभेदात् तद्गतेर्द्वैविध्यं तस्मात् सर्वत्रापि मन्दगतिमांस्तु सर्वदा वाति हि नोचेद् वायुमन्तरेण प्राणिनो म्रियेरन्। एवं तस्य नित्यत्वे न क्षतिः। १३ ॥

वायोर्नानात्वमुच्यते—

वायोर्वायुसम्मूर्च्छनं नानात्वलिङ्गम्॥ १४ ॥

(वायोः-नानात्वलिङ्गम्) वायोर्विविधत्वे लिङ्गमस्ति (वायुसम्मूर्च्छनम्) वायूनां संहत्य वृत्ताकारेण भ्रमणम्॥ १४ ॥

वायुसन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते॥ १५ ॥

(वायुसन्निकर्षे) यद्यपि त्वगिन्द्रियेण वायुसन्निकर्षो भवति परन्तु तत्र (प्रत्यक्षाभावात्) नेत्रेन्द्रियेण प्रत्यक्षस्याभावोऽस्ति, अतस्तत्र (दृष्टं लिङ्गं न विद्यते) नेत्रदृष्टं लिङ्गं लक्षणं वायौ वायुसिद्धौ वा न विद्यते॥ १५ ॥

सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः ॥ १६ ॥

(सामान्यतो दृष्टात्-च) यदि नेत्रेन्द्रियेणैव सन्निकर्षः प्रत्यक्षं स्यात्, त्वगिन्द्रियेण सन्निकर्षो न प्रत्यक्षमिति मन्येत तदापि वायुसिद्धिस्तु भवति सामान्यतोदृष्टादपि। त्वगिन्द्रियेण यः खलु स्पर्शो गुणः सन्निकृष्यते तस्य गुणस्य गुणिना द्रव्येण भाव्यमेव। यद्वा पार्थिवमाप्यं तैजसं दृश्यं वस्तु स्पर्शगुणवत्तया न दृष्टिपथमागच्छति यतो नेत्राभ्यां न पार्थिवादिकस्य स्पर्शो गृह्यते परन्तु तत्रत्यः स्पर्शस्त्वचा तु सन्निकृष्यते हि तदा स स्पर्शो गुणः पार्थिवाप्यतैजसानां न भवन् तेभ्योऽन्यस्य द्रव्यस्य लिङ्गमिति गम्यते गुणस्य गुणिना भाव्यं न गुणो गुणिनमन्तरेण भवतीति सामान्यतो दृष्टात्, स च (अविशेषः) अभेदः, न च सामान्यतोदृष्टाद् भिद्यते। तथा वस्त्रपर्णशाखादीनां कम्पनचलनादिक्रियानिमित्तं न दृश्यते किमपि पार्थिवादिकमाघातकारि दृश्यं वस्तु, परन्तु तत्कम्पनचलनादिक्रिया तु प्रवर्तते, पुनस्तत्कम्पनप्रचलनादि-क्रियायाः प्रवर्तकेन तु भवितव्यमेव सामान्यतोदृष्टात् तस्मादपि वायुसिद्धाव-विशेषः समानो हेतुः ॥ १६ ॥

एवं सिद्धे सति वायौ पुनस्तन्नाम—

तस्मादागमिकम् ॥ १७ ॥

संज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् ॥ १८ ॥

अनयोः सूत्रयोरेकवाक्यताऽस्ति—

(तस्मात् संज्ञाकर्म तु-आगमिकम्) यतो हि नेत्रेन्द्रियेणाप्रत्यक्षस्य वायुप्रभृतेर्वस्तुनः संज्ञाकर्म नामकरणं खल्वागमिकमागमैः सिद्धमागमेषु भवं, वा आगमाः खल्वृग्यजुः सामाथर्वाणस्तैः सिद्धं तत्र भवं वा, तद्धर्म-पूर्वकमन्वर्थमस्ति हि यथा ''वायवायाहि...'' (ऋ० १.२.१) ''प्राणाद् वायुरजायत'' (यजुः० ३.१३) (अस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम्) आगमाः खल्व-स्मद्विशिष्टानि वचनानि नहि तानि खल्वस्माभिः प्रोक्तानि-मनुष्यैः प्रोक्तानि यदा नास्माभिर्मनुष्यैः प्रोक्तानि तदा तान्यपौरुषेयाणि खल्वीश्वरप्रोक्तानि हि तथाविधानामीश्वरवचनानां लिङ्गं प्रमाणं नेत्रेणादृश्यवस्तुविषये भवति हि तच्च मन्तव्यमेव ॥ १७-१८ ॥

तस्य च—

प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः ॥ १९ ॥

(संज्ञाकर्मणः प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात्) नामकरणस्य प्रत्यक्षप्रवृत्तिमत्त्वात्। प्रत्यक्षे नामकरणं प्रवर्तते, लोके जनो यत् प्रत्यक्षमुपलभते तस्य नामकरणं विदधाति। वायुप्रभृतयो नास्माकं दृष्टिगोचराः, नहि तेषां प्रत्यक्षमस्माभिः क्रियते तस्मादस्मद्विशिष्टेषु वचनेष्वागमेषु प्रत्यक्षमुपलभमानेन सर्वज्ञेनेश्वरेण संज्ञाकर्म-नामकरणं कृतमस्ति। उक्तं हि स्वयं वेदे ''यो देवानां नामधा'' (ऋ० १०.८२.३) तथा स्मृतावपि ''सर्वेषां तु स नामानि...वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे'' (मनु० १.२१) तस्मात्तत्प्रमाणम्। १७-१९ सूत्र-त्रयमन्यैरन्यथा व्याख्यातम्॥ १९ ॥

आकाशविषये—

निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम्॥ २० ॥

(निष्क्रमणं प्रवेशनम्) दृष्टवस्तुनो बहिर्गमनं यस्माद् भवति तथा यस्मिन् निवेशनं भवति—इति दृश्यवस्तुनो निष्क्रामतः प्रविशतश्चावकाशग्रहणम् (आकाशस्य लिङ्गम्) आकाशस्य लिङ्गं लिङ्ग्यते येन तत् साधकमस्ति, आकाशो ह्यवकाशं प्रयच्छति निष्क्रमितुं प्रवेष्टुं च दृश्यपदार्थाय॥ २० ॥

एतद् दूषयति पूर्वपक्षत्वेन—

तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्मणः ॥ २१ ॥

(तत्-अलिङ्गम्) दृश्यस्य वस्तुनो यन्निष्क्रमणं प्रवेशनं न लिङ्गमा-काशस्य (कर्मणः-एकद्रव्यत्वात्) निष्क्रमणं प्रवेशनं खलु कर्म तत्त्वेकद्रव्य-वर्ति निष्क्रामति प्रविशति च वस्तुनि वर्तमाने सत् तस्मान्निष्क्रामतः प्रविश-तश्च वस्तुनो भिन्नस्याकाशस्य लिङ्गं न भवितुमर्हति, निष्क्रामत् प्रविशद् वस्तु हि तस्य समवायिकारणं नाकाशः॥ २१ ॥

तथा—

कारणान्तरानुक्लृप्तिवैधर्म्याच्च॥ २२ ॥

(कारणान्तरानुक्लृप्तिवैधर्म्यात्-च) समवायिकारणतो भिन्नं कारणं कारणान्तरमनुकल्प्यतेऽनुमन्यते यया सा कारणान्तरानुक्लृप्तिः कारणान्तरानु-मानशक्तिस्तस्या वैधर्म्यं चेदं यत्खल्वाकाशो द्रव्यमपि द्वितीयमसमवायि-कारणं कर्मणो भवति संयोगादसमवायिकारणं भवेत्, तथा कारणे कार्यं प्रति कारणत्वधर्मः पूर्वतो नियतो वर्तते यदुपस्थिते कारणे कार्यमुत्पद्यते, आकाशस्तु

सर्वकाले सर्वत्र चोपतिष्ठते नास्य व्यतिरेकोऽस्ति, पुनः कदाचित् कर्म कदाचिदकर्मेति व्यवस्था न स्यात्, तस्मादनुक्लृप्तेरनुमानशक्तेर्वैधर्म्यादाकाशो निष्क्रमणस्य प्रवेशनस्य च कर्मणो न कारणम्। पुनश्चाकाशः सर्वगतस्तत्र निष्क्रमणस्य प्रवेशस्य च कर्मणो नैरन्तर्येण भवितव्यं यदि कारणं स्यादाकाशः ॥ २२ ॥

सूत्रद्वयेनोक्तस्य पूर्वपक्षस्य समाधानम्—

संयोगादभावः कर्मणः ॥ २३ ॥

(संयोगात्—अभावः कर्मणः) निष्क्रामतः प्रविशतश्च द्रव्यस्य तद्भिन्नेन मूर्तिमता वस्तुना संयोगात् संयोगरूपप्रतिबन्धात् तत्राकाशे निष्क्रमणस्य प्रवेशनस्य कर्मणो व्यापारस्य नैरन्तर्येणाभावो विद्यते न तु तत्राकाशे कारणत्वस्याभावात् कर्मणोऽभावः। तस्मात् तत्कारणत्वमवकाशदानाद् व्यवतिष्ठते हि। यद्वा (कर्मणः संयोगात्) निष्क्रमणस्य प्रवेशनस्य कर्मणः कारणं समवायिकारणं भवतु निष्क्रामत् प्रविशच्च द्रव्यं परन्तु निष्क्रामतः प्रविशतश्च वस्तुनो निष्क्रमणस्य प्रवेशनस्य कर्मणः परिणामः फलं वा संयोगस्तु नाकाशे व्याहन्यते स तु तत्र भवत्येव, उक्तं हि प्रशस्तपादे "शब्दकारणत्ववचनात् आकाशे संयोगविभागाविति" (प्रशस्तपादः) तस्मात् (अभावः) कारणत्वप्रतिषेधस्याभाव आकाशे। अथवा (कर्मणः संयोगात्-अभावः) कर्मणः-आकाशे संयोगात् सम्यग्योगात् समवायादभावोऽस्त्याकाशो न कर्मणः समवायिकारणं कर्मण एकद्रव्यवर्तित्वात् परन्तु तस्य निष्क्रमण-प्रवेशनलिङ्गत्वे न क्षतिस्तत्र निष्क्रामते प्रविशते द्रव्याय तस्यावकाश-प्रदानधर्मित्वात् तस्मान्निष्क्रमणं प्रवेशनमिति लिङ्गमाकाशस्य निरवद्यम्। विचित्रा खलु सूत्रकृतिः सूत्रकारस्य। अत्र सूत्रेऽपि सूत्रशैलीविरुद्धं भाष्यं व्यधायि शङ्करमिश्रादिभिः ॥ २३ ॥

निष्क्रमणप्रवेशने तु खल्ववकाशग्रहणादाकाशसूचके भवतो यतोऽवकाशदानस्य निमित्तमाकाशः। शब्दः खल्वाकाशस्य गुणः, इत्यत्र पीठमारचयन् परिभाषां विदधाति—

कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः ॥ २४ ॥

(कार्यगुणः कारणगुणपूर्वकः-दृष्टः) घटपटादिकार्यस्य गुणः स्वकारण-गुणपूर्वको भवति, ये कारणे गुणा भवन्ति ते कार्येऽनुशेरते, ये च गुणाः कारणे न भवन्ति ते तस्य कार्येऽपि न भवन्ति।

तस्मात्—

कार्यान्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः ॥ २५ ॥

(स्पर्शवताम्-अगुणः शब्दः) पृथिव्यप्तेजोवायूनां न गुणः शब्दः। यतः (कार्यान्तराप्रादुर्भावात्-च) पृथिव्याः कार्यं पार्थिवम्, अपां कार्यमाप्यम्, तेजसः कार्यं तैजसम्, वायोः कार्यं वायव्यम्। एतेभ्यःपार्थिवाप्यतैजसवायव्येभ्यः कार्येभ्यो भिन्नानि कार्याणि कार्यान्तराणि, यानि पृथिव्यादीनां मिश्रणादुद्भूतानि कार्याणि तेष्वपि शब्दस्याप्रादुर्भावात् तथा चकारात् पृथिव्यादीनां पृथक्-पृथग् यानि सजातीयानि कार्याणि पार्थिवानि, आप्यानि, तैजसानि, वायव्यानि तेषु चाप्रादुर्भावात्। यदि शब्दः स्पर्शवतां पृथिव्यप्तेजोवायूनां गुणः स्यात् तेषां कार्येषु कार्यान्तरेषु प्रादुर्भवेत् ''कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः'' इति नियमात्। न च प्रादुर्भवति तस्मान्न स्पर्शवतां पृथिव्यप्तेजोवायूनां गुणः शब्दः। शङ्कर-मिश्रादिभिः सूत्रं न सम्यग्व्याख्यातम्॥ २५॥

पुनः—

परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुणः ॥ २६ ॥

(न-आत्मगुणः) शब्दो न ह्यात्मनो गुणः। यतः (परत्र समवायात्) आत्मनो भिन्ने समवेतत्वाच्छब्दस्य यदि ह्यात्मनि समवेयाद् बधिरोऽपि शब्दं शृणुयादथ च सुखीदुःख्यहमिति शब्दीत्यपि खल्वनु भवेत्। तथा (न मनो-गुणः) न मनसो गुणः शब्दः। यतो हि (प्रत्यक्षत्वात्) बाह्यकरणेन श्रोत्रेन्द्रियेण ग्राह्यत्वात्, मनस्त्वन्तःकरणं तस्मान्न तस्य गुणः शब्दः॥ २६॥

परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्य ॥ २७ ॥

(परिशेषात्) परिशेषन्यायात् (आकाशस्य लिङ्गम्) आकाशस्य गुणः शब्द इति सिद्धम्। परिशेषे दिक्कालौ न गृह्येते शब्दस्येन्द्रियग्राह्यत्वात्, इन्द्रियाणि हि पृथक्पृथग् भूतप्रकृतीनि तत्राकाशो हि भूतेषु परिशिष्यते। आकाशः परिशेषात् कथं सूत्रकारेण गृहीतः, दिक्कालावपि तु परिशिष्येते। इत्यत्र ''कालो दिक् चाकाशमेवेति'' चन्द्रकान्तभाष्ये समाधानं न युक्तम्, तयोर्द्रव्यनाम्ना पृथक्सत्तावत्त्वात्। आत्ममनसोर्गुणविचारणस्यावसरस्तु श्रोतृ-त्त्वश्रावणत्वसम्बन्धादासीत्॥ २६॥

तस्य—

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ २८ ॥

(द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते) आकाशस्य द्रव्यत्वं नित्यत्वं च

वायुना तुल्यं व्याख्यातं वेदितव्यम्। वायोर्द्रव्यत्वं यथा खल्वद्रव्यवत्त्वेनान्य-द्रव्यमिश्रणराहित्येन केवलत्वेन तथा क्रियावत्त्वगुणवत्त्वाभ्यां तथाकाशस्यापि द्रव्यत्वमन्यद्रव्यमिश्रणराहित्येन केवलत्वेन तथा क्रियावत्त्वगुणवत्त्वाभ्यां तत्र निष्क्रमणप्रवेशनक्रियाया निमित्तत्वात् तस्य क्रियावत्त्वं शब्दगुणेन गुणवत्त्वम्। अथ च तस्य नित्यत्वमपि वायोरिवाद्रव्यत्वेन द्रव्यानाश्रयित्वेनास्तीति विज्ञेयम्॥ २८॥

तत्त्वं भावेन॥ २९॥

(तत्त्वम्) तत्स्वरूपं केवलत्वमेकत्वम् (भावेन) सत्तया तुल्यं व्याख्यातं वेदितव्यम्। यथा सत्ता खल्वेका तथाकाशोऽप्येकः स्वरूपतो निरवयवत्वाद्-भेदाभावाच्च॥ २९॥

सत्तायाः खल्वेकत्वं त्वनुगतप्रतीत्या भवति, कथमाकाशस्यैकत्व-मुच्यते—

शब्दलिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्च॥ ३०॥

(शब्दलिङ्गाविशेषात्) यथा सत्ताया अनुगतप्रतीतिर्लिङ्गाविशेषः समानभावेन लिङ्गं तथैवाकाशस्य शब्दोऽपि लिङ्गाविशेषः समानभावेन लिङ्गमस्ति तथा (विशेषलिङ्गाभावात्-च) शब्दाद् भिन्नलिङ्गस्याभावादपि तस्यैकत्वमखण्डत्वं केवलत्वं चास्ति नहि कालभेदेन देशभेदेन शब्दभिन्न-गुणस्य वर्तमानत्वमस्ति सकृद्वा गुणमिश्रणमस्ति॥ ३०॥

तदनुविधानादेकपृथक्त्वं चेति॥ ३१॥

(तदनुविधानात्-एकपृथक्त्वं च-इति) आकाशस्य यदेकत्वं तस्यानु-विधानादनुसरणादेकपृथक्त्वमपि तस्यैकत्वमनुसरति ह्येकपृथक्त्वं यत्रैकत्वं तत्रैवैकपृथक्त्वमप्यनिवार्यमिति व्याप्तेः॥ ३१॥

द्वितीयाध्याये प्रथमाह्निकं समाप्तम्।

द्वितीयाह्निकम्

प्रथमाह्निके पृथिव्यादीनां सामान्येन लक्षणान्युक्तानि तत्र कानि स्वाभा-विकानि कानि चौपाधिकानि भिन्नद्रव्यसंसर्गजानीत्युच्यते, तत्र प्रथमं दृष्टान्त-मुपस्थापयत्याचार्यः—

पुष्पवस्त्रयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तराप्रादुर्भावो वस्त्रे गन्धाभावलिङ्गम्॥ १ ॥

(पुष्पवस्त्रयोः सन्निकर्षे सति) केतकीपुष्पस्य वस्त्रस्य च संसर्गे सति (वस्त्रे गुणान्तराप्रादुर्भावः) वस्त्रे केतकीपुष्पगन्धादितरगन्धस्य चम्पा-गन्धस्याप्रादुर्भावः। अथ च य एष केतकीगन्धो गुणान्तरं वस्त्राद् भिन्नस्य केतकीपुष्पस्य गुणः स च तत्संसर्गात् पूर्वं वस्त्रे तस्याप्रादुर्भावः (गन्धा-भावलिङ्गम्) वस्त्रे गन्धाभावस्य लिङ्गं लक्षणमस्ति। यथा हि वस्त्रे स्वाभा-विको गन्धो नास्ति पुष्पसंसर्गाद् भवति खल्वौपाधिकः संसर्गजः, एवमेव पृथिव्यादिषु द्रव्येष्वपि केचन गुणाः संसर्गादौपाधिका रूपादय उक्तपूर्वाः ''रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी'' (वै० २.१.१) इत्येवमादिस्थलेषु। शङ्करमि-श्रादिभिः सूत्रमिदं न सम्यग् व्याख्यातम्, सूत्रशैल्या त्वानुलोम्येन सूत्रं व्याख्या-तव्यमासीत् परन्तु तैर्न तथा व्याख्यातं किन्तु प्रातिलोम्येन व्याख्यातं॥ १ ॥

तत्र खलु—

व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः ॥ २ ॥

(पृथिव्यां गन्धः-व्यवस्थितः) पृथिवीमभिलक्ष्य रूपरसगन्धस्पर्शा गुणाः प्रदर्शितास्तेषां गन्धो गुणः पृथिव्यां स्वाभाविको नैजोऽस्ति शेषा रसरूपस्पर्शा औपाधिका अप्तेजोवायूनां संसर्गादिति सूत्रलक्ष्यमस्ति। एतल्लक्षणसाधनाय पुष्पसंसर्गाद् वस्त्रे गन्ध औपाधिको यथा तथैव पृथिव्यां रसरूपस्पर्शा औपाधिका अबादीनां संसर्गादिति दृष्टान्तप्रयोजनम्। ''व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः'' इति कथनमुपलक्षणार्थं तेन ''रूपरसस्पर्शवत्य आपो...'' अत्राप्सु रसो व्यवस्थितः, रूपस्पर्शौ तु खल्वौपाधिकौ। एवं तेजो रूपस्पर्शवत् तेजसि रूपं व्यवस्थितं स्पर्श औपाधिकः॥ २ ॥

एतेनोष्णता व्याख्याता॥ ३ ॥

(एतेन-उष्णता व्याख्याता) अनेन लक्षणप्रकारेण गन्धं व्यतिरिच्य पृथिव्यामुष्णता खल्वौपाधिकी व्याख्याता विज्ञेया, तथैवाप्स्वप्यौपाधिकी विज्ञेयोष्णता॥ ३ ॥

तर्हि कस्योष्णता, इत्याकांक्षायामुच्यते—

तेजस उष्णता॥ ४॥

(तेजसः-उष्णता) अग्नेः खलूष्णता व्यवस्थिता स्वाभाविकी नान्यस्य॥

४॥

पुनश्च—

अप्सु शीतता॥ ५॥

(अप्सु शीतता) अप्सु खलु शीतता व्यवस्थिता स्वाभाविकी। एतेन पृथिव्यां पार्थिवे शिलाखण्डादौ शीतता त्वौपाधिकी व्याख्याता विज्ञेया। तथा तेजस्युष्णतायाः स्वाभाविकत्वेनाथाप्सु, शीततायाः स्वाभाविकत्वेन सिद्धमिदं यद् वायोः स्पर्शे कदाचिदुष्णता तेजःसंसर्गात् कदाचिच्च शीतताऽप्संसर्गाद् भवति तथाकृत्वा हि क्रमवैलक्षण्यम्॥ ५॥

पृथिव्यादीनामाकाशान्तानां भूतानां लक्षणान्युक्त्वा क्रमप्राप्तस्य कालस्य लक्षणानि विदधाति सूत्रकारः—

अपरस्मिन् परं[१] युगपच्चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि॥ ६॥

(अपरस्मिन् परम्) अपरस्मिन् नवीने परं पुराणं नवीनमभिलक्ष्य पुराणमिति तूपलक्षणं सापेक्षत्वात्, तेन 'परस्मिन्-अपरम्' पुराणे नवीनं पुराणमभिलक्ष्य नवीनमिति कालस्य लिङ्गंलक्षणम्। कालमाधारं मत्त्वा कस्यापि पिण्डस्य घटस्य देहस्य वा नवीनत्वं पुराणत्वं च व्यपदिश्यते (युगपत्) युगपदुत्पद्यन्ते युगपद् गच्छन्ति युगपन्म्रियन्ते नश्यन्तीति समान-प्रवृत्तेर्निमित्तं काल एव (चिरम्) चिरं कृतं चिरं जातं चिरमभूदिति व्यवहाराः सातत्येन वर्तमाने काले प्रयुज्यन्ते (क्षिप्रम्) क्षिप्रमागतं क्षिप्रं प्रवृत्तं क्षिप्रं फलितमित्यपि काले हि वस्तुगत्या व्यवह्रियन्ते, इत्येतानि कालस्य लक्षणानि। **अथवा** 'अपरस्मिन्' पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते तत अपरोऽन्यार्थकः। ''परं युगपत् चिरं क्षिप्रम्'' अपरस्मिन्-अन्यस्मिन्, खल्वाश्रितं यत् परं च युगपत् च चिरं च क्षिप्रं च व्यवह्रियते तत् काललक्षणम्। परं पुराणं तदपरमन्यं नवीनम्, युगपत्-क्रियाणां सहभावस्तदपरमन्यमेकैकस्याः क्रियायाः क्रमेण प्रवर्तनं, चिरं विलम्बस्तदपरमन्यं सद्यः, क्षिप्रं त्वरं तदपरमन्यं विप्रकृष्टम्, एते सापेक्षव्यहाराः काललक्षणानि। **यद्वा** ''युगपत् चिरं क्षिप्रम्'' इति त्रयं प्रति 'अपरस्मिन् परम्' वचनमभिसम्बध्यते। तत्रापरोऽन्यार्थको भिन्नार्थको वा परोऽनन्यार्थकः। अपरस्मिन्नाश्रितमन्यमपेक्ष्यानन्यं 'युगपत्' इति क्रियाणां सहभावेन प्रवर्तनं वर्तमानत्वम्। चिरं-चिरन्तनं पुराणमित्यपरस्मिन्न-

१. बाम्बे रायल एशियाटिक सोसायटी संज्ञक ग्रन्थसंग्रहालयस्थ लिखितप्राचीन-'पुस्तके तु अपरस्मिन् परम्' इति पाठ उपलभ्यते स एव समीचीनः।

न्यस्मिन्नाश्रितमन्यमपेक्ष्य भवति। क्षिप्रमप्यन्यं विलम्बमाश्रित्य भविष्यत्येवं कालत्रयव्यवहाराः कालस्य लक्षणानि। शङ्करमिश्रादिभिः सन्दिग्धार्थः कृतोऽन्यथा च व्याख्यातं सूत्रम्॥ ६॥

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते॥ ७॥

(द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते) कालस्य द्रव्यत्वं नित्यत्वं च वायुना तुल्यं व्याख्यातं वेदितव्यम्। अद्रव्यवत्त्वेनान्यद्रव्यमिश्रणराहित्येन तथा क्रियावत्त्वेन गुणवत्त्वेन च विज्ञेयं कालस्य द्रव्यत्वम्। कालस्य क्रियावत्त्वमुत्पादनादिक्रियाव्यापाराश्रयत्वात्। उक्तं हि सूत्रकारेण कर्म प्रति कालस्य कारणत्वम् ''कारणेन कालः'' (वै० ५.२.२६) गुणस्तस्य पूर्वोक्तं परत्वादिलक्षणं विभुत्वं च तस्मादेव नित्यत्वं च तस्य॥ ७॥

तत्त्वं भावेन॥ ८॥

(तत्त्वं भावेन) तस्य कालस्य स्वरूपैकत्वं भावेन सत्तया तुल्यं विज्ञेयम्, तस्य निरवयवत्वात् सर्ववस्तुष्वनुगतधर्मत्त्वात्॥ ८॥

अन्यच्च—

नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कालाख्येति॥ ९॥

(नित्येषु-अभावात्) नित्येषु द्रव्येषु कालस्याधेयतया कार्यतया वाऽभावात्-यथा तन्तुषु पटो भवत्याधेयतया कार्यतया वा न तथा कालो नित्येषु विद्यते। नित्ये द्रव्ये यन्नित्यत्वं तदपि कालमपेक्ष्यैव भवति, कालो यावदवधिको नित्यद्रव्यमपि तावदवधिकं तस्मान्नित्येषु द्रव्येषु तन्नयूनावधिकत्वेन कालस्याभावात् तथा भूतमेव कारणं कालः। पुनश्च (अनित्येषु भावात्) अनित्येषु द्रव्येषु कालस्य तदाधारतया कारणतया भावाद् घटादीनां निर्माणे स्थितौ नाशे च कालोऽपि कारणत्वं भजते हि। तेषामनित्यानां भूतवर्तमानभविष्यपथगामिनां कालः कारणमतः काल इति संज्ञा कारणपरा। अन्यभाष्यकारैः सूत्रं न सम्यग्व्याख्यातम्॥ ९॥

क्रमप्राप्ता दिक्—

इत इदमिति यतस्तद् दिश्यं लिङ्गम्॥ १०॥

(इतः-इदम्) इतः-अस्मात्-अपरस्मात्-अवरस्मात् खल्विदं परं दूरं यद्वा-इतः पूर्वस्मात्-इदं पश्चिमं दक्षिणमुत्तरं वेत्यादिकं निर्देशकृतं कल्पनं (यतः) यतो भवति तत् खलु (दिश्यं लिङ्गम्) दिशाया लक्षणम्॥ १०॥

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते॥ ११ ॥

(द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते) दिशो द्रव्यत्वं नित्यत्वं च वायुना तुल्यं व्याख्यातं वेदितव्यम्। अद्रव्यवत्त्वेनान्यद्रव्यमिश्रणराहित्येन क्रियावत्त्वेन क्रियाया आधारत्वेन-यथा श्येनः पूर्वस्या दिशः-उड्डीय दक्षिणायां दिशि गतः, गुणवत्त्वेन च निर्देशवत्त्वेन विभुगुणवत्त्वेन च॥ ११ ॥

तत्त्वं भावेन॥ १२ ॥

(तत्त्वं भावेन) तत्स्वरूपत्वमेकत्वं भावेन सत्तया व्याख्यातं विज्ञेयम्॥ १२ ॥

कार्यविशेषेण नानात्वम्॥ १३ ॥

(कार्यविशेषेण नानात्वम्) दिश एकत्वेऽपि व्यवहारविशेषेण तस्या नानात्वमुपचर्यते॥ १३ ॥

तत्कथमित्युच्यते—

आदित्यसंयोगाद् भूतपूर्वाद् भविष्यतो भूताच्च प्राची॥ १४॥

(आदित्यसंयोगात् प्राची) सूर्यस्य संयोगात् खलु प्राची दिगुच्यते। कीदृशात् संयोगादित्युच्यते (भूतपूर्वात्) यः पूर्वो भूतस्तस्मात् प्रारम्भसृष्टितः परम्परया प्रवृत्तात् (भूतात्) वर्तमाने च सम्भूताद् वर्तमानकाले प्रवर्तमानात् (भविष्यतः-च) भविष्यत्काले चाप्रलयं प्रवर्तिष्यमाणादपि। यत्र दिग्भागे खलु प्रथमेन सूर्यसंयोगेन भवितव्यं स दिग्भागः प्राची दिक्॥ १४॥

तथा दक्षिणा प्रतीची[१] उदीची च॥ १५॥

(तथा) तथा च (दक्षिणा प्रतीची-उदीची) दक्षिणा सूर्यसंयोगं सम्मुखं लक्ष्यीकृत्य दक्षिणहस्तगता दिग् दक्षिणा, पृष्ठगता प्रतीची, वामहस्तगता खलूद्गता स्यादुदीची दिक्॥ १५ ॥

एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि॥ १६ ॥

(एतेन) 'प्राची' आदिदिङ्निर्णयेन (दिगन्तरालानि व्याख्यातानि) द्वयोर्द्वयोर्दिशोरन्तरालानि मध्यभूतानि कोणदिगन्तराणि पूर्वोत्तरादीनि नामकानि व्याख्यातानि विज्ञेयानि॥ १६ ॥

एकविंशात् सूत्राच्छब्दं परीक्षमाण आचार्यः संशयमुत्थापयितुं पूर्वं

---

१. अत्रासन्देहार्थः सन्धेरभावः।

संशयस्य स्वरूपं लक्षणं वा विधत्ते चतुर्भिः सूत्रैः—

सामान्यप्रत्यक्षाद् विशेषाप्रत्यक्षाद् विशेषस्मृतेश्च संशयः ॥ १७ ॥

(सामान्यप्रत्यक्षात्) समानधर्मप्रत्यक्षात्-यथा स्थाणुपुरुषयोरारोहपरिणाहरूपसमानधर्मस्य प्रत्यक्षात् (विशेषाप्रत्यक्षात्) तयोरेकतरस्य स्थाणोः पर्णशाखादिकं पुरुषस्य वा शिरोहस्तादिकं भेदकं लिङ्गं प्रत्यक्षं न भवतीत्यतः (विशेषस्मृतेः-च) विशेषस्य भेदकधर्मस्य मनसि पुनः पुनर्जिज्ञासातः स्मरणात् (संशयः) संशयो भवति॥ १७॥

तद्भेदाश्च—

दृष्टं च दृष्टवत्॥ १८ ॥

(दृष्टं च दृष्टवत्) 'दृष्टवत्' शब्दस्तुल्यार्थकवत्प्रत्ययान्तो यद्वा मतुप्प्रत्ययान्तः। उभयथाऽपि व्याख्यातुं युक्तः। पुरोवर्तिनि वस्तुनि दृष्टमुपलब्धं लिङ्गमूर्ध्वत्वं दृष्टवद् दृष्टयोः पूर्वदृष्टयोः प्रत्यक्षीकृतयोः स्थाणुपुरुषयोरिवास्ति तस्मात् संशयः। यद्वा पुरोवर्ति दृष्टं स्थाणुपुरुषविधं वस्तु दृष्टवत् खल्वारोहपरिणाहदृष्टलिङ्गयुक्तमस्ति तस्मात् संशयः, इति तूभयत्र समानधर्मदर्शनाद् यद्वैकधर्मदर्शनात् संशयः। अनेकाधिकरणविषयकः संशयः॥ १८॥

यथादृष्टमयथादृष्टत्वाच्च॥ १९ ॥

(यथादृष्टम्) यथालिङ्गयुक्तं यल्लिङ्गयुक्तं वस्तु देवदत्तः सकेशोऽकेशो वा पूर्वो दृष्टः (अयथा दृष्टत्वात्-च) तस्य यथादृष्टत्वाभावादर्थात् कालान्तरे स एव छिन्नकेशः सकेशो वा दृष्टश्चेत् तर्हि संशयो भवति स एव देवदत्तोऽन्यो वेति धर्मिणि संशयः। यद्वा स आवृत्तशिराः पूर्ववत् सकेशोऽकेशो वेति धर्मे संशयः, खल्वेकत्रैव संशयसूचकं सूत्रम्॥ १९॥

विद्याऽविद्यातश्च संशयः ॥ २० ॥

(विद्याऽविद्यातः-च संशयः) विद्या ज्ञानमुपलब्धिः, अविद्याऽज्ञानमनुपलब्धिस्ताभ्यां ज्ञानाज्ञानाभ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यामपि भवति संशयः। यथासति मेघे वृष्टिर्भवतीति ज्ञानम्, अथ च कदाचित् सति मेघेऽपि वृष्टिर्न भवतीति तद्विरुद्धं भानम्। पुनरागते मेघे वृष्टिर्भविष्यति न वा भविष्यतीति संशयः। धूमोऽग्नेर्जायते-इति ज्ञानं तद्विपरीतं जलाशयादप्युत्तिष्ठति धूमो वाष्परूपः। धूममकस्माद् दृष्ट्वा संशयो भवति धूम एषोऽग्नेर्न वा। नद्यां

जलस्योपलब्धिर्भवति मृगमरीचिकायां जलस्यानुपलब्धिर्भवति। कदाचिद् दूरतो दृश्यमाने प्रवाहे संशयो भवति जलनदीप्रवाहो यद्वा मृगमरीचिप्रवाहः। इत्येष संशयः खल्वान्तरिकस्तद्भेदार्थ एव पुनः संशयशब्दः सूत्रे॥ २०॥

परीक्षाप्रसङ्गस्य मुखं संशयं परिभाष्य यद्विषयः खलु संशयः प्रवर्तिष्यते स शब्दः स्वरूपत उपस्थाप्यते—

श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः॥ २१॥

(श्रोत्रग्रहणः) श्रोत्रेन्द्रियं ग्रहणसाधनं यस्य तथाभूतः (यः-अर्थः सः-शब्दः) यः खलु विषयः स शब्दः सर्वतन्त्रप्रसिद्ध उच्यते॥ २१॥

तत्र संशयः—

तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्योभयथादृष्टत्वात्॥ २२॥

(तुल्यजातीयेषु) शब्दः श्रोत्रेण ग्राह्यः, श्रोत्रं हीन्द्रियं तत्रेन्द्रियग्राह्येषु तुल्यजातीयेषु रूपादिषु गुणेषु (अर्थान्तरभूतेषु) तद्भिन्नेषु द्रव्यकर्मसु (विशेषस्य-उभयथा दृष्टत्वात्) शब्दविषयकविशेषधर्मस्योभयप्रकारेण दृष्टत्वाद् यद्वा सन्धावकारस्य लुप्तरूपतया-अदृष्टत्वात् खलु शब्दे संशयः। शब्दे विशेषधर्मः संयोगजत्वं तुल्यजातीयेष्विन्द्रियैर्ग्राह्येषु रूपादिषु गुणेषु तद्भिन्नेषु द्रव्यकर्मसु च दृश्यते तस्मात् संशयः शब्दो गुणो वा द्रव्यं वा कर्म वा। अथवा तत्रोभयप्रकारेण कोटिद्वयप्रकारेण न क्वापि दृश्यते विशेषधर्मो विभागजत्वम्, शब्दं विहाय न गुणेषु न द्रव्यकर्मसु दृश्यते तस्मात् संशयः। पुनश्चास्य विशेषधर्मः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वं तन्न द्रव्ये नान्यगुणे न कर्मणि तस्मात् संशयः। यद्वा शब्दे विशेषधर्मस्योभयकोटिगतस्य तुल्यजातीयगुणलक्षणस्य द्रव्याश्रयित्वस्यातुल्यजातीयद्रव्यगतलक्षणस्य समवायित्वस्य क्रियागुणवत्त्वस्य तथा चातुल्यजातीयकर्मणश्च कार्यविरोधित्वस्य लक्षणस्यादृष्टत्वात् संशयः। शङ्करमिश्रेण सूत्रं न सम्यग्व्याख्यातम्॥ २२॥

तत्र निर्णयप्रकारः—

एकद्रव्यत्वान्न द्रव्यम्॥ २३॥

(एकद्रव्यत्वात्-न द्रव्यम्) शब्दस्यैकद्रव्यत्वादेकद्रव्याश्रयित्वादेकद्रव्यसमवायिकारणकत्वात् शब्दो ह्येकस्मिन् द्रव्ये किलाकाशे समवैति साधितं हि पूर्वम् ''परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्य'' तस्मात् स न द्रव्यम्, द्रव्यं कार्यद्रव्यं नैके द्रव्ये समवैति किन्त्वनेकेषु, यथा वस्त्रं नैकं तन्तुं समवैति न ह्येकस्मात् तन्तोर्वस्त्रं सम्पद्यते बहुभ्य एव सम्पद्यते॥ २३॥

नन्वेकद्रव्यं कर्म भवति किं कर्म स्याच्छब्दः । उच्यते—

नापि कर्माचाक्षुषत्वात् प्रत्ययस्य ॥ २४ ॥

(न-अपि कर्म) न च शब्दः कर्म, यद्यपि कर्म भवत्येकद्रव्यसमवायिकं परन्तु शब्द एकद्रव्यकः सन्नपि कर्म नास्ति (प्रत्ययस्य-अचाक्षुषत्वात्) शब्दप्रत्ययस्य। शब्दप्राप्तेरचाक्षुषत्वात्, शब्दप्राप्तिस्तु श्रोत्रेन्द्रियेण भवति, उक्तं हि ''श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः'' (वै० २.२.२१) कर्म तु साक्षाच्चक्षुषा दृश्यते। तस्माच्छब्दो न कर्म। अथवा 'अपि' हेतुसमुच्चयार्थः। शब्द कर्म न तत्प्राप्तेरचाक्षुषत्वात्, कर्म चाक्षुषं तथा तद्विरुद्धधर्मकं च तस्मादचाक्षुषत्वात्तद्विरुद्धधर्मकत्वादपि, शब्दस्य तद्विरुद्धधर्मश्च शब्दाच्छब्द उत्पद्यते स चेत् कर्म स्यात् तदा ''कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते'' (वै० १.१.११) इति विरोधः स्यात्। अथापि शब्दः खलु संयोगजो विभागजश्च, पुनः संयोगो विभागश्च कर्मजः, इत्यपि वैपरीत्यमापद्यते तस्मादपि शब्दो न कर्म। अतः परिशेषाच्छब्दो गुणोऽस्ति॥ २४॥

तस्य खलु—

गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम्॥ २५ ॥

(गुणस्य सतः-अपवर्गः) शब्दो गुणोऽस्तीति सिद्धं तथापि तस्य योऽपवर्ग आशुविनाशः सद्योविनाश इति वृत्तम् (कर्मभिः साधर्म्यम्) कर्मभिः सह साधर्म्यमस्ति शब्दोऽन्यगुणसदृशः स्थायी न, कर्मसदृशोऽस्थायीति कर्मभिः सह साधर्म्यमेतस्य॥ २५ ॥

शब्दस्यापवर्ग आशुविनाश उच्यते स कथं गुणस्य तु रूपादिवद् यावद्द्रव्यभावित्वाद् विनाशेन न भवितव्यं स्थिरत्वेनैव भाव्यम्। अत्रोच्यते—

सतो लिङ्गाभावात्॥ २६ ॥

(सतः-लिङ्गाभावात्) 'श्रोत्रेन्द्रियेण ग्राह्यः शब्दः' इत्युक्तम्। उच्चारणकाले ताडनकाले च सन् शब्दः श्रोत्रेण श्रूयते किन्तूच्चारणात् ताडनाच्च प्रागूर्ध्वं वा श्रवणान्न श्रूयते तस्याविद्यमानत्वान्नष्टत्वाच्च। यदि खलूच्चारणात् ताडनात् प्रागूर्ध्वं च शब्दोऽस्तीति तस्य सतो विद्यमानस्य लिङ्गं लिङ्ग्यते येन तत्प्रमाणं श्रोत्रगोचरत्वं भवेत्, न चास्ति लिङ्गं प्रमाणं श्रोत्रगोचरत्वं प्रत्यक्षं प्रमाणमनुमानं वा। न हि उच्चारणात् ताडनाद्वा प्रागूर्ध्वं च श्रवणाच्छ्रोत्रेण प्रत्यक्षं श्रूयते नानुमीयते॥ २६ ॥

पुनश्च—

नित्यवैधर्म्यात्॥ २७॥

(नित्यवैधर्म्यात्) नित्यस्य धर्मवैपरीत्यात्, नित्यस्य धर्मः स्वग्रहण साधनेन करणेन नित्यं निरन्तरं ग्रहणं प्राप्तिः, शब्दस्तु स्वग्रहणसाधनेन न नित्यं निरन्तरं गृह्यतेऽथ च नित्यं वस्तु नोत्पद्यते न विनश्यति शब्दो न तथा॥ २७॥

अपितु—

अनित्यश्चायं कारणतः॥ २८॥

(अनित्यः-च-अयं कारणतः) शब्दः खलु न भूत्वा भवति, यो हि नित्यो भवति न तथा स भवति, स तु सर्वदा भवति हि। शब्दोऽभूत्वा पूर्वतो न भवन् पश्चाद् भवति कारणतश्च खलूच्चारणाद् भेरीदण्डादिताडनाद्वा। तस्माच्छब्दो न पूर्वतो विद्यमानोऽस्ति किन्तु स त्वनित्यः॥ २८॥

न चासिद्धं विकारत्॥ २९॥

(न च-असिद्धम्) कारणतः शब्दस्य कार्यत्वं न खल्वसिद्धं किन्तु कारणात् तस्य कार्यत्वं सिद्धमेव (विकारात्) विकारधर्मत्वात् कार्यस्य। शब्दो विक्रियते विकारमापद्यते घटादिवत्, यथाघटपटादिः कार्यं वस्तु शनैः शनैर्विकारमापद्यमानः क्रमेण नैर्बल्यं जीर्णत्वं प्राप्नुवन् सन् विनष्टो भवति तथैव शब्दोऽपि तीव्रतमत्वं तीव्रतरत्वं तीव्रत्वं मन्दत्वं मन्दतरत्वं मन्दतमत्वं विकार-मापद्यमानः क्रमेण नैर्बल्यं प्राप्नुवन् विनष्टो भवति॥ २९॥

शब्दः कारणतः कार्यरूपेणोत्पद्यतेऽत एव तीव्रत्वं मन्दत्वं विकारमा-पद्यमानो विनष्टो भवतीति न, किन्तु स खलु स्थितः सन् व्यञ्जकादभिव्यज्यते प्रदीपेन व्यञ्जकेन स्थिरघटादिवत् सोऽभिव्यक्तः सन्नेव शब्दस्तीव्रत्वं मन्दत्वमापद्यते, इति चेदुच्येत तर्हि—

अभिव्यक्तौ दोषात्॥ ३०॥

(अभिव्यक्तौ दोषात्) अभिव्यज्यते शब्दः स्थितः सन् व्यञ्जकेनेति मन्तव्ये दोषोऽस्ति, दोषात्-दोषहेतोर्मतमेतन्न युक्तमित्यत्राकांक्षा नकारस्य सूत्रे। घटपटादयः पदार्थाः स्वस्वरूपसंख्याकारपरिमाणैः सह पूर्वतः स्थिताः सन्तः खल्वेकेन प्रदीपकेन समानदेशे समानेन्द्रियेण नेत्रेणाभिव्यज्यन्ते न च तथा शब्दः, भेरीदण्डाभिघातेन कल्पितव्यञ्जकेन न सर्वे शब्दा अभिव्यज्यन्ते श्रोत्रेण श्रूयन्ते वा एवमेकस्य मनुष्यस्योच्चारणप्रयत्नेन कल्पितव्यञ्जकेनैक-

वर्णाभिव्यक्तौ सर्वे ककारादयो वर्णा अभिव्यज्येरन् श्रूयेरंश्चेति न चाभिव्यज्यन्ते, इति दोषः। अथ चाभिव्यक्तौ शब्दस्य व्यञ्जकेन भेरी-शब्देन तन्त्रीशब्दो नाभिभूयेत व्यञ्जकेन प्रदीपेन तु यथास्वं यथास्थलं घटः पटो बिल्वमामलकमभिव्यज्यते हि तत्र नैकेनान्यस्याभिभवो भवति सोऽपि दोषः शब्दस्याभिव्यक्तौ। अपरञ्च कल्पितव्यञ्जकेन शब्दस्याभिव्यक्तौ व्यञ्जक-समानदेशकालयोरेव शब्दः श्रूयेत प्रदीपेन व्यञ्जकेन समानदेशकाल-योर्घटपटादिदर्शनवत्, न च तथा शब्दोपलब्धिर्भवति, दारुव्रश्चनदेशकाला-भ्यामन्यत्र देशे दूरस्थेन शब्दः श्रूयते तथा दारुपरशुसंयोगकालानन्तरं हि श्रूयते शब्दः। तस्मादभिव्यक्तौ दोषान्मतं नैतत्सम्यक्॥ ३०॥

शब्दस्याभिव्यक्तौ दोषोऽस्तीति हेतोः—

संयोगाद्विभागाच्च शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः॥ ३१॥

(संयोगात्) भेरीदण्डयोरभिघातरूपात्, तथोभयहस्तताडनरूपादथ च वायुताडनपूर्वकजिह्वाकण्ठादिप्रघातरूपात् संयोगात् (विभागात्-च) वंशे वस्त्रादिके वा पाट्यमाने तदवयवानां विभागात्[१] (शब्दात्-च) शब्दादपि यावद्वेगं तत्तरङ्गसन्तानात् (शब्दनिष्पत्तिः) शब्दस्य निष्पत्तिः पूर्वतः खल्व-विद्यमानस्य प्रादुर्भाव उत्पत्तिरितियावत्, संयोगादयोऽसमवायिकारणानि। जिह्वाकण्ठादिषु वायुताडनपूर्वकाः शब्दानामुच्चारणे त्वात्मप्रयत्नादयो निमित्तकारणानि॥ ३१॥

अतः—

लिङ्गाच्चानित्यः शब्दः॥ ३२॥

(लिङ्गात्-च) चकारः पूर्वोक्तहेतुसमुच्चयार्थः "सतो लिङ्गाभावात्" (२.२.२६) शब्दः खलूच्चारणात् ताडनाद्वा प्राक् श्रवणानन्तरं च नास्ति तदानीं तस्यास्तित्वे लिङ्गाभावोऽस्ति, न हि श्रोत्रेण श्रूयते। तथा चात्र लिङ्गात् पूर्वोक्तानन्तरसूत्रे प्रतिपादितात् कारणात् संयोगादितस्तस्य संयोगादिजन्यत्वा-दपि (शब्दः-अनित्य) शब्दोऽनित्यो ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्चोभय-विधः॥ ३२॥

भवतु ध्वन्यात्मकः शब्दोऽनित्यः परन्तु वर्णात्मकस्तु नित्यः स्यात्। कुतः—

---

१. चकाराद् वेगोऽपि ग्रहीतुं शक्यते, वेगादपि शब्दनिष्पत्तिर्भवति विमानगतिवेगा-च्छब्दो भवति यष्टिकागतिवेगादपि च।

द्वयोस्तु प्रवृत्त्योरभावात्॥ ३३॥

(द्वयोः-तु प्रवृत्त्योः-अभावात्) गुरुशिष्ययोर्यद्वाऽध्यापकाध्येत्रोः प्रवृत्त्योरध्यापनाध्ययनयोरभावप्रसङ्गात् खलु वर्णात्मकः शब्दस्तु नित्यः स्यादेव। गुरुणा शब्दो वर्णात्मकः शिष्याय प्रदीयते शिष्येण चादीयते, तत्र द्वयोरादानप्रदाने नानुपस्थितस्यास्थितस्य सम्भवतः, तस्माद् वर्णात्मकेन शब्देन तु नित्येन भवितव्यमिति पूर्वपक्षः॥ ३३॥

प्रथमादिशब्दात्॥ ३४॥

सम्प्रतिपत्तिभावाच्च॥ ३५॥

अनयोः सूत्रयोरेकववाक्यताऽस्ति—

(प्रथमादिशब्दात्) प्रथमोत्तमादिशब्दाच्छब्दो वर्णात्मको नित्यः ''प्र वो वाजा अभिद्यवो...'' (ऋ० ३.२७.१) इत्येकादश खल्वृचः सामिधेन्यस्तासां प्रथमामुत्तमां चर्चं त्रिः प्रथमां पूर्वां त्रिरुत्तमामन्तिमां च पुनरावर्त्य पञ्चदश सामिधेनीः सम्पाद्याग्निसमिन्धनाय प्रयुञ्जीतेत्यत्र प्रथमोत्तमयोः स्थितयोरेव पुनरावृत्तिर्भवितुं युज्यते, तथा (सम्प्रतिपत्तिभावात्-च) सम्प्रतिपत्तिः सम्यक् प्रतिपत्तिः सिद्धस्यानुस्मृतिस्तस्याः सिद्धानुस्मृतेः सम्भवात्, यद्वा सिद्धस्य प्रयोगात् शब्दो वर्णात्मको नित्यो यतः स एवायं गायत्रीमन्त्रोऽध्यायो वाऽनेनाद्यापि प्रयुक्तो विनियुक्तो वाऽस्मिन् कर्मकाण्डे यश्च ह्यस्तनेऽमुष्मिन् कर्मकाण्डे प्रयुक्तो विनियुक्तो वा। ३४-३५॥

सर्वं समाधत्ते—

सन्दिग्धाः सति बहुत्वे॥ ३६॥

(सन्दिग्धाः) एते त्रयोऽपि हेतवः ''द्वयोः प्रवृत्तिः, प्रथमादिशब्दः, सम्प्रतिपत्तिः'' सन्दिग्धाः सन्ति शब्दस्य नित्यत्वं साधयितुं यतो ह्येतेऽस्थिरेषु खल्वपि प्रयुज्यन्ते, यथा व्यायामशिक्षणं गुरुणा शिष्याय प्रदीयते शिष्येण चादीयते, तत्र प्रथमोऽन्तिमो वा व्यायामः पुनरावर्तनीयः श्रेष्ठः सः, स एवायं व्यायामोऽनेन मल्लेन कृतः प्रदर्शितोऽत्रापि यः खल्वनेन तत्र ह्यः कृतः प्रदर्शितो वा। एवं सन्दिग्धाः सन्ति न च सन्दिग्धा हेतवो भवन्ति। वक्ष्यत्यग्रे खल्वाचार्यः ''अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानपदेशः'' (वै० ३.१.१५) तस्माद् वर्णात्मकोऽपि शब्दो न नित्यः। व्यायामः खलु कर्म, कर्म न स्थिरं किन्तु नश्वरमनित्यं शब्दोऽपि नश्वरः, उक्तं हि ''गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः

साधर्म्यम् (२५) (सति बहुत्वे) यदा व्यायामरूपाणां क्रियाणां क्षणवर्तिनीनामपि बहुत्वे सति व्यायामशिक्षणं प्रदीयतेऽथादीयते-इति प्रयोगस्य वर्तमानत्वाद् भवति पुनः शब्दस्यादानप्रदाना-दिव्यवहाराः हेतुत्वेन प्रदर्शिताः सन्दिग्धाः सन्तोऽहेतवः ॥ ३६ ॥

यद्येवमनित्यो वर्णात्मकः शब्दस्तर्हि कर्मसदृशस्याशुविनाशिनोऽनवस्थितस्य शब्दस्य पञ्चाशद्वर्णाश्चतुर्दश स्वराः, इति कथं विभागः । अत्रोच्यते—

संख्याभावः सामान्यतः ॥ ३७ ॥

(संख्याभावः सामान्यतः) वर्णात्मकस्य शब्दस्यायं संख्याभावो गणननिर्देशः स खलु सामान्यतो जातितः-अत्वकत्वादिजातितोऽस्ति न तु नश्वरव्यक्तिरूपवर्णात्मकशब्दतः । यथा घटो व्यक्तितो नश्वरो घटत्वजातिरनश्वरा । यथा वाऽसंख्यानां कर्मणामुत्क्षेपणादिकं पञ्चविधत्वं जातितः ॥ ३७ ॥

द्वितीयाह्निकं समाप्तम् ।

समाप्तश्च द्वितीयोध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः

तत्र

प्रथमाह्निकम्

बाह्यद्रव्याणां लक्षणान्युक्त्वाऽधुनोद्देशक्रमेणान्तर्द्रव्यमात्मानं लक्षयन् पीठमारचयति—

प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः ॥ १ ॥

(इन्द्रियार्थाः प्रसिद्धाः) इन्द्रियाणि घ्राणादीनि तदर्थाश्च गन्धरसादयश्च प्रसिद्धाः प्रकृष्टसिद्धाः सन्ति, क्रमेणैकैकस्येन्द्रियस्यैकैकविषयव्यवस्थया प्रज्ञाताः सन्ति ॥ १ ॥

इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः ॥ २ ॥

(इन्द्रियार्थप्रसिद्धिः) इन्द्रियाणां तदर्थानां च प्रसिद्धिः प्रत्यक्षताऽनुभूतिर्ज्ञानं वा (इन्द्रियार्थेभ्यः-अर्थान्तरस्य हेतुः) घ्राणादीन्द्रियेभ्यो गन्धाद्यर्थेभ्यश्च भिन्नस्य वस्तुन आत्मद्रव्यस्य हेतुः साधकं भवति। इन्द्रियाणि तु करणानि कुठारादिवत्साधनानि सन्त्यात्मनोऽथ गन्धादयोऽर्थाः प्रयोजनानि ह्यात्मनः, एवमिन्द्रियाणां प्रयोक्ता तदर्थानां प्रयोजनानां चोपभोक्ता करणरूपेभ्य इन्द्रियेभ्यस्तदर्थेभ्यो गन्धादिभ्यश्च प्रयोजनरूपेभ्यो भिन्न एवेति सिद्धम् ॥ २ ॥

अत्र शङ्कते—

सोऽनपदेशः ॥ ३ ॥

(सः-अनपदेशः) स एषोऽहेतुः, इन्द्रियार्थप्रसिद्धिः। यतो हीन्द्रियाणि शरीराङ्गानि शरीरमाश्रयन्ति तथेन्द्रियार्थाश्च भौतिका इन्द्रियैर्गृह्यन्ते, शरीरमपि भौतिकं तस्माच्छरीरमेव चेतनमिन्द्रियार्थाश्रयत्वान्न तद्भिन्नमर्थान्तरमपेक्ष्यते ॥ ३ ॥

समाधत्ते चतुर्भिः सूत्रैः—

कारणाज्ञानात् ॥ ४ ॥

कार्येषु ज्ञानात्॥ ५ ॥

अज्ञानाच्च॥ ६ ॥

अन्यदेव हेतुरित्यनपदेशः ॥ ७ ॥

एषामेकवाक्यताऽस्ति—

(कारणाज्ञानात्) शरीरस्य कारणेषु खल्वज्ञानाज्ज्ञानाभावात्, न हि शरीरकारणेषु भूतेषु ज्ञानमस्ति तस्माच्छरीरं चेतनं कथं स्यात्, न तच्चेतन-मित्यर्थः (कार्येषु ज्ञानात्) अथ चेदुच्येत सौक्ष्म्येण चैतन्यं भूतेषु विद्यते तेषां कार्ये शरीरे तदभिव्यज्यते। यद्येवम् (अज्ञानात्) घटपटादिषु कार्येषु खल्वज्ञानात्, घटपटादयोऽपि भूतानां कार्याणि तत्र तु न चैतन्यमभिव्यक्तीभूतं पुनः कथमनपदेश उच्यते। अतः (अन्यत्-एव हेतुः-इति-अनपदेशः) अन्यत् खलु ज्ञानं तदत्र हेतुरुच्यते ''इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः'' प्रसिद्धिः प्रत्यक्षत्वं ज्ञानं खल्वात्मनोऽस्ति यत्-नेत्रे मम साधनं नेत्राभ्यां रूपमहं जानेऽहं नेत्रयोरुपयोक्ता रूपस्योपभोक्तेति ज्ञानमत्र सूत्रे लक्ष्यं तस्माद्धेतुरस्ति, इत्यतो यत्पूर्वपक्षत्वेनोक्तमनपदेशः स एवानपदेशः, नास्माकं कथनमनपदेशः। शङ्करमिश्रादिभिरन्तिमं सूत्रं पूर्वपक्षत्वेनान्यथाव्याख्यातम्॥ ४-७ ॥

वस्तुतः—

अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्यानपदेशः ॥ ८ ॥

(अर्थान्तरं हि-अर्थान्तरस्य-अनपदेशः) 'हि' शब्दः केवलार्थः, अर्थान्तरं हि केवलमर्थान्तरं खल्वर्थान्तरस्यानपदेशोऽहेतुर्भवति। यथा धूमो रासभस्य केवलमर्थान्तरं सन्न तस्य हेतुर्भवति वह्नेस्तु धूमो न केवलमर्थान्तरं किन्तु तत्कार्यं सदर्थान्तरं तस्माद् वह्नेर्बोधे हेतुः। इन्द्रियाणि तदर्थाश्चार्थान्तराणि सन्त्यात्मनः परन्तु न केवलार्थान्तराणि हेतुत्वेनोक्तानि किन्तु तत्प्रसिद्धि-रिन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थप्रत्यक्षत्वमिन्द्रियार्थज्ञानं खल्वात्मनो हेतुरित्युक्त-मतो नानपदेशः ॥ ८ ॥

अर्थान्तरं किमपि साहचर्यमवलम्ब्यार्थान्तरस्य हेतुर्भवतीत्यायातं तत्परिगणनं क्रियते—

संयोगि समवाय्येकार्थसमवायि विरोधि च॥ ९ ॥

(संयोगि) शरीरं त्वग्वत् तदावरणं हि त्वक्, तया विना न शरीरं भवति, कदाचिदन्धकारे त्वचं स्पृष्ट्वाऽनुमीयतेऽस्ति शरीरम्, सुपथा गच्छतो रथस्य

सारथिरनुमीयतेऽस्ति रथोऽयं सारथिमान् (समवायि) स्पर्शेन वायुरनुमीयते शब्देनाकाशो द्रव्यमित्यनुमीयते व्यक्तवाचा मन्त्रपाठेन वा व्यवहितो विज्ञजनो ''होता'' वाऽनुमीयते (एकार्थसमवायि विरोधि च) सूत्रकृदाचार्यः स्वयमुदाहरति सूत्रैः ॥ ९ ॥

एकार्थसमवायिन उदाहरणमाचष्टे—

कार्यं कार्यान्तरस्य ॥ १० ॥

(कार्यं कार्यान्तरस्य) कार्यद्रव्यस्थं रूपं कार्यं कारणद्रव्यरूपस्य, यथा वस्त्रस्थं रूपं कार्यं तन्तुस्थरूपस्य, यद् वस्त्रस्थं रूपं कार्यं तत् कार्यान्तरस्य वस्त्रगतस्पर्शस्य स्वभिन्नस्य कार्यस्य हेतुर्भवति। वस्त्रस्थस्पर्शोऽपि कार्यं तन्तुस्थस्पर्शस्य तन्तूनां रूपं रक्तं नीलं वा वस्त्रस्थरूपस्य रक्तस्य नीलस्य कारणं तथैव तन्तूनां स्पर्शो मृदुः कर्कशो वा वस्त्रस्थस्पर्शस्य मृदोः कर्कशस्यापि कारणम्। वस्त्रस्थरूपं कार्यं वस्त्रस्थस्पर्शस्य स्वभिन्नस्य कार्यस्य हेतुर्भवति यतो रूपं न स्पर्शमन्तरेण तिष्ठति यत्र रूपं तत्र स्पर्शेनापि भाव्यम्। तथा गन्धोऽपि रसस्य हेतुर्भवति गन्धेन रसोऽनुमीयते हि लोके पक्वाम्रादिफलस्य ॥ १० ॥

विरोधिलिङ्गमुदाहरति—

विरोध्यभूतं भूतस्य ॥ ११ ॥

भूतमभूतस्य ॥ १२ ॥

भूतो भूतस्य ॥ १३ ॥

एषामेकवाक्यताऽस्ति—

(विरोधि) विरोधि लिङ्गमनुमाने त्रिविधमस्ति तद्यथा (अभूतं भूतस्य) सत्यपि मेघेऽविद्यमाना वृष्टिर्विद्यमानस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य वृष्टिप्रतिबन्धकस्य। (भूतम्-अभूतस्य) विद्यमाना जाता वृष्टिरविद्यमानवाय्वभ्रसंयोगस्य, भ्रष्टाचारप्रवर्तनमविद्यमानधर्मशासनस्य (भूतोः-भूतस्य) विद्यमानो विस्फूर्जन् सर्पो झाटान्तरितस्य नकुलस्य लिङ्गं विरोधि ॥ ११-१३ ॥

एतेऽपदेशा हेतवो लिङ्गानि सन्ति यतः—

प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य ॥ १४ ॥

(अपदेशस्य प्रसिद्धिपूर्वकत्वात्) हेतोर्लिङ्गस्य प्रसिद्धिपूर्वकत्वात्-या खलु प्रसिद्धिः प्रकृष्टसिद्धिः सर्वविदिता सर्वानुभूतिर्यद्वाऽविनाभावस्थि-

तिर्व्याप्तिः पूर्वा यस्मात् तथाभूतो भवत्यपदेशो हेतुः। पूर्वोक्तेषूदाहरणेषु यथाऽपदेशो हेतुरन्यार्थस्य तथैवेन्द्रियाणि तदर्थाश्च प्रसिद्धिपूर्वकत्वादात्मनोऽपदेशत्वमर्हन्ति। इन्द्रियाणि करणानि कुठारादिवत् प्रयोक्तव्यानि प्रयोक्तारमन्तरेण न भवन्ति, स च ज्ञानपूर्वकं प्रयोजयति तथा गन्धादीनर्थांश्च जानाति, गन्धादीनां ज्ञानं न ज्ञातारमन्तरेण भवति, तस्मादिन्द्रियाणां प्रसिद्धिः करणत्वेन प्रयोगोऽथार्थानां गन्धादीनां प्रसिद्धिर्ज्ञानदृष्ट्या खलूपभोग आत्मनोऽपदेशो हेतुरिति निरवद्यम्॥ १४॥

अथानपदेशः क इत्याकांक्षायामुच्यते—

अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानपदेशः॥ १५॥

(अप्रसिद्धः-अनपदेशः) 'प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य' इत्युक्तत्वाद् गतं ह्येतद् यो ह्यप्रसिद्धः सोऽनपदेशोऽहेतुः इति तु परिभाषामात्रम्। तत्र विभागः (असन् सन्दिग्धः-च-अनपदेशः) यः खलु भवत्यसन् तथा सन्दिग्धश्च भवति सोऽनपदेशो द्विविधः। अविद्यमानोऽसन्, अनैकान्तिकः सन्दिग्धः॥ १५॥

उभयविधस्यानपदेशस्य सूत्राभ्यां क्रमेणोदाहरणं प्रदीयते—

यस्माद् विषाणी तस्मादश्वः॥ १६॥

(यस्माद् विषाणी तस्मात्-अश्वः) अश्वविषाणयोः प्रसिद्धिर्नास्ति अश्वत्वसाध्ये यस्माद् विषाणीति हेतुरप्रसिद्धोऽसन् न खल्वश्वे विषाणे विद्येते। विषाणाभ्यामश्वस्यानुमानं न युक्तम्॥ १६॥

यस्माद् विषाणी तस्माद् गौरिति चानैकान्तिकस्योदाहरणम्॥ १७॥

(यस्मात्-विषाणी तस्मात्-गौः) कश्चित् कदाचिद् सविषाणां गां दृष्ट्वाऽनन्तरं स्मृत्या कथयति यस्मादेष पशुर्विषाणी तस्माद् गौरस्ति, यद्यपि गवि विषाणे भवतः परन्तु विषाणत्वलक्षणमन्यत्रापि प्रक्रामति महिष्यामजायां हरिणे च, तत्खलु लक्षणं नासन्दिग्धं किन्तु सन्दिग्धं व्यभिचारि, यतस्तदन्यत्रापि घटमानं सदनैकान्तिकत्वादनपदेशोऽहेतुः[१]॥ १७॥

तस्मात्—

१. 'इति चानैकान्तिकस्योदाहरणम्' पाठोऽनावश्यकः सूत्रकारस्य न स्यादिति प्रतिभाति।

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद् यन्निष्पद्यते तदन्यत्॥ १८ ॥

(आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्-यत्-निष्पद्यते-तत्-अन्यत्) आत्मेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षात्। आत्मा खल्विन्द्रियैः सह युज्यते, इन्द्रियैरर्थाः सन्निकृष्यन्ते तदेवं सन्निकर्षाद् यदुत्पद्यते ज्ञानं तत्खल्वात्मनोऽपदेशो हेतुर्यदर्थमपदेशत्वमुक्तं हि पूर्वं ''अन्यदेव हेतु....'' (७) यश्च प्रसिद्धिशब्देन प्रदर्शितो हेतुः ''इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः'' (२) ॥ १८ ॥

एवम्—

प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम्॥ १९ ॥

(च) अथ च (प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिनिवृत्ती दृष्टे) स्वात्मनि प्रवृत्तिरभीष्टविषयम्प्रति निवृत्तिश्चानिष्टाद् दृष्टेऽनुभूते यत्ते ज्ञानपूर्विके स्तस्ते खलु (परत्र लिङ्गम्) परात्मनि लिङ्गं विज्ञेयं यत् तत्रापि ते आत्माश्रिते हि स्तः ॥ १९ ॥

प्रथमाह्निकं समाप्तम्।

द्वितीयाह्निकम्

आत्मनोऽविनाभूतसहकारि खल्वन्तःकरणं मनो लक्षयति, तल्लक्षणविशेषप्रदर्शनाय—

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गम्॥ १ ॥

(आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे) आत्मेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षे सति (ज्ञानस्य भावः-अभावः-च मनसः-लिङ्गम्) शब्दादिज्ञानस्य कदाचित् भावः खलूत्पादो भवति कदाचिदभावोऽनुत्पादश्चेति मनसो लिङ्गमस्ति, अस्ति किमप्यन्तःकरणं यदपेक्ष्य ज्ञानस्योत्पादानुपादौ भवतः सर्वेन्द्रियैः सह सम्बद्धस्यापि खल्वात्मनः। तेनात्मेन्द्रियगणयोर्मध्यवर्ति मनोऽनुमीयते यत् सन्निकर्षेऽपेक्ष्यते। तच्च ज्ञानसाधनं करणमान्तरिकं यथा च रूपसाधनं नेत्रं बहिष्करणं ज्ञातुरात्मनः ॥ १ ॥

तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते॥ २ ॥

(तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते) मनसो द्रव्यत्वं नित्यत्वं च

वायुना तुल्यं व्याख्यातं वेदितव्यम्। वायोर्द्रव्यत्वं यथा खल्वद्रव्यवत्त्वेनान्यसमवायिद्रव्यानाश्रितत्वेन क्रियावत्वेनेन्द्रियप्रेरकत्वेन गुणवत्वेन गन्धादिसुखादिज्ञानजनकत्वेन चेति॥ २॥

प्रयत्नायौगपद्याज्ज्ञानायौगपद्याच्चैकम्॥ ३॥

(प्रयत्नायौगपद्यात्-ज्ञानायौगपद्यात्-च-एकम्) सर्वकर्मेन्द्रियैर्युगपत् प्रयत्ना न भवन्ति सर्वज्ञानेन्द्रियैर्युगपज्ज्ञानानि न भवन्ति तेनैकं मनः सिद्ध्यति। क्रमेण संयोगमपेक्ष्य मनः प्रयत्ननिमित्तं ज्ञाननिमित्तं च भवति। नर्तक्याः करचरणचालनगानादिव्यवहारा न वस्तुतो युगपद् भवन्ति तेऽपि क्रमेणैव भवन्ति मनस आशुसञ्चारित्वात् तस्य क्रमो न लक्ष्यतेऽलातचक्रवत् परिभ्रमणे खलूभयतो ज्वलद्दण्डवत्॥ ३॥

उच्यते खल्वात्मनो विशिष्टलक्षणानि—

प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि॥ ४॥

(प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः-च-आत्मनः-लिङ्गानि) प्रसिद्धिर्ज्ञानमात्मनो लिङ्गमित्येव न, किन्त्वत्र सूत्रे पठिता अपि प्राणादयो धर्मास्तस्य लिङ्गानि चकारेणानूच्यन्ते। ज्ञानं तु स्वरूपलिङ्गं यदात्मा ज्ञः। परन्तु प्राणादयो विशिष्टानि लिङ्गानि तत्कृत्यानि परीक्षणार्थानि च यदात्माऽत्र पिण्डेऽस्ति न वेति परीक्षितुम्। आत्माधिकृते पिण्डे प्राणादयो लिङ्गानि सर्वाणि स्युरिति न नियमः, क्वचिन्निकाये सर्वाणि भवन्ति यथा मानवदेहे, कस्मिंश्चित् तदपेक्षया न्यूनानि यथा पशुपक्षिशरीरे कुत्रचिच्चातिन्यूनानि द्वित्राणि वा यथा सरीसृपे कृमिकीटे वा, भवतु कस्मिंश्चिदेकमेव जीवनमात्रं जीवस्य लिङ्गं यथा वनस्पतिवर्गे, जीवतीति जीवो यत्र जीवस्तत्र जीवनं यत्र वा जीवनं तत्र जीवेनात्मना भवितव्यमेवेति। तत्र लिङ्गेषु खलु प्राणापानौ शरीरान्तःस्थस्य वायोः प्रगमनप्रवृत्तिशक्तिर्बहिर्गतिप्रेरणशक्तिः प्राणोऽथबहिस्तोऽपगमनप्रवृत्तिशक्तिरन्तराकर्षणशक्तिरपानः, यत्रैतौ प्राणापानौ प्रचलतस्तत्रात्मा मनागनुमीयते निमेषोन्मेषौ नेत्रपक्ष्मणोः संयोजनं निमेषस्तयोश्चोद्घाटनमुन्मेषः, यत्र निकाये तौ प्रवर्तेते तत्रात्माऽस्तीति विज्ञेयम्, आत्मशक्त्या हि तौ क्रमेण भवतः। जीवनं खल्वाहारग्रहणमाहारात्पुष्टिप्राप्तिर्विविधाङ्गविकासो बीजादुःत्पादः स्वजातीयबीजात् स्वजातीयपिण्डसन्ततिरित्येतत्सर्वं जीवमन्तरेण न सम्भवति। मनः-

मननसाधनमन्तःकरणमपि खल्वात्मलिङ्गं यथा दर्शनसाधनाभ्यां नेत्राभ्यां द्रष्टाऽऽत्मा तथा मननसाधनेन मनसा मन्ताऽऽत्माप्यनुमातव्यः, एकं कार्यं कुर्वन् सन् मध्ये त्यक्त्वाऽन्यं कार्यमारभते तेन मनसा मननकर्ताऽऽत्मा सिद्ध्यति। गतिः कश्चित् पिण्डो बाह्यप्रेरणमन्तरेण स्थितः शयानो वा सहसोत्थाय गच्छति तद्गत्याऽऽत्मा तत्पिण्डेऽस्तीति ज्ञायते। इन्द्रियान्तर-विकारः- कदाचिदेकेनेन्द्रियेण जिह्वयाऽऽस्वादितं नारङ्गमपक्वाम्रं फलं वा पुनर्नेत्रेण दृष्ट्वा तद्रसस्मृतिवशाज्जिह्वोपरि तद्रसोद्भासो विकारः सञ्जायते तेनेन्द्रियविषयसंवेदी स्मर्ताऽऽत्माऽनुमीयते ताभ्यामिन्द्रियाभ्यां भिन्नः। सुखदुःखेच्छादयस्त्वान्तरिका अनुभूतिगुणा न जडे सन्तिष्ठन्ते तेषां ज्ञान-वच्चेतनेनानुभूयमानत्वात्, ते गुणाः क्वचिदाश्रितास्तदाश्रयश्चेतन आत्मा सिद्ध्यतितराम्॥ ४॥

तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते॥ ५॥

(तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते) तस्यात्मनो द्रव्यत्वं नित्यत्वं च वायुना तुल्यं व्याख्यातं वेदितव्यम्। अद्रव्यत्वेनान्यसमवायिद्रव्यानाश्रित-त्वेन क्रियावत्त्वेन सर्वेन्द्रियैर्मनसा च कार्यं विधातुं निजप्रयत्नवत्त्वेन क्रिया-करणशक्तिमत्त्वेन ज्ञानेच्छादिगुणवत्त्वेन द्रव्यत्वं निरवयवत्त्वेन नित्यत्वं विज्ञेयम्॥ ५॥

आत्मनोऽनुमाने विप्रतिपत्तिः प्रदर्श्यते त्रिभिः सूत्रैः—

यज्ञदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते॥ ६॥

(यज्ञदत्त इति सन्निकर्षे) यज्ञदत्तशरीरे चक्षुरादीन्द्रियसन्निकर्षे सति (प्रत्यक्षाभावात्) तदधिष्ठातुस्तदन्तरे वर्तमानस्य वाऽऽत्मनः प्रत्यक्षाभावात्, न ह्यात्मा प्रत्यक्षं भवति। तस्मात् (दृष्टं लिङ्गं न विद्यते) दृष्टं चाक्षुषं लिङ्गं नास्ति, यथा खलु महानसे सन्निकर्षेऽग्निः प्रत्यक्षीक्रियते धूमेन सार्द्धं, धूमस्तस्य दृष्टं लिङ्गमन्यत्राप्रत्यक्षेऽग्नौ धूमेन दृष्टेन लिङ्गेनाग्निरनुमीयते, न तथा महानससदृशे यज्ञदत्तशरीरे धूमेनेव दृष्टेन लिङ्गेनात्माऽनुमातुं युज्यते, न च तल्लिङ्गेनात्मा प्रत्यक्षतामापद्यते। तस्मात्तस्यानुमानं न युक्तम्।। ६॥

सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः॥ ७॥

(सामान्यतो दृष्टात्-च-अविशेषः) सामान्यतो दृष्टादनुमानाच्चापि खल्वविशेषो न वस्तुविशेष आत्मा सिद्ध्यति यतो हि ज्ञानेच्छादयो

गुणास्तैर्गुणीत्यनुमीयते गुणाः खलु द्रव्यमाश्रयन्ति, भवतु तद्युक्तं किमपि द्रव्यमदृष्टं तत्किमिति न वक्तुं शक्यते, तस्मात् तददृष्टलिङ्गैः स आत्मेति बोधः कथं स्यात्॥ ७॥

पूर्वपक्षनिष्कर्षः—

तस्मादागमिकः॥ ८॥

(तस्मात्-आगमिकः) तस्मात् स आत्मा प्रत्यक्षानुमानाभ्यामसिद्धः सन् खल्वागमसाध्य एवेति, आगमे तु विद्यते-आत्मा नाम्ना पदार्थः। "यस्मिन्त्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः।" (यजुः० ४०.७) "आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः।" (बृ० ४.४.१२) "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु"। (कठ० १.३.३) "तमणुमात्रमात्मानमनुविद्यास्मीत्येवं सम्प्रजानीते।" (योग० १.३६ व्यासः)। अतस्तत्रात्मनि लिङ्गप्रदर्शनं न युक्तं किन्त्वागमत एव स स्वीकर्त्तव्यः॥ ८॥

समाधत्ते—

अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकान्नागमिकम्॥ ९॥

(अहम्-इति न-आगमिकम्) 'अहम्' इति स्वानुभूतिरूपं प्रत्यक्ष-विषयकमात्मनः, आत्मा ह्यनुभवति यदहमस्मि, तथा मम मदीयमात्मीय-मिति च साम्यं लोकेऽपि तस्मादात्मस्वरूपमहमिति प्रत्यक्षानुभूतमात्मनाम, न ह्यागमलक्ष्यं वक्तुं शक्यते, भवतु खल्वागमोऽपि तत्र प्रमाणं, (शब्दस्य व्यतिरेकात्) शब्दः खल्वागमस्तस्य व्यतिरेकाद् व्यतिरिक्तत्त्वाद् विलक्षण-त्वात्, विलक्षणो ह्यागमः प्रत्यक्षादहम्प्रत्ययात् सति प्रत्यक्षे किं प्रमाणं नान्य-प्रमाणमपेक्ष्यते। प्रत्यक्षविषयत्वमस्ति स्वस्मिन्ननुभूयमानत्वात्, तत्पोषणार्थं भवतु खल्वागमो नात्र क्षतिः परन्तु न केवलमागममात्रमात्मनि प्रमाणं किन्तु प्रत्यक्षं स्वकीयं प्रधानमित्यर्थः। यद्वा 'अहम्' इति प्रत्यक्षीभूतस्यात्मशब्दस्य व्यतिरेकाद् भिन्नत्वादागमतः, नागमिकमेव प्रमाणं किन्तु सर्वप्रत्यक्षमत्र सर्वैरात्मभिः प्रत्यक्षमनुभूयते स्वात्माहमिति॥ शङ्करमिश्रेणोपस्कारवृत्तौ व्यतिरेकः पृथिव्यादितोऽहंशब्दस्य व्याख्यातः स न युक्तः, अत्र तु 'तस्मा-दागमिकः' इति पूर्वपक्षस्य समाधानं विहितं न ह्यहंशब्दः पृथिव्यादिषु घटमान इति पूर्वपक्षः, तथाकृते व्याख्यानेऽपि न पूर्वपक्षनिवृत्तिर्भवति, वस्तुतोऽत्रागमप्रमाणसाध्य एवेति पूर्वपक्षनिवृत्तये 'अहम्' इति प्रत्यक्षाद् व्यतिरेक आगमस्येति तात्पर्यं तथाकृत्वा नागममात्रं प्रमाणमिति पूर्वपक्षो

निराकृतः ॥ ९ ॥

पुनरुच्यते—

यदि दृष्टमन्वक्षमहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति॥ १०॥

दृष्ट आत्मनि लिङ्गे एक एव दृढत्वात्प्रत्यक्षवत्प्रत्ययः ॥ ११ ॥

अनयोः सूत्रयोरेकवाक्यताऽस्ति—

(यदि-अन्वक्षं दृष्टम्) यदि खल्वन्वक्षं प्रत्यक्षं दृष्टं दर्शनं स्याद् यथा लोके (अहं देवदत्तः-अहं यज्ञदत्तः-इति) तदा (आत्मनि दृष्टे) आत्मनि 'अहम्' इति खल्वात्मनि प्रत्यक्षे सति। पुनः (लिङ्गे दृढत्वात् प्रत्यक्षवत् प्रत्ययः-एकः-एव) लिङ्ग्यतेऽनुमीयते येन तल्लिङ्गमनुमानं तस्मिन्ननुमाने दाढर्यात् प्रत्यक्षमिव प्रत्ययो बोधो, यद्वा प्रत्यक्षवान् प्रत्यक्षपूर्वको बोध एक एवाभिन्नः स्यात्, सरोवरं गच्छता जनेन सरोवरे प्रत्यक्षे कृते सत्यपि तत्र स्थितैर्बकवलाकभिश्च लिङ्गैरनुमीयते सरोवरोऽवश्यमिति तस्य दृढज्ञानं भवति तथैव 'अहम्' इति प्रत्यक्षे खल्वात्मनि सत्यपीच्छादिलिङ्गैरागमेन च तस्य दृढं ज्ञानं भवति यदस्ति खल्वात्मा॥ १०-११ ॥

शङ्कते सूत्रद्वयेन—

देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युपचाराच्छरीरे प्रत्ययः ॥ १२ ॥

सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १३ ॥

अनयोः सूत्रयोरेकवाक्यताऽस्ति—

(देवदत्तः-गच्छति यज्ञदत्तः-गच्छति-इति-उपचारात्-शरीरे प्रत्ययः) यदुक्तमन्वक्षमहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति खल्वहं शब्द आत्मनि प्रत्यक्षं तन्न युक्तं यतो हि यथा देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहं तथा "देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छति" इत्यपि तूपचर्यते। स एष गमनप्रत्ययः साक्षाच्छरीरे वर्तते शरीरं हि गमनक्रियाया अधिकरणं तद्धि स्थानात्स्थानान्तरं गच्छति न ह्यात्मा तथैव देवदत्ते यज्ञदत्ते वाऽहमिति प्रत्ययः कथं स्यादात्मनि, कथं न शरीरे। यतः स एषः (उपचारः सन्दिग्धः-तु) उपचार उभयविधो देवदत्तेऽहंरूपो गमनरूपश्च सन्दिग्धस्तु जातः कथं ह्यात्मप्रत्यक्षोऽहम्प्रत्ययः ॥ १२-१३ ॥

समाधत्ते—

अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात्
परत्राभावादर्थान्तरप्रत्यक्षः ॥ १४ ॥

(अहम्-इति प्रत्यगात्मनि भावात्) 'अहम्' इति प्रत्ययो बोधः स्वात्मनि भवतीति तस्मात् तथा (परत्राभावात्) परस्मिन्न भवतीति यतः (अर्थान्तरप्रत्यक्षः) अर्थान्तरं ह्यात्मा तत्प्रत्यक्ष आत्मप्रत्यक्षो न शरीरप्रत्यक्षः। शरीरं हि जडं न हि जडे 'अहम्' इत्यनुभूतेर्योग्यता तस्यानुभूतिशून्यत्वात्। आत्मनिर्गते शरीरे'ऽहं देवदत्त' इत्यनुभूतिर्न भवति, न चोत्थाय गच्छति तत्॥ १४ ॥

पुनः शङ्कते—

देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानात्तावच्छरीर-
प्रत्यक्षोऽहङ्कारः ॥ १५ ॥

सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १६ ॥

अनयोः सूत्रयोरेकवाक्यताऽस्ति—

(देवदत्तः-गच्छति-इति-उपचारात्) देवदत्तो गच्छतीति यथोपचर्यते शरीरे व्यवह्रियते तथा हि (अहंकारः-अभिमानात्) अहङ्कारोऽपितु खल्व-भिमन्यते शरीरे 'अहं गौरोऽहं कृष्णः, अहं स्थूलोऽहं कृशः।' एवं नमनमिवाहंकारोऽपि शरीरे प्रवर्तते तस्मात् सोऽहंकारः (शरीरप्रत्यक्षः) शरीरप्रत्यक्ष उपलभ्यते। तस्माद् यः खलूक्तो हेतुरहङ्कारः प्रत्यगात्मनि, भवतु प्रत्यगात्मन्यपि परन्तु शरीरेऽपितु भवति तस्मात् (उपचारः सन्दिग्धः-तु) स एष उभयविधो व्यवहारः 'अहम्' इति प्रत्ययस्य प्रत्यगात्मनि शरीरे च विद्यमानत्वात् सन्दिग्धस्तु जातः, क्व वास्तविकः क्व चावास्तविकः ॥ १५-१६ ॥

समाधत्ते—

न तु शरीरविशेषाद् यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानं विषयः ॥ १७ ॥

(शरीरविशेषात्-यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोः-ज्ञानं विषयः-न तु) शरीरभेदात्-शरीरभेदं प्राप्य यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानं विषयो न खलु भवति। यज्ञदत्त-विष्णुमित्रयोर्ज्ञानं विषयोऽहं सुखी दुःखी जानेऽहमिच्छामि वेत्यादिज्ञानं विषयः शरीरभेदं शरीरस्य गौरत्वकृष्णत्वादिकमाश्रित्य नैव भवति यदि ह्यहं सुखी दुःखीच्छामीत्येवमादि ज्ञानं गुणः शरीरस्य शरीरभेदमाश्रित्य तर्हि

गौरशरीरवतो देवदत्तस्य सदा सुखानुभूत्या भवितव्यम्, न च तथा भवति। गौरः सुखिनं च दुःखिनं चानुभवत्यात्मानं तस्मादहं सुखी दुःखीच्छामीत्येवं ज्ञानं गुणो न शरीरस्य। अथ च यथा शरीरगुणा रूपादयस्तु शरीरे स्थिरा भवन्ति परन्तु सुखदुःखादयस्तु पर्यायेणानुभूयन्ते कदाचित् सुखं कदाचिद् दुःखं कदाचिदिच्छा कदाचिद् द्वेषश्च त एते पर्यायेण नानुभूयेरन्। तथा यदि ज्ञानं विषयः शरीरस्य स्यात्तर्हि शरीरस्य रूपादिगुणाः शरीरे गृह्यमाणे यथा नेत्रादिभिरिन्द्रियैर्गृह्यन्ते तथा ज्ञानं गुणोऽपि शरीरे गृह्यमाणे तथैवेन्द्रियेण गृह्येत, न च गृह्यते। तस्मादहं सुखी दुःखीच्छामि द्वेष्मि जाने इति ज्ञानं विषयः शरीरादर्थान्तरस्यात्मनो गुणोऽस्तीति सुतरां सिद्धम्। शङ्करमिश्रादिभिः सूत्रं न सम्यग्व्याख्यातम्॥ १७॥

आत्मसिद्धिमुपसंहरति—

अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद् व्यतिरेकाव्यभिचाराद् विशेषसिद्धेर्नागमिकः॥ १८॥

(अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद् व्यतिरेकाव्यभिचाराद् विशेष-सिद्धेः-न-आगमिकः) 'अहम्' इति प्रत्ययो ज्ञानगुणो मुख्यः प्रधानो योग्यः साक्षादनुभाव्यः प्रत्यक्षसिद्धः खल्वात्मन एव तस्मात् तस्यात्मनि मुख्यत्व-योग्यत्वाभ्यां शब्दवद् व्यतिरेकाव्यभिचाराद् यथा शब्दो व्यतिरेकात् पृथिव्यादितो व्यतिरिक्तत्वात् परिशेषात् परिशेषस्याव्यभिचारादननैकान्ति-कत्वादाकाशस्य गुणस्तथा 'अहम्' इति प्रत्ययो ज्ञानगुणोऽपि व्यतिरेकात् परिशेषात्, परिशेषस्य चाव्यभिचारादननैकान्तिकत्वादात्मनो हि गुणः, इतीत्थं विशेषसिद्धेः शरीराद् विशिष्टस्य-भिन्नस्याहन्त्ववतोऽहमितिप्रत्यक्षानुभूतिमत आत्मनः सिद्धत्वान्न स आत्मा केवलमागमिक आगममात्रसाध्यः॥ १८॥

भवतु शरीराद् भिन्नस्तावदात्मा 'अहम्' इति प्रत्ययेन साक्षात्सिद्ध आगमानुमानाभ्यां समर्थितः परन्तु सर्वप्राणिशरीरेषु खल्वात्मा स्यादेक एवेति पूर्वपक्षत्वेनोच्यते—

सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम्॥ १९॥

(सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषात्-ऐकात्म्यम्) सुखदुःखज्ञानानामात्म-गुणानामुत्पत्तिसमानत्वात् खल्वात्मा सर्वप्राणिशरीरेष्वेक एव। यथा हि शब्द-गुणस्याभेदात्समानत्वादाकाशः खल्वेक एव यथा वा यौगपद्यादिकाललिङ्गा-विशेषादेकः कालस्तथा हि सुखाद्यात्मलिङ्गाविशेषादात्मा सर्वप्राणिशरीरेषु

स्यादेक एव॥ १९ ॥

समाधत्ते सूत्रद्वयेन—

व्यवस्थातो नाना॥ २०॥

(व्यवस्थातः-नाना) सर्वप्राणिशरीरेषु नैक आत्मा किन्तु नाना सन्ति खल्वात्मानः, अतः प्रतिशरीरं भिन्न-भिन्न आत्मा व्यवस्थातः। व्यवस्था प्रतिनियतिः। एकस्मिन्काले देशे च कश्चित् सुखी-कश्चिद् दुःखी, कश्चिज्ज्ञानी-कश्चिदज्ञानी, कश्चिद् गुणवान्-कश्चिदगुणवान्, कश्चिद्ध-र्मात्मा-कश्चिदधर्मात्मा, कश्चित् पूर्वजन्मकृतकर्मतः सर्वाङ्गः-कश्चिद् विकलाङ्गो गलिताङ्गश्चेति व्यवस्थातः सिद्ध्यति न खल्वेक आत्मा सर्वशरीरेषु परन्तु प्रत्येकस्मिञ्छरीरे पृथक् पृथगात्मेति निश्चयः॥ २०॥

शास्त्रसामर्थ्याच्च॥ २१॥

(शास्त्रसामर्थ्यात्-च) शास्त्रे प्राप्तसमर्थनत्वात् वेदादिशास्त्रं खलु प्रमाणमस्माकं तत्र वर्णनबलात् तस्य नानात्वमस्ति। यथा "ये समानाः समनसो जीवाः....।" (यजु० १९.४६) "य इत्तद् विदुस्त इमे समासते" (ऋ० १.१६४.३९) 'चेतनानाम्....।" (कठो० ५.१३)॥ २१॥

द्वितीयाह्निकं समाप्तम्

समाप्तिंगतश्च तृतीयोऽध्यायः॥

चतुर्थोऽध्यायः

तत्र

प्रथमाह्निकम्

नव द्रव्याण्युद्दिष्टानि परीक्षितानि च ''सदनित्यमित्यादिना'' द्रव्यगुण-कर्मणामविशेषेणानित्यत्वमुक्तम्। अत्र विशेषेण खलूच्यते नित्यत्वविषये यत्—

सदकारणवन्नित्यम्॥ १॥

(सत्-अकारणवत्-नित्यम्) सद् वस्तु यत्तु कारणवत् सकारणं तत्तु खल्वनित्यमस्ति, परन्तु यत् सत् खल्वकारणवत् स्वस्माद्भिन्नं कारणं नापेक्षते तत्तु नित्यमेव तच्चान्तिमं कारणं तदन्तरवर्त्तिनां कारणानामपि कारणमिति यावत्। अथ च यदकारणं मूलकारणं तन्नासद्रूपं तत्तु सद्रूपमेव हि न ह्यसतः सदुत्पादः। तत्तु सदेव स्वरूपतोऽपि सत् तथा कारणात्मना यद्वा समवायित्वेन स्वकार्यान्तर्वर्ति भवत् सदेव सद्रूपेणावभासते हि पटे तन्तव इव। तदेतत् सदकारणं तु नित्यम्॥ १॥

अथैतादृशे कारणे किं लिङ्गं, यद्वैतादृशस्य कारणस्य सद्भावे किं लिङ्गमित्याकांक्षायामुच्यते—

तस्य कार्यं लिङ्गम्॥ २॥

कारणभावात् कार्यभावः॥ ३॥

अनयोः सूत्रयोरेकवाक्यताऽस्ति—

(तस्य-कार्यम्-लिङ्गम्) तस्य तथाभूतस्य मूलकारणस्य सत्त्वे कार्यं लिङ्गं ज्ञापकमस्ति। कार्येण खल्ववश्यं कारणस्य विद्यमानत्वं लिङ्ग्यते ज्ञायते। यतः (कारणभावात् कार्यभावः) कार्यभावः कार्यस्य सत्त्वं कारण-भावात् कारणस्य सत्त्वाद् विद्यमानत्वात् सम्भवति नान्यथा, तस्मात् कार्यमिव व्यक्तमभवदपि कारणं सद्रूपमेव। अस्ति किमप्यन्यद्वस्तु यत्खलु पृथिव्या-दिभौतिकद्रव्यस्यापि कारणं सद्रूपं प्रकृत्याख्यं यदर्थं ''कारणभावात्

कार्यभावः'' इति शब्दभेदेन पुनरावृत्तं ''कारणाभावात् कार्याभावः'' (वै० २.१.१) इति सिद्धे सति यच्च कार्यभूतेन द्रव्येण लिङ्ग्यतेऽदृश्यं च सच्चेति॥ ३॥

कथं तदकारणवत् सद् वस्तु सर्वकारणं नित्यमित्यत्रोच्यते सूत्रद्वयेन—

अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः॥ ४॥

अविद्या॥ ५॥

अनयोः सूत्रयोरेकवाक्यताऽस्ति—

(अनित्यः-इति विशेषतः प्रतिषेधभावः) ''सदनित्य....।'' (वै० १.१.८) 'अनित्यः' इति सतः खलु विशेषतो विशेषणतो हि तस्य प्रतिषेध-भावो नित्यमपि सद् वस्तु किञ्चिदस्तीति सिद्ध्यति। यत्खल्वकारणं सत् तन्नित्यमेव सदनित्यमिति सूत्रे किमपि नित्यमस्तीति लक्ष्यीकृत्यानित्यमिति प्रयुक्तम्। यथा हि (अविद्या) सर्वप्रसिद्धमिदं यत् 'अविद्या' इति प्रयोगेऽस्ति 'विद्या' यस्य प्रतिषेधो 'अविद्या' यथा 'अविद्या' विशेषणतस्तत्प्रतिषेधो विद्या स्वतः सिद्ध्यति न हि तत्साधने प्रयत्नापेक्षा[१] शङ्करमिश्रादिभिः सूत्रद्वयम-सम्बद्धं व्याख्यातम्॥ ४-५॥

यत्खलु कारणानामपि कारणं कार्येण लिङ्गेनानुमीयते तस्य कार्यस्यो-पलब्धिः प्रत्यक्षं कथं भवतीत्युच्यते—

महत्यनेकद्रव्यवत्त्वाद् रूपाच्चोपलब्धिः॥ ६॥

(महति-अनेकद्रव्यवत्त्वात्-रूपात्-च-उपलब्धिः) महति महत्-परिमाणवति भवति खलूपलब्धिः प्रत्यक्षत्वम्। तत्रापि-अनेकद्रव्याश्रयित्त्वात्। तथा रूपाद् रूपवशात् तस्य रूपवत्त्वात्, अर्थात्-उपलब्धिर्यद्वा प्रत्यक्षज्ञानं भवति महत्ववति महत्परिमाणवति वस्तुनि न तु सूक्ष्मे, तच्च कारणानां कारणं सूक्ष्ममस्ति, तस्मान्न तत्प्रत्यक्षम्। अथ चेत् कारणानां कारणमपि महत् सर्वत्र प्रसृतं तदा अनेकद्रव्यवन्न, नह्यनेकद्रव्याश्रयि तस्मान्न प्रत्यक्षं, यथाकाशस्य महतो सतोऽपि न प्रत्यक्षत्वम्। अथानेकद्रव्यवद् द्व्यणुकं न तत्प्रत्यक्षमतस्तन्न महत्-महत्त्ववत्-महत्परिमाणवत् तस्मान्न प्रत्यक्षम्। वस्तुतो भवत्युपलब्धिः

---

१. अनित्य शब्दाद् यथा नित्योऽत्र साध्यते 'अविद्या' दृष्टान्तमुक्त्वा तथैवाग्रेऽपि 'अविद्या' दृष्टान्तेन सप्तमाध्याये साधयिष्यते 'नित्यं परिमण्डलम्'—'अविद्या च विद्यालिङ्गम्'॥ (७.१.२०-२१)

प्रत्यक्षत्वं महत्ववति-अनेकद्रव्यवति रूपाद् रूपवशाद् रूपगुणसहभावाद् यद्वा समवेतरूपगुणवत्त्वाद्धि महदनेकद्रव्यवत् प्रत्यक्षं भवति नान्यथा॥ ६॥

ननु पृथिव्यां पार्थिवे च घटादौ, अप्सु तथाप्ये च हिमादौ रूपमुपलभ्यते प्रत्यक्षी क्रियते कथन्न वायोरप्युपलब्धिः प्रत्यक्षत्वम्। अत्रोच्यते—

सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्काराभावाद्वा-योरनुपलब्धिः॥ ७॥

(वायोः-द्रव्यत्वे महत्वे सति-अपि) वायुः खलु महान् सर्वत्र गतिमत्त्वादथ द्रव्यं च द्रव्यत्वात् सावयवोऽवयवात्मकानेकद्रव्यवान् यतो न स कारणानां कारणम्। इत्थं तस्य महत्त्वे महत्ववत्त्वे महत्परिमाणवत्त्वे द्रव्यवत्त्वे सत्यपि (रूपसंस्काराभावाद्-अनुपलब्धिः) रूपगुणस्य संस्काराभावो वासनाऽभावः संस्कारो वासना तत्र रूपगुणस्य वासना नास्ति तस्माद्वायोरुपलब्धिः प्रत्यक्षत्वं चाक्षुषं प्रत्यक्षत्वं न भवति। अग्नौ तु रूपगुणो वर्तते तन्नैजिकगुणवत्त्वात्, पृथिव्यां पार्थिवेऽप्सु तथाप्ये रूपं तु खलु रूपसंस्कारवशादस्ति, रूपस्य संस्कारो वासना तत्रास्ति। रूपं गुणो ह्यग्नेरस्ति, अग्नेर्गुणस्य रूपस्य संस्कारेण वासनया संस्कृता वासिताः पृथिवी पार्थिवा आप आप्याश्च पदार्थाः। तेषां रूपं न वास्तविकं परन्तु तैजसो रूपस्य संस्कारेण वासनया संस्कृतं वासितमेव तत्र रूपम्, वायौ न तथा रूपगुणस्य संस्कारो वासना तस्माद् वायौ न चाक्षुषं प्रत्यक्षम्। वातीति[१] वायुरिति योगाद् वायुः पार्थिवं गन्धमाप्यं रसं तैजसं रूपं तु वहति हि, यथा गन्धमादाय नयति रसं नयति तथाऽग्निरूपमपि ज्वालामितस्ततस्तिर्यगूर्ध्वं च नयति हि वायुरिति वहनं तत्कर्म। अन्यभाष्यकारैरित आरभ्य चत्वारि सूत्राण्यन्यथाव्याख्यातानि॥ ७॥

द्रव्याणां चाक्षुषप्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वे विधाय गुणानामुपलब्धिं प्रदर्शयन् प्रथमं रूपगुणस्योपलब्धिः प्रदर्श्यते, तत्र च प्रकारद्वयमित्युच्यते—

अनेकद्रव्यसमवायाद् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः॥ ८॥

(रूपोपलब्धिः) रूपगुणस्योपलब्धिः प्रत्यक्षत्वं भवति खलु (अनेकद्रव्यसमवायात्) अनेकानां द्रव्याणां समवायात् संयोगात्, यः खलु रूपसंस्कारः स खल्वनेकेषु द्रव्येषु समवेतेषु रूपगुणस्योपलब्धिकारणं भवति, पृथिव्यां पार्थिवेऽप्सु तथा चाप्ये। (च) अथ च (रूपविशेषात्) विशिष्टरूपगुणात्, अग्नौ हि रूपगुणविशेषस्तस्मादग्नौ तथाग्नेये पदार्थे रूपस्योपलब्धिः प्रत्यक्षत्वं

१. वा गतिगन्धनयोः (पाणिनिय-धातुपाठ)

भवति तस्याग्नेर्नैजिकगुणविशेषत्वात्, ततोऽन्यत्र तु रूपसंस्कारादेव रूपम् ॥ ८ ॥

अथान्येषु गुणेषु च—

तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

(तेन) तथाप्रकारेण संस्कारेण गुणसंस्कारेणानेकद्रव्यसमवायात् तथा नैजिकगुणविशिष्टत्वेन गुणविशेषात् (रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम्) गन्धे रसे स्पर्शे ज्ञानं[१] घ्राणेन्द्रियजन्यं रसनेन्द्रियजन्यं त्वगिन्द्रयजन्यं व्याख्यातं वेदितव्यम्। तत्र पृथिव्यां पार्थिवे घ्राणेन गन्धस्य ज्ञानं गुणविशेषात्-नैजिकगुणविशिष्टत्वात्, अन्यत्राप्सु तथाप्ये गन्धसंस्कारेणानेकद्रव्यसमवायात्। अप्सु तथाप्ये रसनया रसज्ञानं रसविशेषात्-नैजिकगुणविशिष्टत्वात्, अन्यत्र पृथिव्यां पार्थिवे च रससंस्कारेणानेकद्रव्यसमवायाद् भवति। एवं वायौ वायव्ये त्वगिन्द्रियेण स्पर्शज्ञानं स्पर्शविशेषात्-नैजिकगुणविशिष्टत्वात्, अन्यत्र पृथिव्यां पार्थिवेऽप्सु तथाप्ये तथाग्नावाग्नेये स्पर्शसंस्कारेणानेकद्रव्यसमवायाद् भवतीति विज्ञेयम् ॥ ९ ॥

रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानमुक्तं कथन्न तत्र प्रत्यक्षम्। उच्यते—

तस्याभावादव्यभिचारः ॥ १० ॥

(तस्य-अभावात्-अव्यभिचारः) रसगन्धस्पर्शेषु तस्य प्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षकारणस्य वा रूपसंस्कारस्य रूपविशेषस्य चाभावात् खल्वव्यभिचारः-व्यभिचारो न भवति न ततोऽन्यत्र प्रत्यक्षत्वं किन्तु ज्ञानमेव हि। अथ च कारणानां कारणे न चाक्षुषं प्रत्यक्षं न हि खल्वन्येन्द्रियजन्यं ज्ञानं तत्र तस्य रूपसंस्कारस्य रूपविशेषस्य गन्धरसस्पर्शसंस्कारस्य गन्धरसस्पर्शविशेषस्य चाभावान्न व्यभिचारः, किन्तु नियतिरेव तत्र न प्रत्यक्षं न च तथैन्द्रियिकं ज्ञानमस्ति तत्तु खलु कार्येणैवानुमीयते ॥ १० ॥

अथ च—

संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाणि ॥ ११ ॥

अरूपिष्वचाक्षुषाणि ॥ १२ ॥

अनयोः सूत्रयोरेकवाक्यतास्ति—

---

१. न तु चाक्षुषं प्रत्यक्षं।

(संख्याः......कर्म च) संख्यादयो गुणाः कर्म च स्नेहवेगद्रवत्वानि चेति सर्वाणि रूपवत्सु द्रव्येषु समवेतानि चाक्षुषाणि चक्षुरिन्द्रियग्राह्याणि तेषां चाक्षुषत्वात्स्पार्शनानि च सन्ति परन्तु (अरूपिषु-अचाक्षुषाणि) रूपरहितद्रव्येषु समवेतानि तु न चाक्षुषाणि, भवन्तु क्वचित्स्पार्शनानि, अथ च नेत्रहीनं जनं प्रति तु रूपवत्सु द्रव्येषु समवेतानि सन्त्यपि न चाक्षुषाणि, स्पार्शनानि तु सन्ति हि, जडं विहाय चेतने खल्वात्मनि तु मानसानि हि ॥ ११-१२ ॥

एवम्—

एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

(एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्यातम्) एतेन तत्तदिन्द्रिय-गुणस्य ज्ञानप्रकारेण गुणत्वे तथा भावे सत्तायां च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्यातं वेदितव्यं न हि तत्रान्यप्रयत्नापेक्षा, गुणत्वसत्तयोः सामान्ययोर्यद्वा जात्योरपि ज्ञानमिन्द्रियजन्यम्। इत्येषोऽर्थः क्रियते सर्वैरेवभाष्यकारैः। प्रश्नो ह्यत्रोपतिष्ठते कर्मत्वे द्रव्यत्वे च किं साधनकं ज्ञानं किं तन्नैन्द्रियिकम्? यथा हि खलु गुणत्वं सामान्यं जातिर्वा तथा कर्मत्वं द्रव्यत्वमपि, सत्ता तु महासामान्यं परजातिर्वा, गुणत्वस्य सत्तायाश्च ज्ञानं तूक्तं कर्मत्वस्य द्रव्यत्वस्य ज्ञानेनापि तु भाव्यमेवेति। अतोऽन्योऽर्थः (एतेन गुणत्वे सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्यातम्) उक्तप्रकारेण गुणत्वे गुणजातौ गुणमात्रे सर्वेन्द्रियं ज्ञानं यथायोग्यं चाक्षुषं प्रत्यक्षं यद्वान्येन्द्रियजन्यमचाक्षुषं नासिक्यं रासनं स्पार्शनं श्रौत्रं ज्ञानं तत्र गुणगणे, अथ तत्र कर्माप्युक्तं 'परत्वापरत्वे कर्म च' तस्मात् तेन कर्मज्ञानप्रति-पादनप्रकारेण कर्मत्वे कर्मजातौ कर्ममात्रे यथायोग्यं चाक्षुषं स्पार्शनं ज्ञानं प्रत्यक्षमानुमानिकं वा व्याख्यातं सत् (भावे च) भावात्मके पदार्थे द्रव्ये द्रव्यत्वे द्रव्यमात्रेऽपि चाक्षुषप्रत्यक्षमचाक्षुषं नासिक्यं रासनं स्पार्शनं श्रौत्रं वाऽऽनुमानिकं यथायोग्यं व्याख्यातं वेदितव्यम्। येनेन्द्रियेण गुणस्य कर्मणो वा ज्ञानं चाक्षुषमचाक्षुषं वा यथा भवति तथैव द्रव्यस्यापि ज्ञानं भवति यतो द्रव्याश्रिते हि गुणकर्मणी इत्यर्थस्वारस्यं सूत्रशैल्या[१] ॥ १३ ॥

प्रथमाह्निकं समाप्तम्।

---

१. सामान्ये विशेषे तु बुद्ध्यपेक्षं ज्ञानमुक्तम्।

द्वितीयाह्निकम्

प्रथमाह्निके कारणद्रव्याण्यभिधाय तत्कार्याणि इह प्रदर्श्यन्ते—

तत्पुनः पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम्॥ १ ॥

(तत्पुनः) तत्पश्चात् कारणद्रव्यानन्तरं यदुत्पद्यमानम् (पृथिव्यादि-कार्यद्रव्यं त्रिविधम्) पृथिव्यादिकं कार्यद्रव्यं त्रिविधमस्ति। तच्च (शरीरेन्द्रि-यविषयसंज्ञकम्) शरीरं यत् खलु भोगायतनं चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयश्च, इन्द्रियं घ्राणादिकं विषयजातस्य ग्रहणसाधनम्, विषयस्तु ताभ्यां शरीरेन्द्रियाभ्याम-वशिष्टं यत् पृथिवी पार्थिवमाप आप्यं तेजस्तैजसं वायुर्वायव्यं च। शरीरं तु पार्थिवं पृथिवीलोके, आप्यमपांलोके वरुणलोके, तैजसमादित्यलोके, वायव्यं मरुतां लोके, इति विवेकः॥ १ ॥

शरीरादिकं कार्यं यत्खलूक्तमेकैकद्रव्योपादानकमाहोस्वित्पञ्चभूतो-पादानकमित्यत्रोच्यते—

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात्पञ्चात्मकं न विद्यते॥ २ ॥

(प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्य-अप्रत्यक्षत्वात्) पृथिवीजलाग्नीनां प्रत्यक्षाणां वाय्वाकाशयोरप्रत्यक्षयोश्च संयोगस्य खल्वप्रत्यक्षत्वादप्रसिद्धत्वात् पञ्चात्मकं पञ्चभूतोपादानकं शरीरादिकं कार्यं नास्ति। सञ्युज्य हि द्रव्याणि कार्यस्योपादानत्वं भजन्ते स्वकार्यं वोत्पादयन्ति, प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगो ह्यसम्भवः। प्रत्यक्षाणां मूर्त्तिमतां हि संयोगेन भवितव्यं, तस्माच्छरीरादिकं न पञ्चभूतोपादानकं पञ्चभूतसंयोगजन्यं वा॥ २ ॥

किन्तर्हि प्रत्यक्षाणां पृथिवीजलाग्नीनां संयोगजन्यं त्र्यात्मकं शरीरादि-कम्। अत्रोच्यते—

गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्र्यात्मकम्॥ ३ ॥

(न त्र्यात्मकम्) शरीरादिकं कार्यं न प्रत्यक्षाणां पृथिवीजलाग्नीनां संयोगजन्यं त्रिभूतोपादानकम् (गुणान्तराप्रादुर्भावात्-च) संयोगे खलु गुणान्तरं प्रादुर्भवति यथा हरिद्राचूर्णयोः सति संयोगे लौहित्यं गुणान्तरं तद्युक्तं विलक्षणं द्रव्यञ्च प्रादुर्भवति, न च तथाऽत्र प्रादुर्भवति तस्मान्न भूतत्रयोपादानकम्। अत्र चकारोऽन्वाचयार्थः पूर्वं सूत्रमप्यन्वाचिनोति तत्प्रतिहेतुमुत्क्षिपति। यत्

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगः कल्प्येत तर्हि प्रत्यक्षाणां गन्धरसरूपाः खल्वप्रत्यक्षयोर्वाय्वाकाशयोरगन्धरसरूपयोस्तत्र शरीरादिकार्ये सम्मिश्रिते गन्धरसरूपेभ्यो गुणान्तरमगन्धरसरूपत्वं यद्वोभयोर्दृश्यादृश्यवैलक्षण्यमापद्येतेति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यम्॥ ३॥

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां पञ्चानां यद्वा प्रत्यक्षाणां द्रव्याणां संयोगः शरीरादिकार्ये खलूपादानत्वेन प्रतिषिद्धः, यतस्तेषां संयुक्तानां शरीरादिकार्याणि न तस्मात् तान्युपादानकारणानि न, परन्तु—

अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः॥ ४॥

(अणुसंयोगः-तु-अप्रतिषिद्धः) पृथिव्याः खलूपादानत्वेऽपि तत्रैकोपादानके शरीरादावाप्यादीनामणूनां संयोगस्तु खल्वप्रतिषिद्धो मन्तव्यः, न हि शरीरसंस्थानं तैराप्यादिभिरणुभिर्विना सम्भवति घटादिपार्थिववस्तुवत्, घटो यद्यपि पार्थिवः परन्तु तत्र घटसंस्थाने जलादयो न विद्यन्ते परन्तु तदणूनामुपष्टम्भकत्वेन तु तत्र भवितव्यमेव तथैव शरीरादौ खल्वपि तदणूनामुपष्टम्भकत्वेनावश्यं भवितव्यं हि, नोचेच्छरीरादौ क्लेदपाकव्यूहावकाशानां यद्वा रसरूपस्पर्शावकाशानामसम्भवः स्यात्। सोऽणुसंयोगस्त्वभीष्टः॥ ४॥

तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजं च॥ ५॥

(तत्र) शरीरेन्द्रियविषयेषु (शरीरं द्विविधं योनिजम्-अयोनिजम् च) शरीरं खलु द्विविधं द्विप्रकारं भवति, प्रकारद्वये खल्वेकं योनिजम्, प्राणिशरीरे शुक्रशोणितसन्निपातस्थानं योनिस्तत्र जातमण्डजरायुभ्यां बहिर्गमनशीलं यद्वाण्डजराय्वोः पुष्टिगतं योनिजम्। द्वितीयं तद्भिन्नाज्जातमयोनिजम्, शरीरमयोनिजमाप्यं वरुणलोके तैजसमादित्यलोके वायव्यं मारुते लोके पूर्वमुक्तं यथा। पृथिवी लोके तूभयविधं योनिजमयोनिजञ्च भवति॥ ५॥

पार्थिवशरीरस्यायोनिजत्वे परिकर्म निर्दिष्यते—

अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात्॥ ६॥

धर्मविशेषाच्च॥ ७॥

समाख्याभावाच्च॥ ८॥

संज्ञाया आदित्वात्॥ ९॥

सन्त्ययोनिजाः॥ १०॥

एतेषां सूत्राणामेकवाक्यताऽस्ति तस्मात् सहैव व्याख्यायन्ते—

(अयोनिजाः सन्ति) पृथिवीलोकेऽपि सन्ति खल्वयोनिजाः शरीरभेदा यद्वा देहाः साङ्कल्पिकसांसिद्धिकस्वेदजोद्भिज्जाः। कथमित्यत्रोच्यते (अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात्-धर्मविशेषात्-च) 'अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात्'[१] इति तु 'धर्मविशेषात्' इत्यस्य विशेषणम्। धर्मविशेषात्, चकारेण 'अधर्मविशेषात्' इत्यपि गृह्यते। यद्वा धर्मशब्दाददृष्टं धर्माधर्मजन्यं गृह्यते। अदृष्टविशेषात् प्रबलादृष्टवशात्, शुभादृष्टविशेषादशुभादृष्टविशेषाच्चानियतदिग्देशपूर्वकात्, यस्य खलु धर्मविशेषस्याधर्मविशेषस्य शुभाशुभादृष्टविशेषस्य दिग्देशौ न नियतौ देहारम्भकशक्तिमद्भिर्भूतसूक्ष्मैरणुभिः सह, तस्य हि सर्वदिग्देशेषु कुत्रापि प्रवर्तनाद् भवन्ति खल्वयोनिजाः शरीरभेदा देहा वा, तच्छुभाशुभादृष्टविशेषकारितं हि भूतसूक्ष्मेष्वणुष्वाद्यं कर्म, तस्मात् तदनियतदिग्देशपूर्वकादृष्टकारितैरयोनिजैः शरीरैर्भवितव्यम्। ये चायोनिजा देहा अशुभादृष्टविशेषात् ते स्वेदजोद्भिज्जानां सर्वकाले भवन्ति। शुभादृष्टविशेषात् साङ्कल्पिका देहा वैदिकानां परमर्षीणाम्। सांसिद्धिका नैसर्गिका आद्या देहाश्चाप्याद्यायोनिजत्वधर्मविशेषाद् भवन्ति[२]। **अन्या व्याख्या** (अयोनिजाः सन्ति-अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात्-धर्मविशेषात्-च) पृथिवीलोकेऽपि सन्ति खल्वयोनिजाः शरीरभेदा देहा वा साङ्कल्पिकसांसिद्धिकस्वेदजोद्भिज्जाः। अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात्[३] अनियतदिग्देशनम्-अनियतरीतिनिर्देशनम्-नियतयोनिमार्गो नियतयोनिप्रक्रिया[४] वा न देष्टुं निर्देष्टुं विधातुं शक्यते पूर्वं यस्यै तथाभूताद् धर्मविशेषाच्छुभाशुभादृष्टविशेषात्। अर्थात् यस्य शुभाशुभादृष्टविशेषस्य योनिमार्गो योनिप्रक्रिया वा न नियम्यते स्त्रीपुरुषसंयोगादिस्तथाभूताद् भवन्ति ह्ययोनिजाः शरीरभेदा देहा वा। शुभादृष्टविशेषात् साङ्कल्पिका वैदिकपरमर्षीणां सांसिद्धिकाश्चाद्यदेहा मनुष्यादीनाम्, अशुभादृष्टविशेषात् साम्प्रतमपि भवन्त्ययोनिजा देहाः क्षुद्रकृमिकीटानामु-

---

१. 'त्व' प्रत्ययोऽत्र स्वार्थे।

२. प्रशस्तपादभाष्याभासपरा व्याख्या।

३. 'त्व' प्रत्ययः स्वार्थे।

४. दिक्-रीतिः, मार्गः, प्रक्रिया, पद्धतिः। यथा "अन्येषां परीक्षामनयैव दिशा प्रतिपत्तुमर्हति" (वै० ७.१.१ चन्द्रकान्तः) "अवशिष्टानां परीक्षा उक्तदिशैव कर्तव्या" (वै० १०.२.७ जयनारायणविवृतौ)।

द्भिज्जानां च। अथ च तत्रैव स्वतन्त्रव्याख्यायामन्यो मार्गः (अयोनिजाः सन्ति-अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात्) पृथिवीलोकेऽपि सन्ति खल्वयोनिजाः शरीरभेदा देहा वा, तेषामयोनिजानामनियतदिग्देशपूर्वकत्वात्। अयोनिजा देहा अनियतदिग्देशपूर्वका[१] भवन्ति, अयोनिजाः खलु देहा न नियतमार्ग-निर्देशपूर्वकत्वं मैथुनादियोनिप्रक्रियापूर्वकत्वमपेक्षन्ते यतः सृष्टेरादौ योनि प्रक्रियाया असम्भवात् तेषां मातापित्रोरभावात्। तस्मात् ते प्रारम्भिक देहा योनिप्रक्रियारहिताः सन्तो भवन्त्ययोनिजाः, मनुष्यपशुपक्ष्यादीनां सांसिद्धिका नैसर्गिकाः[२]। तथा (धर्मविशेषात्-च) अथ च केचनायोनिजा धर्मविशेषात्-मानसिकविशिष्टधर्मात् सङ्कल्पादपि भवन्ति साङ्कल्पिका देहा वैदिकानां परमर्षीणाम्। (समाख्याभावात्-च) समाख्या सम्यगाख्या यौगिकी संज्ञा यौगिकसंज्ञायाः सत्त्वात् तथाभूता संज्ञाः सन्ति महर्षीणां यथा तेषामयोनिजा देहाः। यथा स्वयम्भवनात् स्वयम्भूः, भृगुर्भर्जनात्, इत्यादयः तथा (संज्ञायाः-आदित्वात्) 'अग्नि'ब्रह्मादीनां परमर्षीणां संज्ञा खलु सर्गादौ प्रसिद्धा तदा तेभ्यः पूर्वं नासन् मातापितृरूपा जनाः पुनरग्निब्रह्मादिकायाः सर्वप्रथमायाः खल्वमनुष्यकृतत्वादमातापितृकृतत्वादन्यजनाकृतत्वादासंस्तेऽवश्यमयो-निजाः॥ ६-१०॥

पुनश्च—

वेदलिङ्गाच्च॥ ११॥

(वेदलिङ्गात्-च) चकारोऽप्यर्थे। वेदलिङ्गादपि खलु सिद्ध्यति, सन्ति

---

१. "अनियतदिग्देश" इतिशब्दः प्रशस्तपादे प्रयुज्यते कालकृतपरत्वापरत्वप्रकरणे। तत्रापि खल्वभिप्राय एतादृशः। यथा "कालकृतयोरपि वर्तमानकालयोरनियत-दिग्देशसंयुक्तयोर्युवस्थविरयोः" इति विशेषणं 'युवस्थविरयोः'। कथम्भूतयोः परत्वापरत्वे भवतः 'अनियतदिग्देशसंयुक्तयोः' इति विशेषणम्। अर्थात् नियत-वंशपद्धतिनिर्देशासम्बद्धयोर्युवस्थविरयोरत्र परत्वापरत्वेऽभीष्येते न तु नियत-वंशपद्धतिसम्बद्धयोर्भ्रातृव्यपितृव्ययोः, पितृव्यः स्थविरो भवति भ्रातृव्यो युवा भवतीति नियतवंशपद्धतिसम्बद्धत्वात्, तत्र न कालोऽपेक्ष्यते तत्र भ्रातृव्याद-ल्पायुष्कोऽपि पितृव्यः स्थविरस्तथाऽधिकायुष्कोऽपि भ्रातृव्यो युवा भवति। तत्र परत्वापरत्वे काललक्षणमिति यावत्।

२. अद्यत्वेऽपि केषाञ्चित्क्षुद्रजन्तूनामिन्द्रगोपादीनां योनिमार्गाभावाद् वर्षर्तौ भवन्त्य-योनिजा देहाः, तथोद्भिज्जानां वनस्पतीनां तु सदैवानियतदिग्देशपूर्वकत्वात् मैथुनादियोगपद्धतिरहितत्वादयोनिजत्वं स्थिरमस्ति।

ह्योनिजाः शरीरभेदा देहा वा। वेदो लिङ्गं प्रमाणं यस्य यद्वा वेदो लिङ्ग्यते प्रमाणीक्रियते यस्मिन् तत् स्मृतिशास्त्रं तस्मात् स्मृतिशास्त्रात्, चकारेण वेदादपि वेदलिङ्गं स्मृतिशास्त्रं तावत् ''सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्। वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे।'' (मनु० १.२१) वेदः खल्वपि ''यो देवानां नामधाः'' (ऋ० १०.८२.३) ''चाक्लृपे तेन ऋषयो मनुष्याः'' (ऋ० १०.१३०.५) ''तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः। गावो ह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः'' (ऋ० १०.९०.१०) सृष्टेरादौ मनुष्यपशुपक्षिप्रभृतीनां सर्वेषां प्राणिनां देहानयोनिजान् मातापितृभ्यां विना परमात्मा खलूत्पादितवान्॥ ११ ॥

द्वितीयाह्निकं समाप्तम्।

समाप्तिंगतश्च चतुर्थोध्यायः॥

पञ्चमोऽध्यायः

तत्र

प्रथमाह्निकम्

कर्मणः शरीरोत्पत्तिकारणत्वात् तत्परीक्षामारभमाण आह—

आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म॥ १॥

(आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म) संयोगश्च प्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नौ तौ चात्मनो यौ भवतः, ताभ्यां भवति खलु शरीराङ्गे हस्ते कर्म। 'हस्ते' इत्युदाहरणमुत्क्षेपणकर्मणि। हस्तः समवायिकारणं कर्मणः, संयोगोऽसमवायि कारणं प्रयत्नो निमित्तकारणमात्मलिङ्गत्वात्॥ १॥

तथा हस्तसंयोगाच्च मुसले कर्म॥ २॥

(तथा च) तथा च (हस्तसंयोगात्-च) हस्तस्य संयोगात् मुसलेन सह संयोगात् (मुसले कर्म) मुसले कर्मोत्क्षेपणं भवति। मुसलं समवायिकारणं हस्तसंयोगोऽसमवायिकारणं गुरुत्वोत्तोलनपूर्वकः प्रयत्नो निमित्तकारणम्। 'मुसले' इत्युदाहरणम्॥ २॥

अभिघातजे मुसलादौ कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः॥ ३॥

(मुसलादौ-अभिघातजे कर्मणि) मुसलादौ नीचैरुदूखलेन सह खल्वभिघाताज्जाते मुसलस्य खलूत्पतनकर्मणि (हस्तसंयोगः-अकारणम्) मुसलेन सह हस्तस्य संयोगोऽसमवायिकारणं न भवति, (व्यतिरेकात्) विनाभावात्, हस्तसंयोगेन विनाऽपि खलूदूखलाभिघातान्मुसलादावुत्पतनं तु भविष्यत्येव तत्र मुसलादि समवायिकारणं तु भवत्येव॥ ३॥

तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि॥ ४॥

(हस्तकर्मणि) अकारणमित्यनुवर्तते, मुसलादिनोत्पतता सह हस्तस्योत्पतनकर्मणि (आत्मसंयोगः) प्रयत्नादिगुणवत आत्मनः संयोगो हस्तेन

सह संयोगो कारणं-निमित्तकारणं न[1] भवति (तथा) तथैव व्यतिरेकादित्यर्थः, तत्र प्रयत्नमन्तरेणानिच्छयाऽपि कर्म तु भवत्येव ॥ ४ ॥

कुतस्तर्हि हस्तेऽप्युत्पतनं कर्म। उच्यते—

अभिघातान्मुसलसंयोगाद्धस्ते कर्म ॥ ५ ॥

(अभिघातात्-मुसलसंयोगात्-हस्ते कर्म) पूर्वोक्तादभिघातात् खलु हस्तेन मुसलस्य संयोगात् हस्ते कर्म जातम्। यथा मुसलसंलग्नत्वाद् वस्त्रे प्रचलनं घण्टायां दोलनं वा कर्म ॥ ५ ॥

अथ तदानीं स्वस्मिन् शरीरेऽवयविनि कुतः कर्मेत्युच्यते—

आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥

(आत्मकर्म) स्वस्मिन् खल्ववयविनि शरीरे यदुत्पतनं स्फुरणं वा कर्म मुसलाभिघातादुत्पद्यते तत् (हस्तसंयोगात्-च) हस्तस्य शरीरेण सह संयोगादुत्पद्यते चकारेण हस्तवेगाच्च ॥ ६ ॥

पतने किं कारणम्-इत्युच्यते—

संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ७ ॥

(संयोगाभावे) उत्क्षेपणनिमित्तस्य संयोगस्य पतनप्रतिबन्धकस्य संयोगस्याभावे सति (गुरुत्वात् पतनम्) भारवत्त्वात् खलु वस्तुनो नीचैः पतनं भवति, पतने नान्यत् कारणं भार एव कारणम् ॥ ७ ॥

पतनं भवति संयोगाभावे गुरुत्ववतो वस्तुनः। परन्तु विशिष्टनोदनादूर्ध्वं गतं गुरुत्ववद् वस्तु कथं पतति। उच्यते—

नोदनविशेषाभावान्नोर्ध्वं न तिर्यग्गमनम् ॥ ८ ॥

(नोदनविशेषाभावात्) प्रेरणसंस्कारस्य प्रणाशाद् गुरुत्ववतो वस्तुनः (न ऊर्ध्वं न तिर्यग् गमनम्) न ह्यूर्ध्वं न हि तिर्यग् गमनं भवति। ऊर्ध्वप्रेरण-संस्कारेणोर्ध्वं, तिर्यक्प्रेरणसंस्कारेण तिर्यग् गच्छति हि वस्तु, नान्यथा। तत्प्रेरणसंस्कारसमाप्ते कथं स्यादूर्ध्वं तिर्यग् वा गमनम् ॥ ८ ॥

कुतो नोदनविशेष इत्युच्यते—

---

1. संयोगोऽसमवायिकारणं निमित्तकारणं चोभयथा भवति तदुक्तं प्रशस्तपादेऽपि द्रव्योत्पत्तावसमवायिकारणं गुणकर्मोत्पत्तौ तु निमित्तकारणं चेतनसंयोगः सर्वत्र निमित्तकारणमिति विवेकः।

प्रयत्नविशेषान्नोदनविशेषः ॥ ९ ॥

(प्रयत्नविशेषात्) प्रयत्नविशेषात्—बाणलोष्टादि वा तिर्यगूर्ध्वं दूरं प्रक्षेप्तुं हस्तज्यादिकस्य बलेन पश्चान्नीचैर्वा कर्षणं प्रयत्नविशेषो विशिष्टप्रयत्नस्तस्मात् (नोदनविशेषः) प्रेरणसंस्कारविशेषो विशिष्टप्रेरणसंस्कारो भवति ॥ ९ ॥

पुनः—

नोदनविशेषादुदसनविशेषः ॥ १० ॥

(नोदनविशेषात्) विशिष्टप्रेरणसंस्कारात् (उदसनविशेषः) उदसनविशेषो विशिष्टोदसनं विशिष्टोत्सर्पणं तिर्यगूर्ध्वं वा विशिष्टगमनं भवति ॥ १० ॥

परन्तु तत्रायं विशेषः—

हस्तकर्मणा दारकर्म व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

(दारकर्म) बालकस्योदसनकर्म तिर्यगूर्ध्वमङ्गचलनम् (हस्तकर्मणा व्याख्यातम्) हस्तकर्मणा तुल्यं व्याख्यातं वेदित्तव्यं, यथाभिघातान्मुसलेन सह यद्वा मुसलसंयोगाद् हस्ते भवत्युदसनं कर्म नोदनविशेषमन्तरेणानिच्छया च संयोगमात्रेण तथैव क्रीडतो बालकस्योदसनं कर्म नोदनविशेषमन्तरेण क्रीडनसाधनसंयोगेन, यद्वा बालकस्य नवजातशिशोरङ्गचलनं न नोदनविशेषेण किन्तु तदभ्यन्तरस्थितस्य प्राणवायोः संयोगेन ॥ ११ ॥

तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥ १२ ॥

(तथा) तथा च (दग्धस्य विस्फोटने) दग्धस्य दह्यमानस्य काष्ठाश्मादिकस्य विस्फोटने, विपाटने तदंशानां तिर्यगूर्ध्वगमनरूपमुदसनं कर्म हस्तकर्मणा तुल्यं व्याख्यातं नोदनविशेषमन्तरेण, अग्निसंयोगेनैव ॥ १२ ॥

एवं हि—

यत्नाभावे प्रसुप्तस्य चलनम् ॥ १३ ॥

तृणे कर्म वायुसंयोगात् ॥ १४ ॥

अनयोः सूत्रयोरेकवाक्यताऽस्ति—

(प्रसुप्तस्य यत्नाभावे चलनं तृणे कर्म वायुसंयोगात्) प्रकृष्टसुप्तस्य सुषुप्तिगतस्याचैतन्यगतस्य मूर्च्छितस्य प्राणिनश्च यत्नाभावे चलनं भवति वायुसंयोगाद् वातप्रबलत्वाद् वातरोगादिति यावत्, तथा तृणे तृणादिवनस्पतिवर्गे कर्म यत्र तत्र गमनोड्डयनरूपकर्म वायुसंयोगाद् वायुसंसर्गाद् भवति ॥ १३-१४ ॥

अथ च—

मणिगमनं सूच्यभिसर्पणमित्यदृष्टकारणकम्॥ १५ ॥

(मणिगमनम्) मणेर्गमनं मणिगमनं मणेर्गतिर्विमानादिचालनार्थं गति कर्म[१] (सूच्यभिसर्पणम्) सूच्या अभिसर्पणमयस्कान्तं प्रति (इति) इत्यादिकं तृणस्य तृणकान्तं प्रति सर्पणवृत्तम् (अदृष्टकारणकम्) अदृष्टं हि तच्छक्तिर्नैसर्गिकी कारणं यस्य तथाभूतं तदस्ति॥ १५॥

ज्याविमुक्ते बाणे यावत्पतनमन्यान्यानि कर्माणि भवन्ति 'कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते' तत्र केनापि हेतुना भवितव्यम्। अत्रोच्यते—

इषावयुगपत्संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतुः ॥ १६ ॥

(इषौ कर्मान्यत्वे) ज्याविमुक्ते वेगेन गच्छति बाणे यावत्पतनमनेकानि कर्माणि भवन्ति नैकं कर्म, तस्य पञ्चमे क्षणे नश्यमानत्वात् तत्र कर्मानेकत्वे (संयोग-विशेषाः) विशिष्टशक्तिसंयोगाः प्रेरणसंस्कारतरङ्गाः सन्ति ये खलु बाणे संयुक्ता विद्युत्तरङ्गा इव तरङ्गरूपाः (हेतुः) हेतुभूता विद्यन्ते॥ १६॥

कथमिति विवृणोति—

नोदनादाद्यमिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरं च॥ १७॥

(नोदनात्-इषोः-आद्यं कर्म) धृतबाणया ज्ययाऽऽकृष्टया बाणो नोद्यते तन्नोदनात्प्रक्षेपणबलाद् बाणस्य खल्वाद्यं कर्म ज्यातोऽपसर्पणम् (तत्कर्म-कारितात्-च संस्कारात्-उत्तरम्-तथा-उत्तरम्-उत्तरम्-च) तदपसर्पणात् बाणे संस्कारो वेगो जायते वेगरूपात्संस्कारादुत्तरोत्तरं कर्म प्रवर्तते यावत् संस्कारो वेगो बाणेऽवतिष्ठते। अतो बाणस्य कर्मानेकत्वे प्रेरकसंस्कारतरङ्गाः संयोग-विशेषाः कारणम्॥ १७॥

पुनः—

संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम्॥ १८॥

(संस्काराभावे) संस्कारो वेगः स चाद्यकर्मणः कार्यम्, आद्यकर्म वेगस्य कारणम्-उक्तं हि "संयोगविभागवेगानां कर्मसमानम्" (वै० १.१.२०) कार्यं

---

१. "पश्चाच्छक्तिवेगेन मणयो भ्रामयन्ति हि।"
(यन्त्रसर्वस्वस्य वैमानिकप्रकरणे त्रिपुरविमाने)॥ ३९४॥

हि विनाशधर्मि नश्वरं भवति, तच्च शनैः शनैर्ह्रसति विनश्यति च तस्याभावे (गुरुत्वात् पतनम्) बाणस्य गुरुत्वाद् भारवत्त्वात् पृथिव्या गुरुत्वाकर्षणाद्वा पतनं भवति बाणस्य। संस्कारेण गुरुत्वनिमित्तकं पतनमवरुद्धमासीत्॥ १८॥

प्रथमाह्निकं समाप्तम्।

द्वितीयाह्निकम्

पृथिव्यादिषु नोदनादिजन्यं कर्म परीक्ष्यते—

नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म॥ १॥

(पृथिव्यां कर्म) पृथिव्यां कर्म द्विविधं दृश्यमदृश्यञ्च, यत् खलु दृश्यं कर्म तदत्र सूत्रे वर्णितं तदपि कारणद्वयाद् द्विविधं, पर्वतशिखरपतनभूस्खलनरूपमेकं भूकम्पनं द्वितीयं तत्र क्रमेण (नोदनाभिघातात्) बाह्यवस्तूनां नोदनाभिघातात्-नोदनं प्रतोदनं तत्प्रहाराद्, अतिवृष्टिवज्रपातवातप्रतोदनस्य प्रहारात् पर्वतशिखरपतनभूस्खलनरूपं कर्म पृथिव्यां भवति। तथा (संयुक्तसंयोगात्) पृथिव्या सह ये संयुक्ताश्चूर्णजले गन्धकादयश्च पदार्थास्तेषां परस्परसंयोगाद् भूकम्पनस्फोटनादिकं भवति तत्र पृथिवी समवायिकारणं, नोदनाभिघातः संयुक्तसंयोगश्चासमवायिकारणम्। नोदनाभिघातकारिणः संयुक्तसंयोगे संयुक्ताश्चूर्णगन्धकादय आग्नेयाः पदार्था निमित्तानि। शङ्करमिश्रादिभिः शास्त्रशैल्या विरुद्धं परस्परासंगतञ्च व्याख्यातं सूत्रम्॥ १॥

अथ च—

तद्विशेषेणादृष्टकारितम्॥ २॥

(तद्विशेषेण) 'तत्' शब्दो नोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगौ परामृशति, विशेषश्च व्यतिरेको विनाभावः। नोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगाभ्यां व्यतिरेकेण विनाभावेन नोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगयोरभावे पृथिव्यां यददृश्यं कर्म स्वकेन्द्रे सूर्याभिमुखं दैनिकं भ्रमणं ध्रुवीयाक्षे सूर्यं परितो वार्षिकं परिक्रमणं च (अदृष्टकारितम्) अदृष्टशक्तिकारितं नैजिकीशक्तिरेवेशप्रेरिता खल्वदृष्टम्। अत्र पृथिवी समवायिकारणमदृष्टमसमवायिकारणं, अदृष्टप्रेरक ईश्वरो निमित्तकारणम्, शङ्करमिश्रादिभिरिदमपि सूत्रमन्यथा व्याख्यातम्॥ २॥

अपां पतनं कथमित्युच्यते—

अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम्॥ ३ ॥

(अपां पतनम्) आकाशीयानामपां पतनं वृष्टिरूपे निपतनं कर्म (संयोगाभावे) विद्युद्वाताभ्रसंयोगस्य वृष्टिप्रतिबन्धकस्याभावे सति (गुरुत्वात्) भारवत्त्वाद् यद्वा पृथिव्या गुरुत्वाकर्षणाद्भवति। अत्रापः समवायिकारणं संयोगाभावो निमित्तम्॥ ३ ॥

अथ स्यन्दनम्—

द्रवत्वात् स्यन्दनम्॥ ४ ॥

(स्यन्दनम्) अधः पतितानामपां स्यन्दनं स्रवणं संसरणवहनरूपं कर्म (द्रवत्वात्) तरलत्वाद् भवति। अत्रापः समवायिकारणं द्रवत्वमसमवायिकारणं पृथिवीपृष्ठनिम्नत्ववशपृथिवीगुरुत्वाधिक्यं तद्वशो वेगश्चापां निमित्तकारणम्॥ ४ ॥

आरोहणं च—

नाड्यवायुसंयोगादारोहणम्॥ ५ ॥

(नाड्यवायुसंयोगात्) नाड्यः खलु सूर्यरश्मयः शरीरस्नावानश्च तत्रोभयत्र भवो नाड्यः स च वायुसंयोगः, नाडीषु रश्मिषु स्नावसु भवो यो वायुना संयोगस्तस्मात् (आरोहणम्) आरोहणमूर्ध्वगमनमपां ग्रीष्मे भवति खल्वाकाशेऽथ शरीरे रसरूपेण सर्वदा, तत्रापो रसाः समवायिकारणं नाड्यवायुसंयोगोऽसमवायिकारणम्, अपां द्रवत्वं वायुर्नाड्यश्चोष्णत्वप्रधानो निमित्तकारणम्॥ ५ ॥

अन्यच्चारोहणं यल्लोकेऽपां भवति तत्—

नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च॥ ६ ॥

(नोदनापीडनात्) नोदनकृतापीडनात् प्रतोदनकृतोर्ध्वं प्रक्षेपणात् खलु भवत्यपामारोहणं लोके प्रतोदनप्रहाराद् भूमिष्ठं कूपादिगतं च जलमूर्ध्वमुद्गच्छति स्वतो विद्युद्यन्त्रप्रयोगेण वा तथा (संयुक्तसंयोगात्-च) अद्भिः सह संयुक्ताः खलूर्ध्वगमनशीला अग्निज्वालाः स्थालीसंयुक्तं जलमूर्ध्वं गमयन्ति, एवमद्भिः सह यानि संयुक्तानि स्थालीपात्राणि तैः सहाग्निज्वालानां संयोगात्तत्रस्थं जलं वाष्पीभूयोद्गच्छति। पूर्वस्मिन्नुदाहरणे जलं समवायिकारणं, नोदनापीडनमसमवायिकारणं, प्रतोदनसाधनसंयोगो निमित्तकारणम्, उत्तरस्मिन्नुदाहरणे तु जलं समवायिकारणं, संयुक्तसंयोगोऽसमवायिकारणं

संयुक्ता अग्निज्वाला निमित्तकारणम्। अन्यभाष्यकारैस्तु पूर्वसूत्रविषयस्यैव पिष्टपेषणमन्यथाकृतमस्ति॥ ६॥

अथ वृक्षे मूलनिषिक्तं जलं कथमभिसर्पति। इत्युच्यते—

वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम्॥ ७॥

(वृक्षाभिसर्पणम्-इति) मूले निषिक्तस्य जलस्य वृक्षस्याभितः सर्वशाखापत्रपुष्पफलेषु सर्वभागेषूर्ध्वपर्यन्तेषु सर्वत्र प्रसरणादिकं कर्म (अदृष्टकारितम्) तज्जीवनहेतुभूताकर्षणरूपादृष्टनैजिकशक्तिकारितं भवति॥ ७॥

तथा—

अपां संघातो विलयनं च तेजःसंयोगात्॥ ८॥

(अपां संघातः-विलयनं च तेजःसंयोगात्) अपां संघातो हिमकरकादिरूपेण संहननं कठिनीभवनं कर्म तथा विलयनं द्रवीभावः कर्म तेजःसंयोगाद् भवति। तत्रेयान् भेदो हिमकरकादिरूपे संघाते कठिनीभावेऽनुद्भूतस्य शान्तस्य दिव्यस्य तेजसः संयोग ऐकात्म्यसंस्पर्शः कारणम्, विलयने द्रवीभावे तूद्भूतस्य तापवतः पार्थिवतेजसः संयोगः संस्पर्शः कारणम्। उभयत्र-आपः समवायिकारणं तेजःसंयोगोऽसमवायिकारणं तेजस्तु निमित्तकारणं भवति॥ ८॥

अपां विलयने तु प्रत्यक्षं तेजःसंयोगः कारणं दृश्यते परन्तु करकादिरूपेण संघाते संहनने कर्मणि तेजःसंयोगः कारणमिति कथं ज्ञायते। अत्रोच्यते—

तत्र विस्फूर्जथुर्लिङ्गम्॥ ९॥

(तत्र विस्फूर्जथुः-लिङ्गम्) तत्र दिव्यास्वप्सु दिव्यतेजःसंयोगे वृष्टिप्रतिबन्धकरूपेण तथा करकादिसम्पादकरूपेण वर्तमाने विस्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषो लिङ्गमस्ति, यतो हि विद्युत्प्रकाशः पूर्वं दृश्यते पुनर्वज्रनिर्घोषः श्रूयते तत्कालं हि करका अवपतन्ति तदन्तर्हितं तेजो बहिर्निःसरणानन्तरं करकविच्छिन्नत्वं सम्पद्यते॥ ९॥

अथ च तत्र—

वैदिकं च॥ १०॥

(वैदिकं च) वैदिकं वेदोक्तं वचनं च प्रमाणमस्ति ''अग्ने गर्भो अपामसि'' (यजुः० १२.३७) ''आपस्ता अग्निं गर्भमावधीरन्''॥ १०॥

अथ कथं स्फूर्जथुरुत्पद्यते प्रसङ्गत उच्यते—

अपां संयोगाद् विभागाच्च स्तनयित्नोः ॥ ११ ॥

अत्र 'अपां संघातो विलयनं च तेज संयोगात्' इति सूत्रतः 'तेजः' अनुकृष्यते। तच्च संयोगविभागयोर्यथाक्रमम् 'अपाम्' इति शब्देन 'स्तनयित्नोः' इति शब्देन सहाभिसम्बध्यते। तथा कृत्वार्थयोजना खल्वीदृशी यत् (अपां संयोगात्) तेजसा सहापां संयोगात्। तथा (स्तनयित्नोः-विभागात्-च) स्तनयित्नोरर्थान्मेघात् तेजसो विभागाद्-विभजनाद् भवति स्फूर्जथुर्गर्जनम्॥ ११ ॥

पृथिव्याः कर्मापां कर्म च विधाय क्रमप्राप्तं तेजःकर्म वायुकर्म च व्याचष्टे—

पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म वायुकर्म च व्याख्यातम्॥ १२ ॥

(तेजःकर्म वायुकर्म च पृथिवीकर्मणा व्याख्यातम्) अतितपनं दिग्दाहादिकं तेजःकर्म, अन्धप्रवहणं वृक्षादिप्रभञ्जनं वायुकर्म पृथिवी-कर्मणा पृथिवीकर्महेतुना तुल्यं व्याख्यातं वेदितव्यं नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगात् केषाञ्चित्पदार्थानां प्रतोदनप्रहारात् तत्संयुक्तानां संयोगात् तथाऽदृष्टात्तद्गत-शक्तिविशेषादपि भवति। तच्चाग्रिमे सूत्रे कथयत्याचार्यः॥ १२ ॥

अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनमणूनां मनसश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम्॥ १३ ॥

(अग्नेः-ऊर्ध्वज्वलनं वायोः तिर्यक्पवनम्) अग्नेः खलूर्ध्वज्वलनं ज्वालानामूर्ध्वमुद्गमनं वायोश्चेतस्ततस्तिर्यग्भूय संचरणं कर्म 'अदृष्ट-कारितम्' तदन्तर्गतनैजिकशक्तिकारितम्। तथा (अणूनां मनसः-च-आद्यं कर्म-अदृष्टकारितम्) अणूनां सूक्ष्माणां पृथिव्यादिपरमाणूनां मनसः-च यदाद्यं कर्म तदपि खल्वदृष्टकारितम्। अणूनामाद्यं कर्म द्व्यणुकादिक्रमेण प्रवर्तनं मनसश्चाद्यं कर्म संकल्पः कामो वेति सर्वमदृष्टकारितं तत्रादृष्टमीश्वरशक्तिराद्यपरमाणुकर्मणि तथाद्ये मनसः कर्मणि तु खल्वदृष्टमीश्वरशक्तिर्जीवात्म-शक्तिश्च॥ १३ ॥

अथानाद्ये साम्प्रतिके मनसः कर्मणि कारणमुच्यते—

हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम्॥ १४ ॥

(मनसः कर्म हस्तकर्मणा व्याख्यातम्) मनसः साम्प्रतिकं कर्म तु हस्तकर्मणा व्याख्यातं वेदितव्यम्। यथा हस्तकर्म मुसलोत्थापने भवति।

प्रयत्नवदात्मसंयोगेनासमवायिकारणेन तथैवेन्द्रियार्थसन्निकर्षे संकल्परूपमिन्द्रियप्रेरणमपि मनसः कर्म भवति॥ १४॥

मनस्त्वन्तः करणं न हि हस्तवत् प्रत्यक्षं तस्य कर्मणि लिङ्गमुच्यते—

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे॥ १५॥

(आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात्) सन्निकर्षः संयोगविशेषः। आत्मा मनसा सह सन्निकृष्यते संयोगं लभते, मनस्त्विन्द्रियेण सह सन्निकृष्यते संयोगं लभते, इन्द्रियमर्थेन सह सन्निकृष्यते संयोगं लभते। यद्वा-आत्मनो मनसा सह सन्निकर्षः संयोगविशेषस्तदुद्बोधनाय, मनसः खल्विन्द्रियेण सन्निकर्षः संयोगस्तत्प्रेरणाय, इन्द्रियस्यार्थेन सह सन्निकर्षः संयोगविशेषस्तद्ग्रहणाय भवति। पुनः (सुखदुःखे) सुखदुःखे भवतः, सुखं दुःखं वा भवति यच्च कर्मणः फलम्। अर्थग्रहणे सुखं दुःखं वा भवति, अभीष्टे सुखमनिष्टे दुःखम्। अर्थग्रहणं सन्निकर्षात् तत्तत्संयोगविशेषात्, संयोगस्तु कर्मणः कार्यम् ''संयोगविभागवेगानां कर्म समानम्'' (१.१.२०) इत्युक्तत्वात्। तत्र कर्माधिष्ठानानि त्रीणि-आत्मा, मनः, इन्द्रियम्। आत्मनः कर्म मनःप्रबोधनं मनसः कर्म खल्विन्द्रियप्रेरणमथेन्द्रियकर्म त्वर्थग्रहणं तेन सुखं दुःखं वा फलं भवति। अनेन मनसोऽपि कर्म सुखदुःखयोः कारणं सुखेन दुःखेन मनसः कर्माभिलक्षितं तत्रैवं सुखं दुःखं च लिङ्गमस्ति॥ १५॥

सुखदुःखे मनसः कर्मणि लिङ्गं कथमित्यत्रान्यो हेतुरुच्यते—

तदनारम्भ आत्मस्थे मनसि शरीरस्य दुःखाभावः स योगः॥ १६॥

(आत्मस्थे मनसि) आत्मनिष्ठे-इन्द्रियानभिमुखे वृत्तिरहिते मनसि, वृत्तिरहितं मनो ह्यात्मनि नितिष्ठति, उक्तं हि 'आत्मकल्पेन व्यवतिष्ठते' [व्यासः] (तदनारम्भे) कर्मणोऽनारम्भोऽनुत्पादोऽप्रवर्तनं भवति तत्र कर्मानारम्भे सति (शरीरस्य दुःखाभावः) शरीरस्यात्माधिष्ठितस्य शरीरस्य दुःखाभावो भवति, पूर्वोक्तसुखदुःखयोरभावो भवति, अत्र दुःखशब्दः सुखेऽपि प्रयुक्तो दुःखशबलत्वात् सुखस्य, सांसारिकसुखदुःखाभावो भवति (सः-योगः) स खलु योगो भवति यदा मनः खलु वृत्तिरहितं सदात्मनि तिष्ठति सुखदुःखे नानुभवति॥ १६॥

अथ शरीरधारणरूपसंसारदशायां मनसः कर्मोच्यते—

अपसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगाः कार्यान्तर-संयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि॥ १७॥

(अदृष्टकारितानि) अदृष्टं जीवात्मनो धर्माधर्मविशेषस्तज्जीवन-संस्कारश्च तत्कारितानि तन्निमित्तानि कर्माणि। कानि तानि। उच्यन्ते (अपसर्पणम्) जीवात्मनः पूर्वदेहादुत्क्रमणमपसर्पणं कर्म, आत्मना साकं सर्वप्राणानामपि भवत्यपसर्पणम्, 'स यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति'' (कौषीतकि० ३.३) एवमात्ममनः-प्राणानामपसर्पणं कर्म तत्र च मुख्यमपसर्पणं त्वात्मन एव यतः ''तम् [आत्मानम्] उत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राण-मनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा उत्क्रामन्ति'' (बृह० ४.४.२) तस्मादत्र सूत्रे सर्वेषा-मेवापसर्पणं कर्म लक्ष्यते न केवलं मनसोऽपसर्पणमेवान्येषामपि कर्मणां विधानात्। तथैव सर्वेषाम् (उपसर्पणम्) देहान्तरे प्रवेशनं कर्म (अशित-पीतसंयोगाः) भुक्तपीताहारस्य गर्भे मात्राशितपीतस्य प्रसवानन्तरं स्वाशित-पीताहारस्य संयोजनानि[१] रसरक्तादिपरिणामकराणि कर्माणि (च) तथा (कार्यान्तरसंयोगाः) रसरक्तादिभ्यो यानि कार्यान्तराणि तद्भिन्नानि कार्याणि-इन्द्रियाणीन्द्रियस्थानानि तेषां संयोगाः संयोजनानि तदाकारनिर्माणकर्माणि भवन्ति॥ १७॥

पुनः—

तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः॥ १८॥

(तदभावे) तस्यादृष्टस्याभावे नाशे (संयोगाभावः) संयोगस्य संयो-जनस्य कर्मणो रसरक्तेन्द्रियपरिणामकारिणः कर्मणो भवत्यभावः क्षयः। (च) तथा (अप्रादुर्भावः मोक्षः) देहस्यानुत्पादः। अथ मोक्षो भवति॥ १८॥

ननु कर्म परीक्षाप्रसङ्गे तमसोऽपि कर्म दृश्यते तत्किं द्रव्यस्य सतस्तमसः कर्म वा अन्यथेत्यत्रोच्यते—

द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तमः॥ १९॥

(द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यात्-अभावः-तमः) तमः खलु भावो-भावात्मको नास्ति पृथिव्यादिवत्, यतो द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यात्-द्रव्य-गुणकर्मणां निष्पत्तेः सिद्धेर्वैपरीत्यात्। द्रव्यनिष्पत्तिरवयवेभ्यो भवति यथा

---

१. संयोग शब्दो नात्र गुणवाचकः किन्तु यौगिकरीत्या क्रियावाचकः संयोगः संयोजनं कर्म।

तन्तुभ्यः पटनिष्पत्तिः, न तथा तमसो निष्पत्तिर्भवति पटे तन्तवस्तदवयवा दृश्यन्ते न तमसि तदवयवा दृश्यन्ते। द्रव्यं खलु भवति गुणवत् कर्मवच्च, तमसि नीलं रूपं कल्प्यते चलनं कर्म च, परन्तु गुणनिष्पत्तिवैधर्म्यमथ कर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यं च तत्रास्ति। यत्र रूपं गुणः स्यात् तत्र स्पर्शेन गुणेनापि भाव्यं न हि तमसि स्पर्शोऽस्ति यथा तमस्वतः स्थलस्य पूर्वः स्पर्शः कर्कशो मृदुर्वा खल्वासीत् तथैव सति तमसि विद्यते। अथ रूपवत्त्वात् तमसस्तत्र गन्धरसाभ्यामपि भवितव्यं न च भवति तस्माद् गुणवैधर्म्यात् तमो न द्रव्यम्। तथा कर्म्मवैधर्म्याच्च, यत् कर्म चलनं कल्प्यते तन्न तस्य, चलनं तु रूपवतः स्पर्शवतश्च द्रव्यस्य चलतः स्थानान्तरप्राप्त्या भवति यथा मनुष्यः पशुः पक्षी वा चलति मनुष्यादयः स्वाकृतिभिः प्रकाशे नेत्रदृश्याः सन्ति न तथा तमः स्वाकृत्या प्रकाशे नेत्रदृश्यम्, तथा मनुष्यादयश्चलन्तः स्पर्शगुणवन्तो हस्ताभ्यामवरोद्धुं शक्यन्ते न तथा तमो हस्ताभ्यामवरोद्धुं शक्यते तदेतत्कर्म-वैधर्म्यम्। तस्मात्तमो न द्रव्यम्॥ १९॥

तस्याद्रव्यत्वेऽन्यो हेतुरुच्यते—

तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च॥ २०॥

(द्रव्यान्तरेण तेजसः-आवरणात्-च) वृक्षभित्त्यादिद्रव्येण प्रकाशस्य खल्वावरणात् तमोनिष्पत्तिर्भवति द्रव्यनिष्पत्तिस्तु नावरणमपेक्षतेऽनावरणे भवति द्रव्यनिष्पत्तिरिति हेतुरयमन्योऽपि, तथा तेजसश्चलतस्तदावरकवृक्षादेर-चलतोऽपि चलति तस्मात् प्रकाशस्य चलतस्तदावरकसम्बद्धस्तमश्चलति न स्वतन्त्रं द्रव्यं सत् तमश्चलति तस्य चलनव्यवहारो गौणः, तस्मान्न द्रव्यम्॥ २०॥

तमसि कर्म न वास्तविकं न च तमो द्रव्यमिति तु परीक्षितम्। अधुना दिक्कालाकाशानां कर्मशून्यत्वं प्रतिपाद्यते—

दिक्कालावाकाशं च क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियाणि॥ २१॥

(दिक्कालौ-आकाशं च) दिक्कालाकाशानि द्रव्याणि (निष्क्रियाणि) क्रियारहितानि कर्मशून्यानि कर्मनिष्पाद्यपरिणामरहितानि (क्रियावद्वैधर्म्यात्) क्रियावद्भ्यः कर्मवद्भ्यो वैधर्म्याद् वैपरीत्यात्, तेषां दिक्कालाकाशानां तद्विपरीतस्वरूपवत्त्वात्। यत्र यत्र द्रव्ये क्रिया तत्तदेकदेशि द्रव्यं तस्य स्थानान्तरप्राप्तिः कर्मणा भवति हि, दिक्कालाकाशानि द्रव्याणि तु नैकदेशीनि किन्तु सर्वदेशीनि सर्वत्र व्याप्तानि विभूनीति क्रियावैधर्म्यम्। तथा क्रियावन्ति

कर्मवन्ति द्रव्याणि सावयवानि एतानि तु निरवयवान्यमूर्त्तानि तस्मात्परिणामरहितानि कर्मशून्यानि क्रियावद्वैधर्म्यात्। पुनश्च परमात्मा विभुः सन्नपि क्रियावान् कर्मवान् चैतन्यधर्मवत्त्वाज्ज्ञानवत्त्वाच्चेतयति क्रियां प्रेरयति जगति तन्निर्माति परिणमयति च स्वयं परिणामरहितोऽस्ति विभुत्वात्। आत्मा क्रियावान् कर्मकर्त्ता चैतन्यधर्मवत्त्वाज्ज्ञानधर्मवत्त्वात् स्वसाधनैः कर्म करोति परन्तु क्रियापरिणामरहितोऽणुः सन्नपि तस्य निरवयवत्वात्। निष्क्रियत्वप्रकरणे दिगादिवदात्मपरमात्मनोरपठनादाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तत्र न कर्मशून्यत्वं क्रियावत्त्वप्रकरणऽपाठात् तत्र परिणामकारिणी क्रिया न विद्यते निरवयवात्॥ २१॥

एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः। २२॥

(एतेन) क्रियावद्वैधर्म्येण निरवयवत्वेन (कर्माणि गुणाः-च व्याख्याताः) कर्मभेदा गुणाश्च व्याख्याता विज्ञेयास्तेऽपि क्रियाशून्याः सन्ति।। २२॥

पुनः—

निष्क्रियाणां समवायः कर्मभ्यो निषिद्धः॥ २३॥

(निष्क्रियाणां समवायः कर्मभ्यः-निषिद्धः) निष्क्रियाणां द्रव्याणामद्रव्याणां गुणकर्मणामुभयेषामपि यथायोग्यं समवायः समवायसम्बन्धः कर्मभ्य उत्क्षेपणादिकर्मभ्यो निषिद्धोऽस्ति यानि तु निष्क्रियाणि द्रव्याणि दिक्कालाकाशानि तेषां समवायसम्बन्ध उत्क्षेपणादिकर्मभ्यो हेतुभ्यो निषिद्धो वेदित्तव्यः। उत्क्षेपणादिकर्माणि लक्ष्यीकृत्य क्रियावतां द्रव्याणामेव समवायसम्बन्धो भवति, दिक्कालाकाशेषु खलूत्क्षेपणादि कर्माणि भवन्ति सक्रियद्रव्यसमवेतानि तस्माद् दिक्कालाकाशानां संयोगसम्बन्धस्त्वाधारत्वेनावतिष्ठते। यथा पूर्वस्यां दिशि गत्वोड्डीय वोत्तरस्यामागतः, चिरेण गत इदानीमागतः, आकाशे चन्द्रताराणां भ्रमणं निरन्तरं भवति। इति संयोगो लक्ष्यते। अथ च ये निष्क्रियाः कर्मगुणाश्च तेषां निष्क्रियाणां तद्वद्भिः कर्म-गुणवद्भिर्द्रव्यैः सह यः समवायः समवायसम्बन्धः स खलु कर्मभ्यो हेतुभ्यो निषिद्धः उत्क्षेपणादि कर्माणि लक्ष्यीकृत्य न भवति किन्तु स तु नित्य एवेति॥ २३॥

परन्तु—

कारणं त्वसमवायिनो गुणाः॥ २४॥

(गुणाः तु-असमवायिनः कारणम्) निष्क्रियाणां कर्मभ्यः समवायो

नास्ति तेन सक्रियाणि द्रव्याणि समवायिकारणानि कर्मणां, निष्क्रियाणि द्रव्याणि गुणानां समवायिकारणानि गुणैः सह समवायसम्बन्धवत्त्वात्। उभयेषां गुणकर्मणां तदाश्रयभूतानि सक्रियाणि द्रव्याणि समवायिकारणानि। निष्क्रिया गुणास्तु कर्मप्रति खल्वसमवायिकारणानि सन्ति द्रव्यं प्रति गुणं प्रति तु सन्ति हीति विवेकः। यथा तन्तुसंयोगो द्रव्यस्य वस्त्रस्यासमवायिकारणं, संयोग-विभागवेगाः शब्दस्यासमवायिकारणानि, बाणे वेगः कर्मणोऽसमवायि-कारणम्॥ २४॥

गुणैर्दिग्व्याख्याता॥ २५॥

(गुणैः-दिक्-व्याख्याता) गुणैस्तुल्या दिक् खलु व्याख्याता विज्ञेया गुणवद् कर्म प्रति दिगप्यसमवायिकारणमस्ति पूर्वस्यामुदितः पश्चिमायाम-स्तंगतः इत्यादि कर्मप्रवृत्तेः॥ २५॥

अथ कालः—

कारणेन कालः॥ २६॥

(कालः कारणेन) प्रातःसायंमासवसन्तादिकालो वस्तूनामुत्पत्ति-प्रभृतिकर्मणः क्रियमाणकर्मणश्च कारणेन कारणभावेन सिद्धः प्रसिद्धोऽस्ति तस्मात् स कारणं निमित्तकारणमस्ति, तस्य निष्क्रियत्वान्न भवतु समवायि-कारणं निमित्तकारणं तु साक्षादस्त्येव, पुनः कारणशब्दोपादानात्कालस्य निमित्तकारणत्वमभीष्टमुत्पत्त्यादिपरिणामनिमित्तत्वात्॥ २६॥

द्वितीयाह्निकं समाप्तम्।

समाप्तिंगतश्च पञ्चमोऽध्यायः॥

षष्ठाध्यायः

तत्र

प्रथमाह्निकम्।

भौतिकद्रव्याणां मनसश्च कर्माणि खलूक्तानि सम्प्रति त्वात्मकर्माणि विधिनिषेधपराणि वक्ष्यन्ते। तेषां कर्मणां प्रतिपादकं शास्त्रं वेदस्तस्मात् तावद् वेदविहितानि कर्माणि स्वीकर्त्तव्यानि निषिद्धानि त्वग्राह्याणीत्यत्र हेतुं प्रदर्शयति—

बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे॥ १॥

(वेदे वाक्यकृतिः-बुद्धिपूर्वा) वेदे धर्माधर्मबोधकानां विधिनिषेधपराणां वाक्यानां कृतिः, खलु बुद्धिपूर्वाऽस्ति, बुद्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्, ज्ञान-पूर्विकाऽस्ति। परमात्मना खलु वेदो रचितो वेदो ज्ञानागारोऽस्ति 'विद ज्ञाने' संज्ञायाः सार्थकत्वात्, स च ज्ञानस्वरूपस्य सर्वज्ञस्य परमात्मनः कृतिः। तत्राऽन्यथाकर्मप्रतिपादनेन न भवितव्यं तस्मात्तत्र प्रतिपादितकर्मणां ज्ञानमनुष्ठानं चावश्यं कार्यं निषिद्धानां च परित्यागः कार्यः॥ १॥

तदत्र विषये—

ब्राह्मणे संज्ञाकर्म सिद्धिलिङ्गम्॥ २॥

(ब्राह्मणे) ब्राह्मणग्रन्थे वेदव्याख्यानग्रन्थे (संज्ञाकर्म) वेदोक्तानां संज्ञानां कर्म 'अर्थकरणं' अर्थानुरूपं स्पष्टीकरणं तदर्थविधानं कर्म वा (सिद्धिलिङ्गम्) 'बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिरिति सिद्धेर्यद्वा सिद्धिः प्रसिद्धिर्ज्ञानमयो हि वेद इत्यस्य लिङ्गं प्रमाणम्। यथा ''विश्वामित्रः सर्व मित्रः विश्वस्य ह वै मित्रं...'' (ऐ० ६.२०) ''देवापिर्देवानामाप्त्या, त्रितस्तीर्णतमो मेधया'' (निरु०) ''भरद्वाजस्य वाजभृतः'' (आर्षेय ब्रा० १.२.१.२.२) ''अत्रिरत्रैव तृतीय-मृच्छतेः'' (निरु०) ''छन्दांसि छादनात्'' (निरु० ७.१३) ''अच्छादयंस्त-स्माच्छन्दांसि'' (शत० ८.५.२.१) (निरु० ७.१२) ''यदरोदीत् तस्माद् रुद्रः'' (शत० ६.१.३.१०) ''मन्त्रा मननात्'' ''प्राणा वै रुद्रा प्राणा हीदं सर्वं रोदयन्ति'' (जै०उ० ४.२.६)॥ २॥

संज्ञाया-ज्ञानपूर्वकत्वं तूक्तमथ कर्मणोऽपि ज्ञानपूर्वकत्वं निदर्शयति—

बुद्धिपूर्वो ददातिः ॥ ३ ॥

(ददातिः-बुद्धिपूर्वः) ददातिरिति धातुनिर्देशे यद्वा धात्वर्थे श्तिप् प्रत्ययान्तः प्रयोगः। ददातिर्दानप्रकारः स च वेदे बुद्धिपूर्वो ज्ञानपूर्वको विद्यते तेनापि तद्विहितकर्माणि स्वीकर्तव्यानि, तद्यथा "अहं भूमिमददामार्याय" (ऋ० ४.२६.२) "अहं दाशुषे विभजामि भोजनम्" (ऋ० १०.४८.१) भूमिदान-मार्याय श्रेष्ठाय-वीराय, श्रेष्ठ आर्यो वीरो हि भूमेः परिष्कारं शासनं च कर्तुं शक्नोति नाश्रेष्ठोऽवीरो निर्बलः। भोजने कृतकर्मणोऽधिकारस्तस्मात् यथायोग्यं तद्विभजनम्, इति बुद्धिपूर्वं ज्ञानपूर्वं दानं भूमेर्विभाजनं स्पष्टमेव ॥ ३ ॥

तथा प्रतिग्रहः ॥ ४ ॥

(तथा प्रतिग्रहः) तथैव प्रतिग्रहो दानस्वीकारो योग्यादानाभिलाषोऽपि बुद्धिपूर्वो ज्ञानपूर्वको वेदे खलूपलभ्यते तेनापि तद्विहितकर्माणि स्वीकर्त-व्यानि तद्यथा—"वर्चो विज्ञानमाददे" (अथर्व० ७.१२.३) वर्चो विज्ञानं तु सर्वेभ्यः सर्वैः प्रतिग्राह्यमादेयं स्वीकार्यं वा। तथा च "मोघमन्नं विन्दतेऽ-प्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत् स तस्य। नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी" (ऋ० १०.११७.६) अत्र 'अहम्' पदं भिक्षोर्वचनं स्वात्मप्रदर्शनार्थं प्रतिग्रहाकांक्षायां साक्षात् खल्वदातारं निन्दति, "पृणीयादि-न्नाधमानाय तव्यान् द्राघीयांसमनुपश्येत् पन्थाम्" (ऋ० १०.११७.५) भिक्षुरेव प्रतिग्रहाय दानादानार्थं दातारं प्रेरयति ॥ ४ ॥

दानादिकर्मणः फलं तत्कर्त्ता भुंक्ते, इति दर्शयति—

आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वात्।। ५ ॥

(आत्मान्तरगुणानाम्) आत्मान्तरस्यान्यस्यात्मनो गुणानां पुण्यपाप-कर्मसम्भूतधर्माधर्माणाम् (आत्मान्तरे) अन्यस्मिन्नात्मनि (अकारणत्वात्) फलं प्रदातुमकारणं भवति तस्मात्तेषामन्यस्मिन्नकारणत्वादन्येन कृतस्य कर्मणः फलं नान्यो भुंक्ते किन्तु स्वकृतस्य हि फलं भुक्ते। यथा च तत्रान्तरे कथितम् "शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरि" ॥ ५ ॥

तद् दुष्टभोजने न विद्यते ॥ ६ ॥

(तद् दुष्टभोजने न विद्यते) 'तत्' शब्देन पुण्यं फलं परामृशति तत् पुण्यफलं कल्याणकरं दुष्टभोजने दुष्टानां भोजने पात्रत्वेन दुष्टानां भोक्तॄणां भोजने प्रदानकर्मणि तथा दुष्टानां भोजनस्वामिनां दातॄणां भोजनविधाने

भोजनस्वीकरणे तथा दुष्टभोजनपदार्थप्रदाने न विद्यते नास्ति॥ ६॥

किं तद् दुष्टत्वमित्युच्यते—

दुष्टं हिंसायाम्॥ ७॥

(हिंसायां दुष्टम्) हिंसायां दुष्टं भवति भोजनम्, हिंसकाय भोजनप्रदानं हिंसकस्य भोजयितुर्भोजनप्रतिग्रहणं हिंसाकृतभोजनं दुष्टमनुचितं भवति, तद्दानं प्रदातुः प्रतिग्रहीतुश्च न पुण्यफलप्रदायकमित्यर्थः॥ ७॥

तस्य समभिव्याहरतो दोषः॥ ८॥

(तस्य समभिव्याहरतः) तस्य हिंसाजन्यभोजनस्य समभिव्याहराद् यथा-कथञ्चिदपि व्यवहारात् क्रयानयनपरिवेषणपाचनरूपात्, तस्य हिंसकजनस्य भोक्तुः प्रदातुश्च समभिव्यवहारादेकासनवासविवाहादिव्यवहारात् (दोषः) दोषो भवति शुभफलस्य तु का कथा॥ ८॥

तददुष्टे न विद्यते॥ ९॥

(तत्-अदुष्टे न विद्यते) दुष्टभोजनाद्भिन्नं यददुष्टभोजनं तस्मिन्नदुष्टभोजने न विद्यते दोषः समभिव्याहरात्। अहिंसाजन्यभोजनेऽहिंसकाय भोजनप्रदाने अहिंसकस्य भोजनप्रतिग्रहे न दोषोऽपितु शुभफलमेव॥ ९॥

अज्ञानाद् दुष्टं जनं भोजयित्वा पुनः किं कार्यमित्युच्यते—

पुनर्विशिष्टे प्रवृत्तिः॥ १०॥

(पुनः-विशिष्टे प्रवृत्तिः) पुनः स्वस्माद्विशिष्टगुणसम्पन्ने पवित्राचार-सयुंक्ते भोक्तरि प्रवृत्तिर्विधेया स एतादृशो जनो भोजयितव्यः॥ १०॥

समे हीने वा प्रवृत्तिः॥ ११॥

(समे हीने वा प्रवृत्तिः) स्वस्माद्विशिष्टानुपलब्धौ सत्यां समे स्वसमान-गुणाचारयुक्ते प्रवृत्तिर्विधेया तदभावेऽपि हीने स्वस्माद् गुणहीनेऽप्यदुष्टे जने प्रवृत्तिर्विधेया॥ ११॥

एतेन हीनसमविशिष्टधार्मिकेभ्यः परस्वादानं व्याख्यातम्॥ १२॥

(एतेन) प्रदानप्रकारेण विशिष्टाभावे सति (हीनसमविशिष्टधार्मिकेभ्यः परस्वादानं व्याख्यातम्) हीनात् समाद् विशिष्टात् पुनर्धार्मिकात् परधनप्रतिग्रहो व्याख्यातो विज्ञेयः। प्रथमं विशिष्टात् तदभावे समात् तदभावे च हीनादपि

धार्मिकाद्दानं ग्राह्यम्॥ १२ ॥

तथा विरुद्धानां त्यागः ॥ १३ ॥

(तथा विरुद्धानां त्यागः) तथैव विरुद्धानामधार्मिकानां धनादानत्यागः कार्यः, तत्र त्यागे प्रातिलोम्यं विधेयं पूर्वं हीनस्यादानत्यागः पश्चाद् समस्यादानत्यागः पुनर्विशिष्टस्यादानत्यागः कार्यः। सत्यापत्तिकाले कस्याप्यादानत्यागो न विधेयः ॥ १३ ॥

हीने परत्यागः[१] ॥ १४ ॥

(हीने परत्यागः) तथैवापत्तिकाले स्वस्मिन् परस्मिंश्च धार्मिके जने बुभुक्षिते प्राप्ते प्राणसंशये च हीने परत्यागः परस्य भोजनत्यागः परो हीनजनो भोजनात् पृथक् कर्तव्यः, यद्वा 'हीने परे त्याग' इति पाठे परेऽत्यागः, तन्निमित्तं स्वभोजनस्य त्यागो न कर्तव्यः ॥ १४ ॥

समे आत्मत्यागः परत्यागो वा ॥ १५ ॥

(समे) स्वसमानगुणयुक्ते धार्मिके जने प्राप्ते प्राणसंशये बुभुक्षिते (आत्मत्यागः) स्वभोजनस्य त्यागः कर्त्तव्यो यद्वा (परत्यागः) परस्य भोजनत्यागः कार्यः। न वैशिष्ट्यमस्ति पुण्यफलप्राप्तौ ॥ १५ ॥

परन्तु—

विशिष्टे आत्मत्याग इति ॥ १६ ॥

(विशिष्टे) स्वस्माद् गुणविशिष्टे धार्मिके जने तु (आत्मत्यागः) आत्मनो भोजनत्यागो विधेयः। सत्यापत्तिकाले भोजनमन्तरेण प्राणसंशये (इति) प्रकारे खल्वेतादृशेऽवसरे यथायोग्यमनुष्ठेयम्॥ १६ ॥

प्रथमाह्निकं समाप्तम्।

द्वितीयाह्निकम्

सामान्येन वैदिककर्माण्यात्मघटकानि प्रदर्श्येदानीं विशिष्टकर्मणां तत्फलानां च विषयः प्रोच्यते—

---

१. 'परेत्यागः' अन्येषां मुद्रितपुस्तकानां पाठः सूत्रक्रमेण तु 'परत्यागः' पाठः स्यात्, यथा 'समे आत्मत्यागः परत्यागो वा' सूत्रे।

दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युदयाय॥ १ ॥

(दृष्टादृष्टप्रयोजनानाम्) दृष्टादृष्टे फले, प्रयोजनं तु कर्म, करणार्थे ल्युट् प्रत्ययः। दृष्टादृष्टे फले प्रयुंक्ते-उपभुंक्त एभिस्तानि कर्माणि, दृष्टादृष्टयोः फलयोः प्रयोजनानि प्रयोगनिमित्तान्युपभोगसाधनानि कर्माणि। तेषां दृष्टादृष्ट-फलोपभोगनिमित्तानां कर्मणां दृष्टादृष्टफलप्रदकर्मणाम् (दृष्टाभावे) दृष्ट-फलाभावे साम्प्रतिकफलाभावे साम्प्रतिकफलाप्राप्तौ (प्रयोजनम्) तथाविधं फलनिमित्तं कर्म (अभ्युदयाय) अभिमुखीभूताय भाविने खलूदयायोत्कर्षाय भवति खल्विह जन्मनि परजन्मनि वा निष्पत्स्यमानाय कल्याणाय भवति। दृष्टं फलं सद्यस्तनम्, अदृष्टं चिरेण निष्पत्स्यमानम्॥ १ ॥

तत्रादृष्टफलकानां कर्मणामुदाहरणानि दीयन्ते—

अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्यगुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञदान-प्रोक्षणदिङ्नक्षत्रमन्त्रकालनियमाश्चादृष्टाय॥ २ ॥

(अदृष्टाय) अदृष्टफलाय चिरेण चिरतरेण चिरतमेन कालेन फलाय कल्याणायास्मिन् परस्मिन् जन्मनि जन्मोपरमे च सन्ति। के ते? उच्यन्ते (अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्यगुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञदानप्रोक्षणदिङ्नक्षत्रमन्त्र-कालनियमाः-च) यथावचनं विग्रहस्तत्र-अभिषेचनं नित्यशुद्धजलेन स्नानम्, उपवासः पापादुपरम्य गुणैः सह वासः, ब्रह्मचर्यमुपस्थेन्द्रियसंयमः, गुरुकुल-वासो गुरुकुले विद्याध्ययनार्थो वासः, इत्येतानि कर्माणि ब्रह्मचारिणोऽदृष्ट-फलाय। वानप्रस्थसेवनं वानप्रस्थाश्रमिणः। यज्ञदाने तथा प्रोक्षणं व्रीह्यादीनां धान्यानामाम्रादीनां वृक्षाणां च सिञ्चनम्, दिगुपयोगः पूर्वाभिमुखोपवेशनादौ कर्मणि, नक्षत्रोपयोगो नामकरणादिसंस्कारे, मन्त्रो मन्त्रजपः, कालो वसन्ता-दिर्दीक्षायामिति गृहस्थकर्माणि, नियमाः शौचसन्तोषादयः पञ्च संन्यासिनः कर्माणि, चकारेणावशिष्टानि योगाङ्गानि समाधिपर्यन्तानि कर्माणि मुमुक्षूणां सन्ति। तान्येतानि खल्वदृष्टफलाय चिरेणास्मिन् जन्मनि चिरतरेण वा परजन्मनि चिरतमेन वा जन्मोपरमेऽपवर्गे मोक्षे॥ २ ॥

तत्र—

चातुराश्रम्यमुपधा अनुपधाश्च॥ ३ ॥

भावदोष उपधाऽदोषोऽनुपधा॥ ४ ॥

अनयोः सूत्रयोरेकवाक्यताऽस्ति—

(चातुराश्रम्यम्) पूर्वानन्तरसूत्रे यदभिषेचनादिकं चातुराश्रम्यं कर्मविधानमुक्तं तत्रोपधानुपधाभेदाद् द्वैविध्यं विज्ञेयम्। तत्र तथाविधेषु कर्मसूपधाश्चानुपधाश्च भवन्ति। तत्र (भावदोषः-उपधा-अदोषः-अनुपधा) भावनादोषः अश्रद्धा नास्तिक्यं भ्रमोऽज्ञानं तूपधाऽर्थादन्तःकरणस्योपरिधानमा-वरणम्। अदोषः श्रद्धाऽऽस्तिकताऽध्यवसायो ज्ञानमनुपधाऽर्थात् सौमनस्यम्। उपधायामधर्मोऽनुपधायां धर्मो भवति॥ ३-४॥

यदिष्टरूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितं च तच्छुचि॥ ५॥

(यत्-इष्टरूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितम्-अभ्युक्षितं च तत्-शुचि) इष्टाः खलु वेदशास्त्रेषु वर्णिता येऽभीष्टा रूपरसगन्धस्पर्शा यस्य तथाभूतं वस्तु खल्विष्टरूपरसगन्धस्पर्शकं प्रोक्षितं संस्कृतेन यज्ञियेन जलेन सिद्धं पूर्वं च सामान्येन जलेन धौतं प्रक्षालितं यद् वस्तु भोज्यमुपयोज्यं वा तद् भवति शुचि पवित्रं भोज्यमुपयोज्यं स्वार्थायान्यार्थाय वा॥ ५॥

अशुचीति शुचिप्रतिषेधः॥ ६॥

(अशुचि-इति शुचिप्रतिषेधः) अशुचि वस्तु भवति शुचिनो वस्तुनः प्रतिषेधः, वेदशास्त्रविरुद्धरूपरसगन्धस्पर्शवद् वस्तु संस्कृतजलासिक्तं साधारणेन जलेन चासिक्तं वा॥ ६॥

अर्थान्तरं च॥ ७॥

(अर्थान्तरं च) यत्खलु भोज्यमुपयोज्यं वा स्वार्थपरार्थञ्चार्थान्तरं शास्त्रानुमोदितं रूपरसगन्धस्पर्शवत् प्रोक्षितमभ्युक्षितं सदपि भावदोषयुक्तं तदपि भवत्यशुचि। पूर्वं भावदोषोऽभिषेचनादीनां कर्मणां चरित्राणामुक्तः, अत्र भोज्योपयोज्यवस्तूनां भावदोषेणाशुचित्वमुच्यते॥ ७॥

तथासत्यपि शुचि भोजने—

अयतस्य शुचिभोजनादभ्युदयो न विद्यते, नियमाभावाद् विद्यते वाऽर्थान्तरत्वाद् यमस्य॥ ८॥

(शुचिभोजनात्-अयतस्य-अभ्युदयः-न विद्यते) पूर्वोक्तात् खलु शुचिभोजनात्-सति शुचिभोजनेऽपि यमरहितस्याहिंसासत्यादिव्रतरहितस्य न विद्यतेऽभ्युदयः, अभिमुखी भूतो भावी खलूदय उत्कर्षः। (वा)[१] अथ च (नियमाभावात्-विद्यते[२]) नियमानामभावाद् यमानाचरतो जनस्य विद्यतेऽ-

१. अत्र 'वा' शब्दः समुच्चयार्थः।
२. साकांक्षं पदं यममाकांक्षते।

भ्युदयः। यतः (यमस्य अर्थान्तरत्वात्) अहिंसासत्यादियमनामकस्य व्रतस्य भिन्नवस्तुत्वात्, तदपेक्षया खलूत्कृष्टवस्तुत्वात्। उक्तं हि मनुशास्त्रे ''यमान् सेवेत सततं न नियमान् केवलान् बुधः। यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलान् भजन्।'' (मनु० ४.२०४)॥ ८॥

यतः—

असति चाभावात्॥ ९॥

(असति च-अभावात्) असति यमे यथाभावे खलु शुचि भोजनस्याभावादसम्भवात्। न हि यममन्तरेण शुचि भोजनं सम्भवति तस्मादभ्युदयो न भवति॥ ९॥

अहिंसादयस्तु भावगुणाः खलूक्ताः, अथ खलु भावदोषविषयं प्रदर्शयति—

सुखाद् रागः॥ १०॥

(सुखात्-रागः) विषयसुखात् सुखसाधनाच्च तत्र भवति रागः। सति रागे विरुद्धेभ्यो द्वेषोऽपि भवतीत्ययुत्प्रेक्ष्यम्। रागद्वेषाभ्यां मोहो जायते मूढश्च पुनारागद्वेषौ प्रतिपद्यते, रागद्वेषमोहा दोषास्ते प्रवर्तना लक्षणा दोषाः[१]॥ १०॥

तन्मयत्वाच्च॥ ११॥

(तन्मयत्वात्-च) 'तत्' शब्देन रागो गृह्यते। रागमयाद् विषयसुखनाशे विषयसुखसाधननाशेऽपि तद्विषयको रागोऽवतिष्ठते तस्य तथाभूतस्य रागस्य कारणं पुनः पुनर्विषयसेवनाद् विषयसुखजन्यं रागमयव्यसनं रागसंस्कारप्राबल्यं रागसंस्कारचित्रं यत् स्थिरीभवति तस्मादपि रागः प्रवर्तते, एवं द्वेषसंस्कारचित्रात् पुनर्द्वेषोऽपि जायते॥ ११॥

अदृष्टाच्च॥ १२॥

(अदृष्टात्-च) इह जन्मनि रागस्य द्वेषस्य कारणं सुखं दुःखं वाऽननुभवन्नपि यो रागो द्वेषो वा तत्र प्रवर्तते तस्य कारणं खल्वदृष्टं पूर्वजन्मानुभूतं सुखं दुःखं यद्वा नैजिकस्वभावः कारणमस्ति। यथा यौवनोद्भवे तरुणस्य तरुणीविषयकरागस्तरुण्याश्च तरुणविषयको रागः। तथा जातस्य स्तन्यपाने रागः। एवं द्वेषोऽपि भवत्यसर्पदष्टेऽपि सर्पाद्द्वेषः, नवशिशोरन्धकाराद् द्वेषः॥ १२॥

---

१. न्यायदर्शन १.१.१८॥

जातिविशेषाच्च ॥ १३ ॥

(जातिविशेषात्-च) जातिविशेषात् खल्वपि रागो द्वेषश्च भवति। सम्भोगसुखाय मनुष्यजातेर्मनुष्यजातौ, गोजातेर्गोजातौ, शूकरजातेः शूकरजातौ रागोऽथ द्वेषश्चाश्वजातेर्महिषीजातितः, नकुलजातेः सर्पजातितः परस्परं विद्यते ॥ १३ ॥

सुखदुःखभवौ रागद्वेषौ रागद्वेषाभ्यां प्रभूतयोर्धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिर्भवतीत्युच्यते—

इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिः ॥ १४ ॥

(इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिः) धर्मस्याधर्मस्य च प्रवृत्तिः प्रवर्तनं खल्विच्छापूर्वकं रागपूर्वकं द्वेषपूर्वकं च यथासंख्यं विज्ञेयम्। रागात् खलु धर्मे शुभकर्मणि प्रवर्तते न हि रागेण बिना क्वचिदनुकूले शुभे प्रवृत्तिर्जायते पुण्यफलार्थम्, न च द्वेषेण विनाऽधर्ममशुभं कर्माचरति ॥ १४ ॥

अथ धर्माधर्माभ्यां किं भवतीत्युच्यते—

तत्संयोगो विभागः ॥ १५ ॥

(तत्) 'तत्' अव्ययं हेतौ। तस्मात् खलु धर्माधर्माचरणात् (संयोगः-विभागः) आत्मनो धर्माधर्मकर्मकर्तुः शरीरेण सह संयोगो जन्म देहधारणं पुनर्विभागो देहादुत्क्रमणं मरणं भवति। एवं जन्ममरणचक्रमनिशमावर्तते धर्माधर्माभ्यां यद्वा धर्माधर्माचरणात् ॥ १५ ॥

जन्ममरणप्रबन्धात् खलु—

आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः ॥ १६ ॥

(मोक्षः) जन्ममरणप्रबन्धाद् दुःखबहुलात् खलु मोक्षो विमोक्षः (आत्मकर्मसु) अध्यात्मकर्मसु परमात्मनः श्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारेषु तथाऽष्टाङ्गयोगाभ्यासेषु समाधिपर्यन्तेषु (व्याख्यातः) व्याख्यातो वेदितव्यः, व्याख्यातश्च सर्वमोक्षशास्त्रैः "तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति" (यजुः० ३१.१८) "अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति" (कठो० १.२.१२) "तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः" (न्यायदर्शन ४.२.४६) ॥ १६ ॥

द्वितीयाह्निकं समाप्तम्।

समाप्तिंगश्च षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः

तत्र

प्रथमाह्निकम्

विविधानि समस्तानि भौतिकान्याध्यात्मिकानि च कर्माणि परीक्ष्ये-दानीमत्र गुणान् परीक्षमाणः पीठं रचयति प्रथमेन सूत्रेण—

उक्ता गुणाः ॥ १ ॥

(उक्ताः-गुणाः) पूर्वं खलूक्ता ये गुणाः रूपादयस्ते परीक्ष्यन्ते, इति शेषः ॥ १ ॥

तत्र रूपादिषु गुणेषु—

पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वादनित्याश्च ॥ २ ॥

(पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शाः) पृथिवीजलाग्निवायूनां ये गन्धरस-रूपस्पर्शा गुणाः सन्त्येकैकशो यथासंख्यं ते यथायोग्यं तेषां पिण्डितावस्थायां यद्वा तदवयविद्रव्यगताः पृथिव्या गन्धरसरूपस्पर्शाः, जलस्य रसरूपस्पर्शाः, अग्नेः रूपस्पर्शौ, वायोः स्पर्शः, ते सर्वे (द्रव्यानित्यत्वात्-अनित्याः-च) द्रव्य-स्यावयविनोऽनित्यत्वात् सन्ति ह्यनित्याः, चकार उत्तरसूत्रेणाभिसम्बध्यते, अथ चेत्यर्थे ॥ १२ ॥

एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥

(एतेन) अथ चैतेन वर्णनप्रकरणेनायातमिदं यद् (नित्येषु नित्यत्वम्-उक्तम्) नित्येषु द्रव्येषु गुणानां नित्यत्वमुक्तं विज्ञेयम् ॥ ३ ॥

कुत्र नित्येषु नित्यत्वं तन्निर्दिश्यते—

अप्सु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यनित्यत्वात् ॥ ४ ॥

(अप्सु तेजसि वायौ न नित्याः) जले-अग्नौ वायौ च नित्याः सन्ति तत्तद्गुणाः (द्रव्यनित्यत्वात्) द्रव्यस्य नित्यत्वात् तस्मात्-नित्यास्वप्सु नित्ये-ऽग्नौ नित्ये वायौ नित्यो गुणः। द्रव्यस्य नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां भेदद्वयम्, नित्यः परमाणुर्भूतसूक्ष्मो वाऽनित्यस्तु स्थूलभूतः, तत्र त्वनित्येन गुणेन भाव्यमेवेत्युक्तं

हि, इति विवेकः। तेनेदमप्यायातं यत् पार्थिवपरमाणावपि गुणोऽनित्योऽस्ति॥ ४॥

अनित्येष्वनित्या द्रव्यानित्यत्वात्॥ ५॥

(अनित्येषु-अनित्याः-द्रव्यानित्यत्वात्) अनित्येषु द्रव्येषु स्थूलेषु यद्वाऽवयविषु द्रव्येषु गुणा अनित्याः सन्ति द्रव्यस्यानित्यत्वात्, द्रव्यस्य नाशेन सह नश्यमानत्वात्-आश्रयनाशात्। रूपादयो गुणास्तु द्रव्यस्यानित्यत्वादनित्याः सन्तीति तु गतमेव ''पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वादनित्याश्च'' अस्मिन् द्वितीयसूत्रे पुनरारम्भो विशेषार्थद्योतनाय, स च ये रूपादिभ्योऽन्ये गुणाः सन्ति परिमाणादयस्ते खल्वाश्रयनाशान्नश्यन्ति तेऽनित्यद्रव्येषु वर्तमानाः सन्तोऽनित्या विज्ञेयाः॥ ५॥

यथा हि जलाग्निवायवो द्रव्याणि नित्यान्यनित्यानि च तेषां सूक्ष्मत्व-स्थूलत्वाभ्यां भेदाभ्यां तेषु नित्येषु रूपादयो गुणा नित्याः सन्ति तथा पृथिवी द्रव्यमपि तु नित्यं चानित्यं च तस्याः सूक्ष्मत्वस्थूलत्वाभ्यां भेदाभ्यां तत्रापि नित्यायां पृथिव्यां रूपादयो गुणाः कथं न नित्याः कथं तत्र गुणनित्यत्वप्रसङ्गे पृथिवी वर्जिता? इत्याकांक्षायामुच्यते—

कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः॥ ६॥

(कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः) पृथिवीतोऽन्यत्राप्तेजोवायुषु नित्येषु तु रूपादयो गुणा नित्या भवन्ति किन्तु पृथिव्यां नित्यायामपि रूपादयो गुणा न नित्या न सदा समानाः समावस्थागता वा, यतो ह्यग्निसंयोगात् परिवर्तन्ते प्राथमिकस्वरूपं त्यजन्ति भिन्नं स्वरूपमुपयन्ति। तत्कथमित्युच्यते स्थूलायां पृथिव्यां दक्षिणोत्तरभिन्नभिन्नप्रदेशगतायां विशिष्टसंस्थानभूतायां घटादिरूपेण विकृतायां कार्यभूतायां पृथिव्यां रूपादयो गुणा ये पाकजाः सन्ति ते न कार्यवशगा अपितु कारणगुणपूर्वकाः सन्तो मृत्कणेषु कार्यावयवेषु कारणेषु पाकजाः पाकवशगा भवन्ति, यतो ह्यग्निसंयोगात् पृथिव्याः कणाः परमाणवो वा पच्यन्ते पाकं प्राप्नुवन्ति वा, पाकात् कणानां परमाणूनां कारणानां रूपादयो गुणाः परिवर्तन्ते ते हि कार्ये खलूपलभ्यन्ते तस्मात् पार्थिवस्य कार्यवस्तुनो गुणा न कार्ययोगात् किन्तु कारणस्यैव गुणाः सन्ति कारणगुणपूर्वकत्वात्, पूर्वं कारणेषु ते प्रकटीभवन्ति पश्चात् कार्ये लक्ष्यन्तेऽत एव नित्यायामपि पृथिव्यां रूपादयो गुणा न नित्याः। जलादीनां तु रूपादयो गुणाः पाकेन न परिवर्तन्ते, दृश्यन्ते च पूर्ववदेव। तत्र पाकजगुणानां रूपादीनां समवायिकारणं

पृथिवीपरमाणवः, पृथिवीपरमाणुगता रूपादयो गुणा अवयविरूपादीनामसमवायिकारणम्, अग्निसंयोगो निमित्तकारणम् ॥ ६ ॥

कथं पृथिव्यामेव रूपादिगुणानां पाकजत्वं कारणगुणपूर्वकं येन नित्यायाः पृथिव्याः रूपादयो गुणा अनित्याः स्युः कथन्नान्यत्राबादिष्वपि रूपादिगुणानां पाकजत्वं कारणगुणपूर्वकं स्वीक्रियते, इत्याकांक्षायामुच्यते—

एकद्रव्यत्वात् ॥ ७ ॥

(एकद्रव्यत्वात्) पाकजानां गुणानामेकद्रव्यत्वात् केवलमेकं पृथिवीं द्रव्यमेवाश्रयन्ति पाकजा गुणाः, अग्निसंयोगात् पृथिव्यामेव रूपादयो गुणाः पाकजाः खलु भिन्नाभिन्नाः प्रादुर्भवन्ति न ह्यबादिषु पाकजगुणप्रादुर्भावः कारणगुणाद् भिन्नो भवति तद्गुणस्तु रूपादिस्तथैवावतिष्ठते। तादृशी पक्तव्या तु पृथिवी ह्यस्ति न च जलाग्निवायवस्तथा पक्तव्याः, यत् पृथिवीवत् तेष्वपि पाकजगुणाः प्रादुर्भवेयुः पृथिवी तद्विकारश्च पाके दहनकर्मणि लक्ष्यते तस्य दहनाश्रयत्वादग्नेरिन्धनत्वाच्च। न जलं दग्धं भवति तत्तु वाष्पीभूयोद्गच्छति नाग्निनाऽग्निर्दह्यते न वायुरग्निना दग्धो भवति, तस्मात् पाकजगुणानामेकमेव पृथिवीद्रव्यमाश्रयस्तत्रैव पाकजगुणानां प्रादुर्भावः ॥ ७ ॥

रूपादीनिन्द्रियविषयान् गुणान् परीक्ष्य तत्सहचरितान् गुणानपि परीक्षमाणः क्रमप्राप्तां संख्यामन्तरयित्वाऽल्पविषयत्वात् पूर्वं परिमाणं परीक्षते—

अणोर्महतश्चोपलब्ध्यनुपलब्धी नित्ये व्याख्याते ॥ ८ ॥

(अणोः-महतः-च) अणुपरिमाणस्य गुणस्य महतः-महत्परिमाणस्य गुणस्य (उपलब्ध्यनुपलब्धी) यथायोग्यमन्वयन्यायात्, अनुपलब्धिरुपलब्धिश्च (नित्ये व्याख्याते) नित्ये व्याख्याते वेदितव्ये। अणुत्ववति द्रव्येऽणुपरिमाणगुणस्यानुपलब्धिरप्रत्यक्षता नित्या, महत्त्ववति द्रव्ये महत्परिमाणगुणस्योपलब्धिः प्रत्यक्षता नित्याऽस्ति ॥ ८ ॥

अणुमहतोः स्वरूपं कारणं च प्रदर्शयन् पूर्वं महतः स्वरूपं कारणं च पश्चादणोः स्वरूपं कारणं च कथयति—

कारणबहुत्वाच्च ॥ ९ ॥

अतो विपरीतमणुः ॥ १० ॥

अनयोः सूत्रयोरेकवाक्यताऽस्ति—

(कारणबहुत्वात्-च) त्रसरेणुकारणानां द्व्यणुकानां बहुत्वात्, चतुरणु-

ककारणानां त्र्यणुकानां बहुत्वात् संहतत्वाद् घटादौ पृथिव्यां च चकारेण प्रचयात् तूलांशूनां शिथिलसंयोगाच्च तूलपिण्डे महत्वं महत्परिमाणं महत्परिमाणस्वरूपं वा भवति। अथ (अतः-विपरीतम्-अणुः) अस्मादुक्तलक्षणाद् विपरीतमणु परिमाणमर्थात् कारणाबहुत्वात् तथाऽप्रचयादणुपरिमाणं तत्स्वरूपं च भवति। यत्खलु द्व्यणुके परिमाणं तदणु यच्च प्रचयहीनस्तूलांशुस्तत्राणुपरिमाणमस्ति॥ ९-१०॥

अणोर्महतश्च परिमाणस्याधिकरणमाश्रयो वा यद्यपि भिन्नं भिन्नं भवति परन्तु लोके खल्वेकाधिकरणेऽपि व्यवह्रियतेऽणुत्वं महत्त्वं च तत्कथमित्युच्यते—

अणुमहदिति तस्मिन् विशेषभावाद् विशेषाभावाच्च॥ ११॥

(तस्मिन्) एकस्मिन् व्यवह्रियमाणे पार्थिवद्रव्ये (अणु महत्-इति) अणु महत् परिमाणं व्यवह्रियते (विशेषभावात्-विशेषाभावात्-च) विशेषो विशिष्टधर्मः सापेक्षोऽपकर्ष उत्कर्षश्चोभयविधः परीक्षणीयात्मकः। यथा बिल्वस्य महत्त्वमपेक्ष्य ह्यामलकेऽणुत्वं तस्मिन्नेव महत्त्वं च कुवलयस्याणुत्वमपेक्ष्य भवति। यदाऽपकर्षोऽपेक्ष्यते तदा स विशेषो विशिष्टधर्मस्तदामलकमणु बिल्वात् तत्रामलकेऽपकर्षभावाद् बिल्वं महदपकर्षाभावात्। अथ यदोत्कर्षोऽपेक्ष्यते तदा स विशेषो विशिष्टधर्मस्तदा महदामलकमस्ति कुवलयात् तत्रामलके खलूत्कर्षभावात् कुवलयमणूत्कर्षाभावात्॥ ११॥

एकस्मिन् पार्थिवद्रव्ये सापेक्षविशेषस्यापकर्षस्योत्कर्षस्य भावादभावाच्च कथमणुत्वमहत्त्वव्यवहारः कल्प्यतेऽत्रोच्यते—

एककालत्वात्॥ १२॥

(एककालत्वात्) यतो ह्येकस्मिन् काले तत्रैकस्मिन् पार्थिवद्रव्येऽणुत्वं महत्त्वं च प्रतीयते यद्वोपलभ्यते। सापेक्षविशेषभावाभावनिमित्ता तयोरुपलब्धिः॥ १२॥

दृष्टान्ताच्च॥ १३॥

(दृष्टान्तात्-च) 'अणु महत्' परिमाणमस्ति गुणः, गुणेषु भवति ह्यपकर्षोत्कर्षापेक्षा, तत्र दृष्टान्तो विद्यते यथा रूपं रसो वा गुणः। वस्त्रशङ्खस्फटिकेषु श्वेतत्वमपकर्षोत्कर्षापेक्षया लक्ष्यते यथा च द्राक्षाखर्जूरयोर्मधुररसोऽपकर्षोत्कर्षापेक्षया लक्ष्यते॥ १३॥

परन्तु स एषोऽणुत्वमहत्त्वव्यवहारो द्रव्येषु वर्तते किन्तु—

अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावः कर्मगुणैर्व्याख्यातः ॥ १४ ॥

(अणुत्वमहत्त्वयोः-अणुत्वमहत्त्वाभावः) अणुत्वेऽणुत्वस्य महत्त्वे महत्त्वस्याभावोऽस्ति, नाणुत्वेऽणुत्वं न च महत्त्वे महत्त्वं विद्यते। स चाभावः (कर्मगुणैः-व्याख्यातः) कर्मभिर्गुणैश्च तुल्यो व्याख्यातो वेदितव्यः। कर्माणि न स्वतन्त्राणि गुणा अपि न स्वतन्त्राः किन्तु कर्मगुणा द्रव्याश्रयिणः सन्ति तथैवाणुत्वं महत्त्वं च द्रव्याश्रयि भवति न स्वतन्त्रम्, तस्मादणुत्वे नाणुत्वं न च महत्त्वे महत्त्वमस्ति तथा चोत्क्षेपणकर्मणि न पुनरुत्क्षेपणं रूपगुणे पुनर्न रूपगुणः कल्प्यते तथैवाणुत्वे नाणुत्वं महत्त्वे न महत्त्वं कल्पयितुं शक्यतेऽस्वतन्त्रत्वादेव ॥ १४ ॥

कर्मगुणैर्व्याख्याता-इत्युच्यते, कर्माणि न कर्मवन्ति गुणा न गुणवन्त इति कुतः, अत्रोच्यते—

कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणा व्याख्याताः ॥ १५ ॥

(कर्मभिः कर्माणि गुणैः-च-गुणाः-व्याख्याताः) व्याख्यातानि कर्माणि व्याख्याता गुणाश्च कर्मभिर्गुणैश्च सम्बध्यन्ते न वेति तत्र न सम्बध्यन्ते खल्वेष सिद्धान्तः ''द्रव्याश्रय्यगुणवान्...'' (१.१.१६) द्रव्याश्रयी चाणुश्च गुणः, ''एकद्रव्यमगुणं....'' (१.१.१७) ''गुणवैधर्म्यान्न कर्मणां कर्म'' (१.१.२४) कर्म कर्मणा सह न सम्बध्यते तस्य क्षणिकत्वात्। तस्मात् कर्माणि कर्मभिरसम्बद्धानि शून्यानि वा व्याख्यातानि गुणैश्च गुणा असम्बद्धाः शून्या व्याख्याताः ॥ १५ ॥

तस्मादेव व्याख्यानप्रकारात्—

अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुणाश्च व्याख्याताः ॥ १६ ॥

(अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुणाः-च व्याख्याताः) यथाऽणुत्वं नाणुत्ववत्, महत्त्वं न महत्त्ववत् तस्याणुत्वस्य महत्त्वस्यास्वतन्त्रत्वाद् द्रव्याश्रयित्वात्, तथैव कर्म नाणुत्वमहत्त्ववत्, गुणो नाणुत्वमहत्त्ववान् तस्यास्वतन्त्रत्वाद् द्रव्याश्रयित्वात्। अथ च यथा कर्मभिः कर्माण्यसम्बद्धानि शून्यानि गुणाश्च गुणैरसम्बद्धाः शून्यास्तथैवाणुत्वमहत्त्वाभ्यामसम्बद्धानि शून्यानि कर्माणि, गुणाश्चाणुत्वमहत्त्वाभ्यामसम्बद्धाः शून्याः सन्ति यतो गुणाः सन्त्यगुणवन्तः कर्माणि च सन्त्यगुणवन्ति, अणुत्वं महत्त्वं च गुणः ॥ १६ ॥

दीर्घत्वह्रस्वत्वयोरपि महत्त्वाणुत्वाभ्यां परिकर्मसादृश्यमतिदिशति—

एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते॥ १७॥

(एतेन) महत्त्वाणुत्वयोर्लक्षणादिपरिकर्मणा (दीर्घत्वह्रस्वत्वे) यथासंख्यं दीर्घत्वह्रस्वत्वे (व्याख्याते) व्याख्याते वेदितव्ये। महत्त्वाणुत्वयोर्विषये यत्किञ्चिदुक्तं लक्षणादिकं तत् सर्वं दीर्घत्वह्रस्वत्वयोरपि तथैव विज्ञेयम्। तदत्र परिगण्यते—कारणबहुत्वाद् दीर्घत्वं कारणाबहुत्वाद्ध्रस्वत्वम्, उत्कर्षापेक्षं दीर्घत्वमपकर्षापेक्षं ह्रस्वत्वम्। दीर्घत्वं न दीर्घत्ववत्, ह्रस्वत्वं न ह्रस्वत्ववत्। इदं खलु महत्त्वाणुत्वाभ्यां सादृश्यं दीर्घत्वह्रस्वत्वयोरेतदर्थमुक्तं यतो हि यत्र महत्त्वं तत्र दीर्घत्वं यत्राणुत्वं तत्र ह्रस्वत्वम्। कथं पुनः कारणाभेदे कार्यभेदः? यतो हि गुरुत्वं प्रस्तारं वापेक्ष्य महत्त्वाणुत्वयोर्व्यवहारो लम्बत्वमपेक्ष्य दीर्घत्वह्रस्वत्त्वयोर्व्यवहारोऽस्तीति भेदः। व्यवह्रियते च समेषु महत्सु दीर्घोऽयं तथा समेषु दीर्घेषु महानयमिति। तत्र चतुःषु परिमाणेषु खल्वणुत्वमहत्वयोः परिमाणयोः प्राधान्यमिति ज्ञापयति ह्याचार्यस्य सूत्रशैली॥ १७॥

किं तत्परिमाणं नित्यमथानित्यमित्यत्रोच्यते—

अनित्येऽनित्यम्॥ १८॥

नित्ये नित्यम्॥ १९॥

अनयोः सूत्रयोरेकवाक्यताऽस्ति—

(अनित्ये-अनित्यं नित्ये नित्यम्) एतद्यत्परिमाणमुक्तं तदनित्यं च नित्यं च भवति, अनित्यं खल्वनित्ये द्रव्ये वर्तमानं तस्यानित्यद्रव्यस्य नाशात् तदपि नश्यति तस्य यावदाश्रयद्रव्यभावित्वादाश्रयनाशात्। अथ नित्यं परिमाणं नित्ये द्रव्ये वर्तते तदाश्रयद्रव्यस्य नित्यत्वात् तस्य यावदाश्रयद्रव्य-भावित्वात्॥ १८-१९॥

नित्यं परिमाणं नित्यं द्रव्यं किम्-इत्याकांक्षायामुच्यते—

नित्यं परिमण्डलम्॥ २०॥

(परिमण्डलं नित्यम्) परितः सर्वतो मण्डलं गोलं गोलाकारं निःशेषगोलाकारं परिमाणं द्रव्यं च यदणु महत् तन्नित्यं परिमाणं द्रव्यं च। परिमण्डलशब्देन सर्वतो गोलाकारं परिमाणं द्रव्यं चोभयं लक्ष्यते। तेनाणुमहदिति प्रधानं परिमाणद्वयमेव गृह्यते न दीर्घह्रस्वे। दीर्घह्रस्वे परिमाणे निमित्तकारिते द्रव्यान्तर्वर्तिनी भवतः, द्रव्यपीडनं हि तयोर्निमित्तं परन्तु परिमण्डलं परितः सर्वतः स्वतन्त्रमप्रतिबद्धमप्रतिहतं सर्वतो गोलाकारं तु

पीडनमन्तरेण नैसर्गिकमेव भवति तच्च द्रव्यं खलु परमाणुराकाशश्च, तौ नित्यौ तयोश्चाणु महत्-इति परिमाणं नित्यम्। तथैव सम्यगुक्तं चन्द्रकान्त-भाष्ये ''तच्चैतत्परिमण्डलमणुमहच्च यथाविषयं वेदितव्यम्'' अणुत्वे परमाणुर्निरतिशयगोलो गोलाकारो वा महत्त्वे चाकाशो निरतिशयगोलो गोलाकारो वा, परमाणौ केवलमणुत्वमाकाशे केवलं महत्त्वं नित्यमेव। शङ्करमिश्रेण सूत्रं न सम्यग् व्याख्यातम्॥ २०॥

आमलकादिवत् कथं नापकर्षापेक्षं परमाणौ स्यादणुपरिमाणमनित्यं तथा कथं नोत्कर्षापेक्षमाकाशे महत्त्वमनित्यमित्यत्रोच्यते—

अविद्या च विद्यालिङ्गम्॥ २१॥

(अविद्या च विद्यालिङ्गम्) यथा ह्यविद्याकथनाद् विद्या लिङ्ग्यते ज्ञायते यदस्ति विद्या, न हि 'विद्यामन्तरेणाविद्या भवति तथैवापकर्षमपेक्ष्याणु-परिमाणमनित्यं सत् स्वभिन्नं नित्यमणुपरिमाणं क्वचिद्वर्तमानं साधयति, परमाणौ खल्वपकर्षो निरतिशयस्तस्मात्तत्राणुपरिमाणं स्थितमेव, तथैवोत्कर्ष-मपेक्ष्य महत्परिमाणमनित्यं सत् स्वभिन्नं क्वचिद्वर्तमानं नित्यं महत्परिमाणं साधयति, आकाशे खलूत्कर्षो निरतिशयस्तस्मात् तत्र महत्परिमाणं नित्य-मस्ति। एतदपि सूत्रं शङ्करमिश्रादिभिर्न सारल्येन व्याख्यातम्॥ २१॥

कथमाकाशे महत्परिमाणम्? नहि तत्राकाशेऽवयवोत्कर्षो निरतिशय-स्तस्य निरवयवत्वात्। अत्रोच्यते—

विभवान्महानाकाशः॥ २२॥ [क]

तथा चात्मा॥ २२॥ [ख]

तदभावादणु मनः॥ २३॥

अनयोः सूत्रयोरेकवाक्यताऽस्ति—

(आकाशः-महान् विभवात्) आकाशो महान् महत्परिमाणवानस्ति विभवात्-विभवो विभुत्वं सर्वद्रव्यसंयोगित्वमस्ति ह्याकाशस्य, तस्मादाकाशे महत्परिमाणं तच्च नित्यमुक्तम् (तथा च-आत्मा) 'आत्मा' सामान्यं पदं परमात्मनि जीवात्मनि च प्रयुज्यते तस्मादेव पृथक् पठितो लक्षणाय, आकाशमनसोर्मध्ये च क्षिप्तः, नोचेत् ''विभवान्महान्तावाकाशात्मानौ'' इति सूत्रेण भवितव्यमासीत्। तेनायातमिदं यत् तथा च विभवाद् विभुत्वादात्मेति विश्वस्यात्मा परमात्मा महान्, परमात्मनो विभुत्वं सर्वान्तर्यामित्वमनन्तत्वं

च तस्मात्, परमात्मा महान् तत्रापि महत्त्वं नित्यम् (तदभावात्) आत्माऽनुकृष्यते। आत्मा शरीरस्यात्मा शारीर आत्मा विभुत्वाभावान्न महान् किन्तु स त्वेकदेशी शरीरवर्ती हि नहि शरीराद् बहिरस्ति[1] (मनः-अणु) मनोऽणु खल्वस्ति न तु परमाणुवत् किन्तु तदभावाद् विभुत्वाभावादेव। उच्यते हि समानतन्त्रे "ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः....यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु (न्याय० ३.२.५६, ५९) तथा चात्र वात्स्यायनः "अणु मनः....ज्ञानायौगपद्यात्, महत्त्वे मनसः सर्वेन्द्रियसंयोगाद् युगपद् विषयग्रहणं स्यात्" जीवात्मा सर्वस्मिञ्छरीरे सर्वेष्विन्द्रियेषु निजचैतन्यशक्त्या तिष्ठति मनस्तु खल्वेकस्मिन्नेवेन्द्रिये प्रवर्तयितृत्वं भजते। अथवा (तदभावात्-अणु मनः) विभुत्वाभावात् खल्वणु मनोऽस्ति, तथा चात्माऽनुकृष्यते मध्यपठितो देहलीदीपकन्यायतः, स चायं शारीरो विभुत्वाभावात् खल्वणुरस्ति प्रत्येकस्मिञ्छरीरे तस्य मनोवद् भिन्नभिन्नत्वाद् यथा मनः प्रत्येकस्मिञ्छरीरे भिन्नभिन्नं तथा चात्मा भिन्नभिन्नोऽणुः। आकाशसमकक्षतया य आत्मा परमात्मा स विभुर्महान् तथा मनोयोगादात्मा जीवात्माऽविभुरणुरस्ति। आकाशस्य महत्त्वं न कारणबहुत्वात् सावयवद्रव्यवत् किन्तु विभुत्वात् तथा मनसोऽणुत्वं न कारणाबहुत्वात् परमाणुवत्, एवं खलु परमात्मनो महत्त्वं न कारणबहुत्वात् सावयवद्रव्यवत् तथा न जीवात्मनोऽणुत्वं कारणाबहुत्वात् परमाणुवदिति विवेकः। शङ्करमिश्रादिकृतं सूत्रव्याख्यानं न सूत्र-शैलीमनुसरदस्ति॥ २२-२३॥

अथ दिग्विषय उच्यते—

गुणैर्दिग्व्याख्याता॥ २४॥

(दिक्-गुणैः-व्याख्याता) दिक् स्वगुणैर्विभुत्वप्रदर्शकैः सर्वानुभूतपूर्वापरादिभिः समस्तपदार्थस्थैः परत्वापरत्वव्यवहारात्मकैर्महत्परिमाणवती नित्या च व्याख्याता वेदितव्या, तत्र नित्यायां च महत्परिमाणमपि नित्यम्॥ २४॥

---

१. "(प्रश्न) जीव शरीर से [में?] भिन्न विभु है या परिच्छिन्न? (उत्तर) परिच्छिन्न" (सत्यार्थप्रकाश सप्तम समुल्लास, दयानन्दः)
वैशेषिककारः परमात्मानं मन्यते, साधितं हि पूर्वम्। जीवात्मानं चापि मन्यते हि तर्हि परमात्मा किंल्लक्षणस्तस्य मते-इति प्रश्नस्तथा परमात्मजीवात्मनोश्च भेदः कः? अत्र प्रसङ्गे खल्वेतत्सूत्ररचनयैव समाधानं कृतमाचार्येण सूत्रकृता, यत् परमात्मा विभुर्जीवात्मा त्वविभुरेकदेशी शरीरवर्ती।

अथ कालः—

कारणे कालः ॥ २५ ॥

(कालः कारणे) पदार्थानामुत्पद्यमानानामुत्पत्तिः काले भवति, ह्यो जातोऽद्य जात इदानीं जायतेऽग्रे जनिष्यते तथा यथर्तूत्पद्यमानानामुत्पत्तिकारणं कालः सार्वत्रिको महान् नित्यश्च तत्र महत्परिमाणं नित्यम् ॥ २५ ॥

प्रथमाह्निकं समाप्तम्।

द्वितीयाह्निकम्

लाघवात् परिमाणं प्रथमं परीक्ष्य पुनरधुना क्रमानुरोधेन संख्यादीन् गुणान् परीक्षमाण आह—

रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम् ॥ १ ॥

(रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकात्) ऐन्द्रियिकविषयेभ्यो रूपरसगन्धस्पर्शेभ्यो गुणेभ्यो व्यतिरिक्तत्वाद् यत्र खलु रूपादयो गुणा न विद्यन्ते तत्रापि विद्यमानत्वात् (एकत्वम्-अर्थान्तरम्) एकत्वं गुणो भिन्नं वस्तु भिन्नो गुणस्तेभ्यो रूपरसगन्धस्पर्शेभ्यः। आकाशे काले च रूपरसगन्धस्पर्शा गुणा न सन्ति परन्त्वेकत्वमस्ति—आकाश एकः काल एकः। रूपादिमत्सु चारूपादिमत्सु समानत्वेन वर्तमानत्वादेका संख्या रूपादिभ्यो भिन्ना, घट एकः पट एकस्तथाऽऽकाश एकः काल एक इति व्यवहारः सिद्ध एव ॥ १ ॥

तथा पृथक्त्वम् ॥ २ ॥

(तथा पृथक्त्वम्) यथा रूपरसगन्धस्पर्शेभ्योऽर्थान्तरं भिन्नं वस्तु खल्वेकत्वं तथा ह्येकपृथक्त्वमपि रूपादिभ्यो भिन्नो गुणः। रूपादिभ्यो व्यतिरिक्तत्वादेव, यथा रूपादिमान् घटः पटो वाऽस्त्येकोऽरूपादिमान् काल एक आकाश एकस्तथा पृथक् पृथक् च प्रत्येकः, तदेतत्पृथक्त्वमेकसंख्यान्वितमेकपृथक्त्वं रूपादिमति घटादौ यथाऽस्ति तथैवारूपादिमति खल्वाकाशे काले चाप्यस्ति, यथा घटात् पटः पृथगेकस्तथा घटाकाशोऽपि पृथगेकः पदार्थः। घट एकः पट एकः कट एक इति कथने यद्यप्येकत्वं गुणः प्रवर्तते परन्तु तत्र सर्वेषु तदेकत्वं नैकरूपं किन्तु पृथक् पृथगेव नोचेद् घटपटादिभेदो न स्यात् तस्मात् तत्रैकपृथक्त्वमपि गुण एकत्वेन सह संवर्ततेऽत एकपृथक्त्वं गुणो रूपादिभ्यो भिन्नो गुणोऽस्तीति सिद्धम् ॥ २ ॥

एकत्वैकपृथक्त्वयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावोऽणुत्व-महत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ३ ॥

(एकत्वैकपृथक्त्वयोः-एकत्वैकपृथक्त्वाभावः-अणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः) एकत्वे खल्वेकत्वस्यैकपृथक्त्वे चैकपृथक्त्वस्याभावोऽणुत्व-महत्वाभ्यां तुल्यो व्याख्यातो वेदितव्यः। यथाऽणुत्वेऽणुत्वं महत्त्वे महत्त्वं न भवति, गुणे गुणो न भवतीत्यर्थः। अथ च संख्याप्रसङ्गे सूत्रकृदाचार्य एकत्वं परीक्ष्य विरराम, यतो ह्येकत्वे परीक्षितं न द्वित्वादिपरीक्षणमपेक्ष्यते, एकैकस्मिन् वस्तुनि खल्वेकत्वं पृथक्पृथङ् निर्धार्य द्वित्वादिकं परिगण्यते॥ ३ ॥

सैषा संख्या किं सर्वत्र द्रव्यगुणकर्मसु समानं प्रवर्ततेऽथ न अत्रोच्यते—

निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न विद्यते॥ ४॥

(कर्मगुणानां निःसंख्यत्वात्) कर्मणां गुणानां च संख्यारहितत्वात्-संख्यागुणरहितत्वात् (सर्वैकत्वं न विद्यते) संख्यायाः सर्वसमानत्वं सर्वेषु द्रव्यगुणकर्मसु समानवर्तमानत्वं नास्ति, किन्तु नानात्वं भेदः संख्यावत्त्वम-संख्यावत्त्वं च भवति, द्रव्ये तु संख्यावत्त्वं गुणकर्मणोरसंख्यावत्त्वम्। यतो द्रव्येषु ह्येकादिका संख्या वर्तते तस्याः संख्याया गुणत्वात्, संख्या खलु गुणः, गुणश्च द्रव्यवर्ती भवति न गुणवर्ती न कर्मवर्ती। उक्तं हि 'द्रव्याश्रयी-अगुणवान्....गुणलक्षणम्'' (१.१.१६) इति गुणे न गुणः ''एकद्रव्यमगुणं... कर्मलक्षणम्'' (१.१.१७) इति कर्मणि न गुणः। संख्यायाः सति गुणत्वे स्वत एव गुणे कर्मणि च तदभावः सिद्धः, पुनः कथनं विशिष्टपरामर्शार्थं यश्च परामर्शोऽग्रिमेऽनन्तरसूत्रे विद्यते॥ ४॥

ननु कथमुच्यते सर्वैकत्वं न संख्यायाः, यावता रूपमेकं रस एकः कर्मैकमुत्क्षेपणमिति गुणे कर्मणि भानं संख्याया भवति। अत्रोच्यते—

भ्रान्तं तत्॥ ५॥

(तत्-भ्रान्तम्) तत्संख्यैकत्वभानं द्रव्यवद् गुणे कर्मणि च भ्रान्तं भाक्त-मित्यर्थः। अत्र ''भ्रान्तशब्दो भाक्तार्थोऽस्ति यद्वा साक्षात् 'भाक्तं' शब्द एव स्यात् तदेतद् वृत्तमुत्तरसूत्रेणानूद्यते सम्पोष्यते वा ''एकत्वाभावाद् भक्तिस्तु न विद्यते'' (६) भाक्तो गौणः। संख्याया द्रव्यवृत्तित्वाद् द्रव्ये वर्तमाना संख्या तद्गुणे तत्कर्मणि च प्रतीयते न हि स्वातन्त्र्येण गुणेकर्मणि वा प्रवर्तते। तस्माद् द्रव्याश्रिता द्रव्यैकदेशाश्रिता यद्वा द्रव्यस्य विविधदेशाश्रिता संख्या द्रव्यनिष्ठयोर्गुणकर्मणोः प्रतिभासते, तत्र संख्याभानं भाक्तं गौणमवास्त-

विकमपारमार्थिकं लौकिकं वेति विज्ञेयं नहि दार्शनिकम्॥ ५॥

ननु द्रव्येष्वपि गुणकर्मणोरिव संख्यैकत्वं भ्रान्तं भाक्तं स्यादत्र का हानिरित्येतत् प्रतिविधीयते—

एकत्वाभावाद् भक्तिस्तु न विद्यते॥ ६॥

(एकत्वाभावात्-भक्तिः-तु न विद्यते) द्रव्यगुणकर्मसु यदा संख्या-समानत्वाभावस्तदा द्रव्येषु संख्यैकत्वस्य भाक्तत्वं गौणत्वं तु न सम्भवति गुणे कर्मणि हि भाक्तत्वं स्याद् द्रव्ये न, द्रव्यं हि तद्भिन्नं गुणकर्मभ्यां भिन्नं तदाश्रयश्च। अथवा-एकत्वाभावाद् द्रव्येऽपि संख्यैकत्वस्याभावाद-वर्तमानत्वाद् भक्तिर्भाक्तत्वं न सम्भवति, भाक्तं हि गौणं ज्ञानं भानं वा तदा वक्तुं शक्यते यदा क्वचित् तद् वास्तविकं मुख्यं वा भवेत्। द्रव्यगुणकर्माणि त्वर्थपदानि तत्र द्रव्यं स्वतन्त्रं गुणकर्मणी परतन्त्रे द्रव्यतन्त्रे, गुणकर्मणोस्तु वास्तविकेन मुख्येन संख्यैकत्वेन भवितव्यमेव न, पुनः परिशेषन्यायाद् द्रव्येषु हि संख्यैकत्वं वास्तविकं मुख्यं स्यादिति पुनस्तत्र भाक्तमिति कथनं प्रलाप-मात्रमसिद्धं च मुख्यत्वस्याभावे भाक्तत्वस्यासम्भवात्। सूत्रत्रयप्रदर्शितः संख्यैकत्वसन्दर्भः शङ्करमिश्रादिभिर्न सम्यग्व्याख्यातः॥ ६॥

तत्रैव विशिष्टवृत्तं प्रतिपाद्यते—

कार्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावादेकत्वैक-पृथक्त्वं न विद्यते॥ ७॥

(कार्यकारणयोः-एकत्वैकपृथक्त्वाभावात्-एकत्वैकपृथक्त्वं न विद्यते) कार्ये कारणे च कार्यश्रेण्यां कारणश्रेण्यां खल्वेकत्वस्यैकपृथक्त्वस्य चाभा-वादसम्भवादेकत्वमेकपृथक्त्वं च कार्यं कारणं च न भवति-न कार्यं भवति न वा कारणं भवति-कार्यश्रेण्यां वा कारणश्रेण्यामेकत्वमेकपृथक्त्वं वा न भवति तत्र तदसम्भवात्। रूपादिगुणो रूपादिगुणस्य कार्यं कारणं तु भवति कारणद्रव्ये कार्यद्रव्ये च निष्ठितः सन्, अर्थात् कारणद्रव्यस्थो रूपादिगुणः कारणं भवति कार्यद्रव्यस्थस्य रूपादिगुणस्य तथा कार्यद्रव्यस्थो रूपादिगुणः कार्यं भवति कारणद्रव्यस्थस्य रूपादिगुणस्य, उक्तं यथा "कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः" (वै० २.१.२४) परन्त्वेकत्वमेकपृथक्त्वं च गुणः कारण-द्रव्यस्थः कार्यद्रव्यस्थो वा सन्नपि कार्यं वा कारणं वा न भवति यतो ह्यनयोः कार्यकारणयोः पारस्परिकी कार्यकारणसम्भावना नास्ति। तद्यथा- कार्ये वस्त्रे यदेकत्वमेकपृथक्त्वं च गुणोऽस्ति, परन्तु तत्कारणे तन्तषु त्वनेकत्वमनेक-

पृथक्त्वं च गुणोऽस्ति, संख्याया गुणत्वादपि कार्यस्थैका संख्या न कारणस्थसंख्यानेकत्वमनुसरति, न कारणगुणपूर्वकं कार्यस्थसंख्यैकत्वम्। अथ चैकस्य वस्त्रस्य शिरोवेष्टनमङ्गरक्षकं कौपीनादिकं चेत्यनेकानि परिधानीयानि सीव्यन्ते क्रियन्ते निर्मीयन्ते वा तेषां कारणं त्वेकं वस्त्रं तस्य कार्याणि त्वनेकानि स्यूतानि शिरोवेष्टनादीनि, कारणे वस्त्रे खल्वेकत्वमेकपृथक्त्वं तत्कार्येषु शिरोवेष्टनादिषु त्वनेकत्वमनेकपृथक्त्वमस्ति न चैतत् कारणगुणपूर्वकम्। अतः संख्याया एकत्वमेकपृथक्त्वं च कार्यश्रेण्यां कार्यकोट्यां कारणश्रेण्यां कारणकोट्यां न स्तः। शङ्करमिश्रादिभिः कार्यकारणयोरवयवावयविनोरभेदं सांख्यीयं कल्पयित्वा तन्निराकरणार्थं सूत्रमसम्बद्धं व्याख्यातं तत्र न तथाप्रसङ्गः, प्रसङ्गस्त्वत्र गुणानां पारस्परिककार्यकारणात्मकः उत्तरसूत्रेणापि स्पष्टमेतत् ‘‘एतदनित्ययोर्व्याख्यातम्’’॥ ७॥

परन्तु तच्च—

एतदनित्ययोर्व्याख्यातम्॥ ८॥

(एतत्-अनित्ययोः-व्याख्यातम्) एतत् पूर्वानन्तरसूत्रोक्तं कथनं मतं वा खल्वनित्ययोरेकत्वैकपृथक्त्वयोः कारणकार्यस्थयोर्व्याख्यातमुदाहृतं वेदितव्यं नित्यमेकत्वमेकपृथक्त्वं तु भवति कारणं कार्यं च, अत्र निदर्शनम्-नित्ये वायव्ये तैजसेऽथाप्ये परमाणौ तन्मात्रे सूक्ष्मभूते त्वेकत्वमेकपृथक्त्वं नित्यं च कारणं पुनः क्रमेण नित्ये कार्ये द्रव्ये वायौ तेजसि जले चैकत्वमेकपृथक्त्वं च कार्यमस्ति हि कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणः, शङ्करमिश्रादिभिर्विपरीतमेव व्याख्यातं सूत्रम्॥ ८॥

अथ क्रमप्राप्तौ संयोगविभागौ परिलक्ष्येते—

अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजश्च संयोगः॥ ९॥

एतेन विभागो व्याख्यातः॥ १०॥

अनयोः सूत्रयोरेकवाक्यताऽस्ति—

(संयोगः-अन्यतरकर्मजः-उभयकर्मजः) संयोगो भवति खल्वनेकवस्तुवर्ती स च कर्मजन्यः उक्तं हि ‘‘संयोगविभागवेगानां कर्मसमानम् [कारणम्]’’ (१.१.२०) ‘‘संयोगविभागाश्च कर्मणाम् [कार्याणि]’’ (१.१.३०) अत एवात्र तत्प्रकारः प्रदर्श्यते स एष संयोगोऽन्यतरकर्मजः संयोगं प्राप्यमाणयोर्वस्तुनोरेकतरस्य कर्मजन्यो यथा पक्षिकर्मणो जातः

पक्षिवृक्षयोः संयोगः प्रथमविधः, उभयकर्मजः खलूभयेयोर्द्वयोर्वस्तुनोः कर्मभ्यां जातः स मेषयोर्मल्लयोः स्पर्द्धमानयोः, सम्मुखधावतोः पुरुषयोर्यानयोर्वा द्वितीयः। तथा (संयोगजः-च) संयोगाज्जातोऽपि संयोगो भवति यथा हस्ततरुसंयोगाच्छरीरतरुसंयोगः, हस्तसंयुक्तदण्डस्यामेध्यसंयोगादमेध्य-शरीरसंयोगः, त्रयाणां शङ्कूनां बन्धनसंयोगात् परस्परं त्रिशङ्कुसंयोगस्तृतीयो भवति (एतेन विभागः-व्याख्यातः) एतेन पूर्वोक्तप्रकारेणान्यतरकर्मजः-उभयकर्मजः-विभागजश्च विभागो व्याख्यातो वेदितव्यः। तद्यथा- गृह-कोणस्थितस्य पक्षिणो गृहाद् विभागः पक्षिकर्मजन्योऽन्यतरकर्मजः प्रथमः, युध्यमानयोर्मेषयोर्मल्लयोः परस्परं विभाग उभयकर्मजो द्वितीयः, शङ्कुभ्यो बन्धनरज्जूविभागात् परस्परं शङ्कूनां विभागः, हस्तदण्डामेध्यानां विभागा-च्छरीरामेध्यविभागस्तृतीयः। संयोगः खलु पृथग्भूतयोः सङ्गतिरप्राप्तयोः प्राप्तिर्वा, विभागस्तु तद्विपरीतः संयुक्तयोः पृथग्गमनं पृथग्भावः, न तु पूर्वतः पृथग-वस्थितिर्विभागः, विभागस्य कर्मजन्यत्वात्॥ ९-१०॥

तत्र—

संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः॥ ११॥

(संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावः) संयोगे संयोगाभावो विभागे विभागाभावोऽस्ति (अणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः) अणुत्वेऽणुत्वाभावो महत्त्वे महत्त्वाभावो यथा तथैवात्रापि विज्ञेयम्॥ ११॥

कथं कृत्वेत्युच्यते—

कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणा अणुत्व-महत्त्वाभ्यामिति॥ १२॥

(कर्मभिः कर्माणि गुणैः-च गुणाः-अणुत्वमहत्त्वाभ्याम्-इति) कर्म-भिरसम्बद्धानि कर्माणि गुणैरसम्बद्धा गुणा भवन्तीत्युक्तं पुरस्तात्, संयोग-विभागौ च गुणौ तौ न गुणेन सम्बद्धौ तस्मादेव तौ संयोगविभागौ खल्व-णुत्वमहत्त्वाभ्यां न सम्बद्धौ न हि तत्राणुत्वं महत्त्वमिति, अणुत्वमहत्त्व-योर्गुणत्वात्॥ १२॥

अधुना संयोगविभागविषये विशिष्टवृत्तमुच्यते—

युतसिद्ध्यभावात् कार्यकारणयोः संयोग-विभागौ न विद्येते॥ १३॥

विज्ञप्तिः—अस्य सूत्रस्यान्यभाष्यकारैर्योऽर्थो विहितस्तत्रार्थे सूत्रप्रणयनमनावश्यकम्। उपस्कारवृत्तौ तु ''द्रव्ययोरवयवावयविनोः संयोगः संयोगसम्बन्धो युतसिद्धेरभावान्नास्ति'' इत्युक्तं परन्तु सूत्रे तु ''संयोगविभागौ'' विचारणायामुपस्थापितौ सूत्रकारेण किन्तूपस्कारवृत्तौ संयोग एव विचारणायां गृहीतः। अन्यभाष्यकारैर्यद्यपि संयोगविभागौ द्वावपि विचारणायां गृहीतौ परन्तु यदा संयोगविभागौ खल्वन्यतरकर्मजौ तथौभयकर्मजौ युतसिद्धयोः पृथक् पृथगवस्थितयोर्द्रव्ययोस्तत्कर्मसम्भवौ तदा कार्यकारणस्थौ संयोगविभागौ स्वत एव न भवतस्तत्र विचारणा खल्वनवसरा। तस्मादत्र केनचिद् विशिष्टेनार्थेन भवितव्यम्। स चार्थोऽत्राधुना विधीयते—

(संयोगविभागौ कार्यकारणयोः—न विद्येते) संयोगविभागौ निजकार्ये शब्दे[1] न विद्येते। यथा तन्तवो निजकार्ये वस्त्रे विद्यन्ते। अथ च संयोगविभागौ निजकारणे कर्मणि[2] न विद्येते। यथा तन्तुषु तन्यमानेषु ततेषु वा निजकारणेषु वस्त्रं विद्यते। कुतो न विद्येते इत्यत्र हेतुरुच्यते (युतसिद्ध्यभावात्) द्रव्य-वत्कार्यकारणपृथग्दृष्टिसिद्धेरभावात्। न हि संयोगविभागौ स्वकार्ये शब्दे पृथग्दृष्ट्योपलभ्येते वस्त्रे तन्तव इव तत्कार्यशब्दस्यास्थिरत्वात् तथा न च संयोगविभागौ स्वकारणे कर्मणि पृथग्दृष्ट्योपलभ्येते तन्तुषु वस्त्रमिव तत्कारणकर्मणोऽस्थिरत्वात्। एवं संयोगविभागौ स्वकार्यस्य शब्दस्य न समवायिकारणे स्तो न च स्वकारणस्य कर्मणोऽन्वयिकार्ये स्तः। संयोगविभागयोर्ये कार्यकारणे शब्दकर्मणी स्तस्ते उभेऽस्थिरे इति यतः॥ १३॥

संयोगविभागौ स्वकार्ये समवायित्वेन तथा स्वकारणेऽन्वयित्वेन कुतो न विद्येतेऽत्रान्योऽपि हेतुरुच्यते—

गुणत्वात्॥ १४॥

(गुणत्वात्) तयोः संयोगविभागयोर्गुणत्वात् खलु, न हि समवायि नान्वयि गुणो भवति। गुणः कस्यापि समवायिकारणं तथा कस्यचिदन्वयिकार्यं न भवति। द्रव्यं हि समवायि चान्वयि च भवतीति। इदमपि सूत्रमन्यै-

---

१. ''संयोगाद् विभागाच्च शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः'' (वै० २.२.३१)

२. ''संयोगविभागवेगानां कर्मसमानम् [कारणम्]'' (वै० १.१.२०)

''संयोगविभागवेगाश्च कर्मणाम् [कार्याणि]'' (वै० १.१.३०)

रन्यथा व्याख्यातम्॥ १४॥

संयोगविभागप्रकरणतः सम्बद्धो विशिष्टप्रसङ्ग उत्थाप्यते—

गुणोऽपि विभाव्यते॥ १५॥

(गुणः-अपि विभाव्यते) संयोगविभागजन्यः शब्दः, तेन शब्देन रूपादिगुणोऽपि निरूप्यते निर्दिश्यते सङ्केत्यते नीलं कपिलं रक्तमित्यादि, अपि शब्दाद् द्रव्यमात्रवृत्तिप्रतिषेधो लक्ष्यतेऽर्थाद् द्रव्यमेव निरूप्यते शब्देनेति न, गुणोऽपि निरूप्यते, तेन चापिना कर्माप्युत्प्रेक्षितुं शक्यते, गच्छति पचतीति यथा। तत्रात्राकांक्षान्यतरकर्मजः संयोगसम्बन्धोऽपि शब्दस्यार्थेन सह न सम्भाव्यते। यदि द्रव्यमेव शब्देन निरूप्येत तदान्यतरकर्मजो द्रव्यकर्मजः संयोगसम्बन्धः कल्पयितुं शक्येत॥ १५॥

निष्क्रियत्वात्॥ १६॥

(निष्क्रियत्वात्) रूपादिगुणेन सह शब्दस्य सम्बन्धः शब्दकर्मजन्यः सम्भाव्येत। अत्रोच्यते-शब्दस्य निष्क्रियत्वात् कथं स्यात्? कथमपि न स्यादित्यर्थः। १६॥

द्रव्येण सहापि द्रव्यकर्मजः सम्बन्धः कल्प्येत, तत्र कुतो न सम्भाव्येत। अत्रान्यो हेतुः—

असति नास्तीति च प्रयोगात्॥ १७॥

(असति) अविद्यमाने घटे (न-अस्ति-इति प्रयोगात्) गृहे घटो न-अस्ति-इति प्रयोगात्- द्रव्ये विद्यमाने यथा घटोऽस्ति इति शब्दः प्रयुज्यते तथैव तदभावे द्रव्यस्याभावेऽविद्यमानेऽपि तु शब्दः प्रयुज्यते। तेन शब्दस्यार्थेन सह सम्बन्धः कथमपि न सम्भाव्येतोभयकर्मजोऽन्यतरकर्मजो वा॥ १७॥

तस्मात्—

शब्दार्थावसम्बन्धौ॥ १८॥

(शब्दार्थौ-असम्बन्धी) शब्दार्थौ खलूभयकर्मजसम्बन्धेनान्यतरकर्मसम्बन्धेन च रहितौ, न हि तयोः शब्दार्थयोरुभयकर्मजः सम्बन्धो, नान्यतरकर्मजः सम्बन्धोऽस्ति, अथ च सम्बन्धाभावकथनात् समवायसम्बन्धस्यापि प्रतिषेधो शब्दार्थयोः। एवं शब्दार्थयोः परस्परं न संयोगसम्बन्धो न च समवायसम्बन्धोऽस्ति॥ १८॥

तत्र संयोगेसम्बन्धस्य समवायसम्बन्धस्य स्थानमुदाह्रियते—

संयोगिनो दण्डात् समवायिनो विशेषात्॥ १९॥

(दण्डात् संयोगिनः-विशेषात् समवायिनः) दण्डात् दण्डधारणसंयोगाद्-दण्डसंयोगिनः पुरुषस्य प्रत्ययो दण्डी संन्यासीति संयोगसम्बन्धस्योदाहरणम्, विशेषाद् वस्त्वन्तर्गताद्विशिष्टधर्माद्विशिष्टाङ्गात्खल्वङ्गिनः समवायिनस्तत्समवेतधर्मिणो हस्तिनः शिखिनो वा हस्ती शिखीति समवायसम्बन्धस्योदाहरणम्। न तथा शब्दार्थयोः संयोगः समवायो वा सम्बन्धः॥ १९॥

तर्हि किन्निमित्तः शब्दार्थसम्बोधः। यदस्य शब्दस्यायमर्थो नान्यः। अत्रोच्यते—

सामयिकः शब्दार्थसम्प्रत्ययः॥ २०॥

(शब्दार्थसम्प्रत्ययः) शब्दार्थसम्बोधः शब्देनार्थसम्बोधो यदस्य शब्दस्यायमर्थो नान्यः। स सामयिकः समयकृतः, समयः सिद्धान्तः, वैदिकछब्दानां त्वर्थे या निजशक्त्यभिव्यक्तिः, लोके खलु समयः शब्दानां यौगिकसंस्कारः पारिषदी परिभाषा क्षेत्रियनिर्धारणं च॥ २०॥

अथ क्रमप्राप्ते परत्वापरत्वे परीक्ष्येते—

एकदिक्काभ्यामेककालाभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां परमपरं च॥ २१॥

कारणपरत्वात्कारणापरत्वाच्च॥ २२॥

अनयोः सूत्रयोरेकवाक्यताऽस्ति—

(एकदिक्काभ्याम्-एककालाभ्याम्) एका दिक् प्राची प्रतीची दक्षिणादिका ययोस्ताभ्यां, तथैककालाभ्याम् (सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्याम्) निकटस्थदूरस्थाभ्यां पिण्डाभ्यां परं परत्वमपरमपरत्वञ्च भवति निष्पद्यते। (कारणपरत्वात्कारणापरत्वात्-च) परत्वापरत्वयोः कारणात् तत्र दिशि त्विन्द्रप्रस्थं कारणं ततः प्राच्यां दिशि स्थितः प्रयागोऽपरो वाराणसी च परा। वर्तमानः कालः कारणं कालपरत्वापरत्वयोस्तमभिलक्ष्योत्पन्नयोरल्पायुष्कोऽपरोऽधिकायुष्कः परः॥ २१-२२॥

परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः॥ २३॥

कर्मभिः कर्माणि॥ २४॥

गुणैर्गुणाः॥ २५॥

एषामेकवाक्यताऽस्ति—

(परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावः-अणुमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः) परत्वे परत्वाभावोऽपरत्वेऽपरत्वाभावः, स च यथाऽणुत्वेऽणुत्वाभावो महत्त्वे महत्त्वाभावोऽस्ति तथाऽस्ति। अथ च (कर्मभिः कर्माणि) कर्मभिरसम्बन्धानि कर्माणि (गुणैः-गुणाः) गुणैरसम्बन्धा गुणा भवन्ति॥ २३-२५॥

अत्र समवायविषयः प्रतिपाद्यते—

इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः स समवायः॥ २६॥

(इह-इदम्-इति यतः) इहाधारे खल्विदमाधेयमित्यविनाभावेन प्रत्ययो बोधो वा यस्मात् सम्बन्धात् (सः-समवायः) स समवायसम्बन्धो भवति, यथा (कार्यकारणयोः) कार्यकारणयोरिह कारणे खल्विदं कार्यं समवेतमविनाभावेन स्थितमिति, तन्तुषु पटः, वीरणेषु कटः, इति तु निदर्शनं परन्तु यत्राविनाभावेनेहेदं समवेतं तत्र सर्वत्र समवायेन भवितव्यं गुणगुणिनोः कर्मकर्मवतोर्व्यक्तिजात्योरपि द्वयोरविनाभावयोरपृथग्भूतयोरयुतसिद्धयोरेव भवति॥ २६॥

द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो भावेन व्याख्यातः॥ २७॥

(द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधः-भावेन व्याख्यातः) समवाये खलु द्रव्यत्वस्य गुणत्वस्य च प्रतिषेधो भावेन व्याख्यातः, सर्वत्र भवतीति भावः सत्ता यथा न द्रव्यं न गुणः किन्तु तद्भिन्नमस्ति तथैव समवायोऽपि द्रव्यादिभ्यो भिन्नोऽस्ति विशिष्टबुद्धिगम्यत्वात्॥ २७॥

तत्त्वं भावेन॥ २८॥

(तत्वं भावेन) तस्य स्वरूपं द्रव्यादिभ्यो भिन्नं सदपि नास्वरूपवान् समवायः किन्तु भावेन स्वसद्भावेन वर्तमानत्वात् तस्य स्वरूपैकत्वमस्ति, यद्वा भावेनेव सत्तयेवैकः समवायः सर्ववर्ती॥ २८॥

द्वितीयाह्निकं समाप्तम्।

समाप्तिंगतश्च सप्तमोऽध्यायः॥

अष्टमोऽध्यायः

तत्र

प्रथमाह्निकम्

परत्वापरत्वे परीक्षिते क्रमानुरोधेन बुद्धिरिदानीं परीक्ष्यते, बुद्धिर्ज्ञानमत्र दर्शनेऽनर्थान्तरं तस्मात् सूत्रे ज्ञानशब्द उपात्तस्तत्परीक्षणाय—

द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम्॥ १ ॥

(द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम्) पृथिव्यादिषु मनःपर्यन्तेषु समस्तद्रव्येषु ज्ञानं प्रात्यक्षिकमानुमानिकञ्च ज्ञानं व्याख्यातं वर्णितं तत्र प्रात्यक्षिकं ज्ञानं तु ''महत्त्यनेकद्रव्यवत्त्वाद् रूपाच्चोपलब्धिः'' (४.१.६) ''रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी, रूपरसस्पर्शवत्य आपः, तेजो रूपस्पर्शवत्'' (२.१.१-३) एतानि प्रत्यक्षज्ञानकानि द्रव्याणि, अथानुमानिकं ज्ञानं खलु ''स्पर्शवान् वायुः'' (२.१.४) शब्दलिङ्ग आकाशः ''[शब्दः] परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्य'' (२.१.२७) वाय्वाकाशौ त्वानुमानिकज्ञानसाध्यौ तथा ''इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः'' (३.१.२) ''आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत्'' (३.१.१८) ''आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गम्'' (३.२.१) इन्द्रियाणां भोगकरणत्वमर्थानां च भोगभावोऽथेन्द्रियैरर्थज्ञानं त्वात्मनिष्ठत्वादात्मनो ज्ञानाय लिङ्गानि, तस्मादेतानि लैङ्गिकानि ज्ञानानि, ज्ञानस्य साधनं मनस्तेन संयुक्तेन मनसाऽऽत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे भवति ज्ञानं नान्यथेति तस्य ज्ञानकरणत्वादिति ज्ञानं लैङ्गिकम्॥ १ ॥

अत एव—

तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे॥ २ ॥

(तत्र-आत्मा मनः-च-अप्रत्यक्षे) तत्र द्रव्येषु खल्वात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे लैङ्गिकज्ञानके द्रव्ये, चकारोऽत्र प्रकारार्थकः, लैङ्गिकज्ञानवन्त आकाशादयश्च निरवयवाः पदार्थाः सन्ति॥ २ ॥

तच्च ज्ञानं कथं निष्पद्यते? इति स्मार्यते—

ज्ञाननिर्देशे ज्ञाननिष्पत्तिविधिरुक्तः ॥ ३ ॥

(ज्ञाननिर्देशे) प्रात्यक्षिकज्ञानस्य लैङ्गिकज्ञानस्य च निर्देशे निर्देशनप्रकरणे (ज्ञाननिष्पत्तिविधिः-उक्तः) ज्ञानस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य प्राप्तिविधिरिन्द्रियार्थ-सन्निकर्षोऽथानुमानज्ञानस्य लिङ्गदर्शनविधिस्तत्रोक्तस्तत्रैव ॥ ३ ॥

द्रव्याणां ज्ञानप्रकारं निर्दिश्य गुणकर्मणां ज्ञानं कथं भवतीत्युच्यते—

गुणकर्मसु सन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रव्यं कारणम् ॥ ४ ॥

(गुणकर्मसु सन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्तेः-द्रव्यं कारणम्) इन्द्रियैर्गुणाः रूपादयः कर्माणि चोत्क्षेपणादीनि सन्निकृष्यन्ते तेषु सन्निकृष्टेषु सम्बद्धेषु संयुक्तेषु ज्ञानस्य तत्तज्ज्ञानस्य निष्पत्तिर्भवत्यात्मनि, तज्ज्ञाननिष्पत्तेः कारणं द्रव्यमस्ति, यतो हि, गुणकर्मणी न स्वतन्त्रे स्तस्तयोर्द्रव्याश्रितत्वाद् द्रव्यनिष्ठे हि गुणकर्मणी सन्निकृष्येते। तस्मात् तयोर्ज्ञानं द्रव्याश्रितं यतो द्रव्यं तयोः समवायिकारणम्। तत्र द्रव्ये तयोः समवायसम्बन्धेन विद्यमानत्वात्, गुणकर्मणी न द्रव्यं व्यभिचरतः ॥ ४ ॥

द्रव्यगुणकर्मणामर्थपदवाच्यानां ज्ञानं प्रदश्य सामान्यविशेषयोः कथं ज्ञानं भवतीत्यप्युच्यते—

सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात् तत एव ज्ञानम् ॥ ५ ॥

(सामान्यविशेषेषु) सामान्ये परसामान्ये सत्तायां पृथिव्यादिषु रूपादि-षूत्क्षेपणादिषु विशेषेषु खल्वन्त्यविशेषेषु ज्ञानं तु (ततः-एव) सामान्यतो विशेषतश्च तत्स्वरूपतः स्वत एव भवति तदधीनमेव तयोर्ज्ञानम्। यतः (सामान्यविशेषाभावात्) द्रव्यगुणकर्मणां ज्ञानं तु सामान्यविशेषापेक्षं भवति तेषु सामान्यविशेषौ लक्ष्येते, परन्तु सामान्ये नितान्तसामान्ये परसामान्ये सत्तायां सामान्यं नास्ति तथा विशेषेऽन्त्यविशेषे विशेषो नास्ति। सामान्यं परसामान्यं सत्ता तु सामान्यरूपेणैवावतिष्ठते न पुनर्विशिष्यतेऽथ च विशेषोऽन्त्यविशेषो न समीक्रियते तस्मात् सामान्यं विशेषश्च स्वरूपत एव ज्ञायते। शङ्करमि-श्रादिभिरसम्बद्धं व्याख्यातं सूत्रं तत्र 'समान्यविशेषाभावात्' वचनस्या-चरितार्थत्वात् ॥ ५ ॥

परसामान्येऽन्त्यविशेषे च ज्ञानं तु स्वरूपतो भवतु परन्तु—

सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ६ ॥

(द्रव्यगुणकर्मसु सामान्यविशेषापेक्षम्) द्रव्ये गुणे कर्मणि च ज्ञानं सामान्यविशेषापेक्षं भवति। द्रव्ये खलु सामान्यं द्रव्यत्वम्, विशेषः पृथिव्यप्ते-

जोवाय्वाकाशाः, गुणे सामान्यं गुणत्वम्, विशेषो रूपरसगन्धस्पर्शादयः, कर्मणि सामान्यं कर्मत्वम्, विशेषः खलूत्क्षेपणादीनि॥ ६॥

कार्यद्रव्येऽन्यदपि ज्ञानकारणमुच्यते—

द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मापेक्षम्॥ ७॥

(द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मापेक्षम्) कार्यद्रव्ये ज्ञानं द्रव्यापेक्षं गुणापेक्षं कर्मापेक्षं च भवति। तद्यथा या सास्नावती यद्वा घण्टावती पीतवर्णा गच्छति सा गौः॥ ७॥

परन्तु—

गुणकर्मसु गुणकर्माभावात् गुणकर्मापेक्षं न विद्यते॥ ८॥

(गुणकर्मसु गुणकर्माभावात्-गुणकर्मापेक्षं न विद्यते) गुणेषु गुणापेक्षं कर्मापेक्षं च ज्ञानं न विद्यते तत्र गुणे गुणाभावात् कर्माभावाच्च। गुणो हि ''अगुणवान्'' (१.१.१६) तथा कर्म न गुणे न गुणाश्रयि ''एकद्रव्यम्'' (१.१.१८) द्रव्याश्रयित्वात् कर्मणः। अथ च कर्मसु ज्ञानं न गुणापेक्षं तस्या-गुणत्वात् ''अगुणम्...'' (१.१.१८) तथा न कर्मापेक्षं न कर्मणि कर्म भवति तस्य द्रव्याश्रयित्वात् ''एकद्रव्यम्'' (१.१.१८) किन्तु द्रव्यापेक्षं गुणकर्मसु ज्ञानं भवति यथायोग्यं प्रात्यक्षिकं लैङ्गिकं वा यथोक्तं च पूर्वम्। अन्यभाष्यकारैः सूत्रमेकाङ्गित्वेन व्याख्यातम्॥ ८॥

तथा—

समवायिनः श्वैत्याच्छ्वैत्यबुद्धेश्च श्वेते बुद्धिस्ते एते कार्यकारणभूते॥ ९॥

(समवायिनः) समवायोऽविनाभावसम्बन्धोऽस्यास्तीति समवायी तस्य समवायिनो गुणसमवायिनो यथा (श्वैत्यात्-श्वैत्यबुद्धेः-च) श्वेतसमवायिनः शङ्खस्य श्वेतत्वाद् गुणात् तथा श्वैत्यबुद्धेः श्वेतत्वज्ञानादपि (श्वेते बुद्धिः) श्वेते शङ्खे श्वेतत्वसमवायिनि द्रव्ये श्वेतोऽयं ज्ञानं भवति (ते एते कार्य-कारणभूते) श्वैत्यं गुणः तथा श्वैत्यबुद्धिश्च श्वेतोऽयमिति ज्ञानं, ते ऐते उभे कारणकार्ये भवतः, तत्र श्वैत्यं गुणः कारणं श्वैत्यबुद्धिः श्वेतोऽयमिति ज्ञानं कार्यम्, अत्र गुणेन गुणो न ज्ञायते किन्तु गुणेन गुणसमवायी गुणी ज्ञायते खल्वेष निष्कर्षः॥ ९॥

अथ च यथा गुणगुणिनोः पौर्वापर्यव्यवहारे कारणकार्यबुद्धयो भवन्ति तथा द्रव्येषु नेत्याह—

द्रव्येष्वनितरेतरकारणाः ॥ १० ॥

(द्रव्येषु-अनितरेतरकारणाः) द्रव्येषु तु खलु द्रव्यबुद्धयो द्रव्यज्ञानानि घटः पटः कटः, इत्यादिज्ञानानि बुद्धयो वा न खल्वन्योऽन्यकारणाः परस्पर-कारणीभूता वा, यत्र हि द्रव्यं लिङ्गत्वेनोपादीयते तत्रैव तत् कारणत्वं भजते ज्ञाने नान्यत्र यथाऽयं दण्डी दण्डेन लिङ्गेन हस्ती हस्तेन तदुक्तमेव ''द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मापेक्षं ज्ञानम्'' (८.१.७) ॥ १० ॥

यः खलु घटपटकटादीनां क्रमेण ज्ञानं भवति तत्कथञ्जातीयं किं कारणकं वेत्यत्रोच्यते—

कारणायौगपद्यात् कारणक्रमाच्च घटपटादिबुद्धीनां क्रमो न हेतुफलभावात् ॥ ११ ॥

(घटपटादिबुद्धीनां क्रमः) अयं घटोऽयं पटोऽयं कटः इत्यादि ज्ञानानां यः क्रमो लभ्यते स खलु (कारणायौगपद्यात्) सन्निकर्षादीनां ज्ञानकारणानां युगपत्प्रवृत्त्यभावात् ''युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्'' तथा (कारणक्रमात्) इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणस्य क्रमात् पृथक्-पृथक् क्रमेण प्रवर्त्तनात् पौर्वापर्यं भवति (न हेतुफलभावात्) न तु कारणकार्यभावात्। तत्र पूर्व घटज्ञानं स्वोत्तरस्य पटज्ञानस्य न कारणं न वोत्तरं पटज्ञानं पूर्वस्य घटज्ञानस्य कार्यम्, तत्र पौर्वापर्यं ज्ञानस्य न नियतं घटज्ञानात् पूर्वमपि पटज्ञानं भवति तत्र घट-पटादिज्ञानेषु न परस्परज्ञानापेक्षा ॥ ११ ॥

प्रथमाह्निकं समाप्तम्।

द्वितीयाह्निकम्

प्रात्यक्षिकं लैङ्गिकं च ज्ञानं विधाय सम्प्रति साङ्केतिकं बुद्ध्यपेक्षं ज्ञानमाचष्टे—

अयमेष त्वया कृतं भोजयैनमिति बुद्ध्यपेक्षम् ॥ १ ॥

(अयम्-एषः) अयं देवदत्तः, एष महाविद्वान्। अत्र 'अयम्' इति बुद्ध्या देवदत्तसंज्ञाया ज्ञानं भवति, 'एषः' इति निर्देशबुद्ध्या तत्र महती विद्वत्ता ज्ञायते ज्ञाप्यते वा (त्वया कृतम्) 'त्वया' युष्मद्बुद्धिकं कर्तृज्ञानमुक्तं भवति (भोजय-एनम्) भुजिक्रियायां 'एनम्' इति सङ्केतेन विशिष्टं कर्मकारकं व्यवस्थापयति।

तदेतत् सर्वं सङ्केतयुक्तं साङ्केतिकं ज्ञानम् (बुद्ध्यपेक्षम्) निर्देशकृतां बुद्धिमपेक्षते बुद्धावेव स्थितं न प्रात्यक्षिकं न च लैङ्गिकम्॥ १॥

कथं ह्येतज्ज्ञानं बुद्ध्यपेक्षमुच्यते, न स्वतन्त्रं स्वतः सम्भूतं वेत्यत्राह—

दृष्टेषु भावाददृष्टेष्वभावात्॥ २॥

(दृष्टेषु भावात्) ज्ञातेषु प्रत्यक्षीकृतेषु पिण्डेषु अयं 'देवदत्तः' सङ्केतात् संज्ञाज्ञानं भवति (अदृष्टेषु-अभावात्) अज्ञातेषु परोक्षेषु सङ्केतस्याभावादसम्भवात्। तस्मात् प्रत्यक्षीकृते विषये पुनर्यत् सङ्केतकृतज्ञानं बुद्ध्यपेक्षं भवति॥ २॥

द्रव्यगुणकर्मणां पृथक्-पृथक् स्वस्वविषयकं ज्ञानं तूक्तम्। इदानीं सर्वेषां द्रव्यगुणकर्मणां प्रात्यक्षिकं ज्ञानं निर्विशिष्टमुच्यते—

अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु॥ ३॥

(अर्थः-इति द्रव्यगुणकर्मसु) अस्मिन् शास्त्रे 'अर्थः' इति शब्दः खलु द्रव्यगुणकर्मसु प्रयुक्तो वेदितव्यः ''इन्द्रियार्थसन्निकर्षः'' इत्यादि कथने द्रव्यगुणकर्माणि त्रीण्यपि गृह्यन्ते अर्थपदेन प्रत्यक्षीकरणे प्रात्यक्षिकज्ञाने वा त्रयाणां प्रात्यक्षिकं ज्ञानं भवतीति यावत्॥ ३॥

द्रव्यविषये—कार्यद्रव्यविषये किमपि विशिष्टमुच्यते—

द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिषिद्धम्॥ ४॥

(द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिषिद्धम्) कार्यद्रव्येषु शरीरादिषु पञ्चात्मकत्वं पञ्चभूतोपादानत्वं प्रतिषिद्धम्। ''प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न विद्यते'' (४.२.२) एकैकोपादानकं शरीरादि द्रव्यम्॥ ४॥

ननु तत्र शरीरे वर्तमानं भिन्नभिन्नविषयग्राहकं नासिकादीन्द्रियं किं शरीरोपादानोपादानकमन्योपादानकं वा? अत्रोच्यते—

भूयस्त्वाद् गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः॥ ५॥

(गन्धज्ञाने पृथिवी प्रकृतिः) गन्धस्य ज्ञानं ज्ञानकरणं घ्राणम्, ज्ञायतेऽनेनेति करणे ल्युट्। गन्धज्ञाने घ्राणेन्द्रिये प्रकृतिरुपादानं पृथिवी खल्वस्ति। यतः (भूयस्त्वात्-गन्धवत्त्वात्-च) तत्र पृथिव्या बाहुल्यात्, यथा शरीरमस्थिमयं पृथिवीभूयः पृथिवीप्रकृतिकं तथा घ्राणमप्यस्थिमयं पृथिवीभूयः पृथिवीप्रकृतिकं तथा गन्धवदपि घ्राणं गन्धोऽस्यास्ति विषयस्तस्माद् गन्धवत्त्वात् गन्धग्राहकत्वात्, कार्यमनुगृह्णाति कारणम्, तथा ''नासिकाग्रे

धारयतोऽस्य या दिव्यगन्धसंवित्'' (योग० १.३५ व्यासः) घ्राणे गन्ध-संविदस्ति। तस्मादपि पृथिवी प्रकृतिरुपादानं वा घ्राणस्य॥ ५॥

तथापस्तेजोवायुश्च रसरूपस्पर्शाविशेषात्॥ ६॥

(तथा-आपः-तेजः-वायुः-च) तथा आपः, तेजः, वायुः प्रत्येकम् (रसरूपस्पर्शाविशेषात्) रसज्ञानकरणे रसनायामापः प्रकृतिः, रूपज्ञानकरणे नेत्रे तेजः प्रकृतिः, स्पर्शज्ञानकरणे त्वचि वायुः प्रकृति। तत्र तत्र तत्तद्भू-यस्त्वात् तथा रसवत्त्वाद् रूपवत्त्वात् स्पर्शवत्त्वात्। रसनायामपांभूयस्त्वं सर्वदा जलमया रसनाऽस्थिरहिता, नेत्रे तेजोभूयत्वं ज्योतिर्भूयस्त्वं स्पष्टं लक्ष्यते, त्वचि वायुभूयस्त्वं वायुतन्तुजालवत्। रसविषयग्राहकत्वाद् रसना रसवती रससंविदस्यां तथा च रसवती, रूपविषयग्राहकत्वाद् रूपवन्नेत्रं रूपसंविदस्मिन् तथा च रूपवत्, स्पर्शविषयोऽस्याः स्पर्शवती त्वक् स्पर्शसंविदस्यां तथा च स्पर्शवती। एवमेकप्रकृतिकेऽपि शरीरे घ्राणादीनीन्द्रियाणि भिन्नभिन्नप्रकृतीनि स्वग्राह्यविषयानुसारीणि॥ ६॥

द्वितीयाह्निकं समाप्तम्
समाप्तिंगतश्चाष्टमोऽध्यायः॥

नवमोऽध्यायः

तत्र

प्रथमाह्निकम्

पृथिव्यादिभूयस्त्ववतां कार्यद्रव्याणां भावं सत्वं परीक्ष्येदानीं तेषामभावमसत्त्वं परीक्षते सूत्रकृदाचार्यः—

क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत्॥ १॥

(क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत्) क्रियया गुणेन च भावो द्रव्यं कार्यद्रव्यं लक्ष्यते, क्रियाया गुणस्य च व्यवहाराभावादप्रवर्तनात् खलु तस्याभावः प्रागसत् प्रागभावनामैकोऽभावः॥ १॥

द्वितीयः—

सदसत्॥ २॥

(सदसत्) सद् द्रव्यं केनापि कारणेन सतो विद्यमानस्य घटादिकस्य कार्यद्रव्यस्य यः खल्वभावः स प्रध्वंसाभावो द्वितीयोऽभावः॥ २॥

ननु प्रागभावो वा प्रध्वंसाभावो वा खल्वेकस्यैव द्रव्यस्याभावरूपस्वरूपतया त्वेकमेव वस्तु कथं पूर्वाभावतो भिन्नत्वमस्योच्यते, अत्र प्रतिविधीयते—

असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम्॥ ३॥

(क्रियागुणव्यपदेशाभावात्-असतः-अर्थान्तरम्) यः खलु प्रागभाव उक्तः स तु क्रियागुणव्यपदेशाभावादुक्तस्तस्मादसतः प्रागभावात् प्रध्वंसाभावोऽर्थान्तरं भिन्नं वस्तु। यतः प्रागभावस्तु क्रियागुणाप्रादुर्भावपूर्वकः शून्यरूपः प्रध्वंसाभावश्च क्रियागुणप्रादुर्भावानन्तरः संस्काररूपः॥ ३॥

तृतीयः—

सच्चासच्च॥ ४॥

(सत्-च-असत्-च) भावश्चासावभावश्चेति खलूभयविधोऽन्योऽन्याभावः। अगौरश्वः, अनश्वो गौः। अपटो घटः, अघटः पटः। इत्यन्योऽन्या-

भावस्तृतीयः ॥ ४ ॥

चतुर्थः—

यच्चान्यदसदतस्तदसत् ॥ ५ ॥

(यत्-च-अन्यत्-असत्-अतः-तत्-असत्) यत् खलु प्रागसतः प्रध्वंसासतोऽन्योऽन्यासतोऽन्यत् तदसत् खलु प्रागभावात् प्रध्वंसाभावादन्योऽन्याभावाद् भिन्नोऽभावोऽत्यन्ताभावश्चतुर्थः ॥ ५ ॥

अभावः कथं ज्ञायते ? अत्रोच्यते—

असदिति भूतप्रत्यक्षाभावाद् भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्यक्षवत् ॥ ६ ॥

(असत्-इति) अभावः खलु (भूतप्रत्यक्षाभावात्-भूतस्मृतेः) भूत-शब्दः प्रायेण दर्शनशास्त्रे सदर्थकः। सतो भावात्मकस्य प्रत्यक्षानन्तरवर्तिनोऽभावात्, सद्वस्तु घादिः स न प्रत्यक्षं भवति यथोत्पन्नः सन् प्रध्वंसात् पूर्वं प्रत्यक्षं भवति न तथा प्रध्वस्तसमये, पुनः भूतस्मृतेः सद्वस्तुनः स्मृतेश्च स्मर्यते खलु तत्तत्सद्रूपद्रव्यं तन्नास्ति तस्मात् (विरोधिप्रत्यक्षवत्) अभावस्य विरोधी भावस्तस्य विरोधिनो भावस्य भावात्मकस्य प्रत्यक्षत्वमिव प्रत्यक्षत्वं भवति ह्यभावस्यापि, भावो यथा प्रत्यक्षं भवति तथा ह्यभावोऽपि प्रत्यक्षं भवति, भावः सदात्मना प्रत्यक्षं भवत्यभावोऽसदात्मना प्रत्यक्षं भवति हि। यदि त्वभावः प्रत्यक्षं न भवेत् तदा त्वभावो न वक्तुं शक्येत। इति प्रध्वंसाभाव उक्तः ॥ ६ ॥

अथ च—

तथाभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥ ७ ॥

(तथा-अभावे भावप्रत्यक्षत्वात्-च) तथा प्रत्यक्षात् पूर्वं प्रागभावेऽपि प्रत्यक्षत्वं विज्ञेयं भावप्रत्यक्षत्वात्-भावात्मकस्य घटादेर्जातस्य प्रत्यक्षत्वात्। यथा हि जातो घटः प्रत्यक्षं भवति तथा तत्प्रागभावोऽपि प्रत्यक्षं भवति हि। इति प्रागभाव उक्तः।

षष्ठसप्तमयोः सूत्रयोरन्यो व्याख्यामार्गः—भावाभावौ प्रत्यक्षविषयकौ तत्र ''असदिति भूतप्रत्यक्षा....''(६) सामान्येनाभावस्य प्राक्प्रध्वंसोभयविधस्य प्रत्यक्षत्वं दर्शयति विरोधिप्रत्यक्षवत्-भावप्रत्यक्षवत्। सप्तमं सूत्रं भावविषयकं स्यात् तत्र भावप्रत्यक्षत्वमभावप्रत्यक्षवदुच्यते। सूत्रपाठश्च सन्धिमवलम्ब्य ''तथा भावेऽभावप्रत्यक्षवत्'' भावे भावात्मके द्रव्ये प्रत्यक्षत्वं खलु भवत्व-

भावप्रत्यक्षवत्, यथाऽभावात्मकतयाऽभावः साक्षात् प्रत्यक्षं भवति पुनर्भावात्मकतया भावोऽपि प्रत्यक्षं भवति हि, तत्र भावाभावौ प्रत्यक्षौ ॥ ७ ॥

अन्योऽन्याभावः कथञ्जातीयः ? उच्यते—

एतेनाघटोऽगौरधर्मश्च व्याख्यातः ॥ ८ ॥

(एतेन) एतेन भावाभावयोः प्रत्यक्षत्वनिर्देशनेन (अघटः-अगौः-अधर्मः-च व्याख्यातः) अघटो घटाभावः पटादौ, अगौर्गोरभावोऽश्वादौ, अधर्मो धर्माभावोऽधर्मे प्रत्यक्षं भवत्यन्योऽन्याभावो भावप्रत्यक्षवत् ॥ ८ ॥

यस्याभावस्य प्रत्यक्षत्वं प्रदर्शितं तस्य स्वरूपमुच्यते—

अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् ॥ ९ ॥

(अभूतं न-अस्ति-इति-अनर्थान्तरम्) 'अभूतम्-असद् यद्वा न विद्यते' इति त्वभिन्नार्थकमेकार्थकमस्ति। भूतं सद्वस्तुरूपम्, अभूतमसदभावः। यद्वा न-अस्ति, यत् सत् तदस्ति यन्न सत् खल्वसत् तन्नास्ति-अभावः। अभूतमिति त्वभावः सदात्मना, नास्तीति त्वभावः प्रवर्तनक्रियया। भवतीति भावः सदात्मना प्रवर्तनक्रियया चोभयव्युत्पत्त्या। अभूतं वा नास्तीति वाऽभावपर्यायोऽभावस्वरूपं वा ॥ ९ ॥

यद्येवं नास्तीति पदेनाभावोऽभावस्वरूपं वा गह्यते, तर्हि—

नास्ति घटो गेहे, इति सतो घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः ॥ १० ॥

(गेहे घटः-न-अस्ति-इति) गृहे घटो नास्ति, इति वाक्ये नास्ति वचनेन किं प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽन्योऽन्याभावो वा लक्ष्येत। उच्यते (सतः-घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः) सद्रूपस्य भावात्मकस्य विद्यमानस्य घटस्य गृहसंसर्गप्रतिषेधो विज्ञेयो न प्रागभावादयः, तस्य गृहादन्यत्र विद्यमानत्वात् सत्त्वात्। न ह्यत्र घटप्रतिषेधः किन्तु घटगृहयोः संसर्गप्रतिषेधः संसर्गाभावो न तु घटाभावः ॥ १० ॥

ऐन्द्रियिकं बाह्यं प्रत्यक्षमुक्त्वाऽऽत्मप्रत्यक्षमान्तरिकप्रत्यक्षमुच्यते—

आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम् ॥ ११ ॥

(आत्ममनसोः संयोगविशेषात्) आत्मनो मनसश्चैव विशिष्टसंयोगात् किलेन्द्रियाणामर्थानां च संयोगमनपेक्ष्यात्मनो निरुद्धमनसश्च संयोगादेवेत्यर्थः (आत्मनि) निमित्तसप्तमी। आत्मनिमित्तमात्मार्थं स्वात्मार्थं परमात्मार्थं च यत्प्रत्यक्षं[१] तत् (आत्मप्रत्यक्षम्) अध्यात्मप्रत्यक्षमान्तरिकप्रत्यक्षमनिन्द्रिय-

प्रत्यक्षं साधनमस्ति॥ ११॥

तथा द्रव्यान्तरेषु प्रत्यक्षम्॥ १२॥

(तथा प्रत्यक्षम्) यथा खल्वात्मनि-आत्मनिमित्तमात्मार्थमात्मप्रत्यक्षं भवति तथा प्रत्यक्षं तथैव प्रत्यक्षमात्मप्रत्यक्षमध्यात्मप्रत्यक्षमात्ममनसोः संयोगविशेषाद् योगिनो भवति (द्रव्यान्तरेषु) आत्मभिन्नेषु जडेषु सूक्ष्म-व्यवहितविप्रकृष्टेषु खल्वतीन्द्रियेषु तन्निमित्तमित्यर्थः। उक्तं हि तत्रान्तरेषु ''लीनवस्तुलब्धातिशयसम्बन्धाद्वाऽदोषः'' प्रत्यक्षलक्षणे (सांख्य० १.९१) ''परमाणुपरमहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः'' (योग० १.४०)॥ १२॥

आत्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षमध्यात्मप्रत्यक्षं केषां जनानां भवतीत्यत्राचष्टे स्वयमाचार्यः—

असमाहितान्तःकरणा उपसंहृतसमाधयस्तेषां च॥ १३॥

(असमाहितान्तःकरणाः-उपसंहृतसमाधयः तेषां च) असमाहितमन्तः-करणं चित्तं येषां यैर्वा तेषामेकाग्रचित्तानां सम्प्रज्ञातसमाधिवतां तथोपसंहृताः समाधयः समाप्ताः समाध्यभ्यासा येषां यैर्वा तेषां च योगिनामसम्प्रज्ञात-समाधिवतां च भवति खल्वात्मप्रत्यक्षमध्यात्मप्रत्यक्षम्। तत्रोपसंहृतसमाधीनां तु परमात्मनि-स्वात्मनि तथान्यत्र सूक्ष्मादिजडेषु च, तथाऽसमाहितान्तःकरणानां द्रव्यान्तरेषु हीतिविवेकः॥ १३॥

नन्वात्मप्रत्यक्षमध्यात्मप्रत्यक्षं प्राप्तसम्प्रज्ञातसमाधीनां योगिनां द्रव्यान्तरेषु भवति, तद्गुणकर्मस्वपि भवति न वात्मप्रत्यक्षम्। अत्रोच्यते—

तत्समवायात् कर्मगुणेषु॥ १४॥

(तत्समवायात् कर्मगुणेषु) द्रव्यान्तरसमवायाद् द्रव्यान्तरेषु समवेतत्वात् कर्मसु गुणेषु चापि भवति ह्यात्मप्रत्यक्षमध्यात्मप्रत्यक्षम्॥ १४॥

तथैव—

आत्मसमवायादात्मगुणेषु॥ १५॥

(आत्मसमवायात्-आत्मगुणेषु) आत्मनि समवेतत्वात् खलु भवति ह्यात्मगुणेष्वप्यात्मप्रत्यक्षमध्यात्मप्रत्यक्षमसम्प्रज्ञातसमाधिवतां मुमुक्षूणां योगिनाम्। त्रयोदशसंख्यात आपञ्चदशसंख्यं सूत्रत्रयमन्यभाष्यकारैर्न सम्य-

---

१. ''यो विद्याद् ब्रह्म प्रत्यक्षम्'' (अथर्व० ९.६.१)
''त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि'' (तै०उ० १.१.१)

ग्व्याख्यातम्॥ १५॥

प्रथमाह्निकं समाप्तम्।

द्वितीयाह्निकम्

प्रथमाह्निके बाह्यमाध्यात्मिकं चोभयविधं प्रात्यक्षिकं ज्ञानं परीक्ष्येदानीं लैङ्गिकमानुमानिकं ज्ञानं परीक्ष्यते, प्रथमं तत्स्वरूपमुच्यते—

अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति लैङ्गिकम्॥ १॥

(अस्य-इदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि च-इति लैङ्गिकम्) 'अस्य-इदम्' इति प्रत्येकमभिसम्बध्यते। अस्येदं कार्यम्, अस्येदं कारणम्, अस्येदं संयोगि, अस्येदं विरोधि, अस्येदं समवायि। अस्येति साध्यनिर्देशोऽनुमेयनिर्देशो लिङ्गिनिर्देशो वा, इदमिति साधननिर्देशोऽनुमापकनिर्देशो लिङ्गनिर्देशो वा। तत्रोभयत्र व्याप्तिधर्मत्वे यथायोग्यमुदाहरणं कल्पनीयम्। यथा-अस्याभीष्टसाध्यस्यानुमेयस्याग्नेरिदं कार्यं लिङ्गं धूमस्तेनास्त्यग्निरिति ज्ञानं लैङ्गिकं यद्वा स्रोतसः पूर्वोदकवैपरीत्यं दृष्ट्वाऽभूद् वृष्टिरिति लैङ्गिकं ज्ञानम्। अस्य वृष्टिरूपस्य कार्यस्यानुमेयस्येदं मेघवर्धनं कारणं दृष्ट्वा भविष्यति वृष्टिरिति लैङ्गिकं ज्ञानम्। अन्धकारे त्वचं स्पृष्ट्वा तत्संयोगि शरीरमनुमीयते कुट्याः पृष्ठे स्थितस्य हस्तिनः शुण्डमुत्थितं दृष्ट्वा हस्ती व्यवहितोऽनुमीयते। विस्फूर्जन्तं सर्पं दृष्ट्वा विरोधी नकुलोऽनुमीयते। स्पर्शेन समवायीवायुरनुमीयते, रूपं दृष्ट्वा रूपवति तत्रैकार्थसमवायी स्पर्शोऽनुमीयते स्पर्शेनापि तत्र भवितव्यमेवेति सर्वं ज्ञानं लैङ्गिकमानुमानिकं भवति॥ १॥

पूर्वकथने विशिष्टमुच्यते—

अस्येदं कार्यकारणसम्बन्धश्चावयवाद् भवति॥ २॥

विचित्रा खलु सूत्रकृतिराचार्यस्य तत्र त्रैविध्यमर्थस्य भासते।

१. (अस्य-इदम्-कार्यकारणसम्बन्धः-च-अवयवात्-भवति) पूर्वसूत्रे 'अस्येदं यल्लैङ्गिकं ज्ञानं' कार्यकारणसंयोगिविरोधि समवायि द्रव्याश्रितमुक्तं तत्र खलु कार्यकारणसम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धोऽनुसन्धेयोऽवयवात् तन्त्रान्तरप्रसिद्धात् पञ्चावयवगणात् प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपाद् भवति।

२. पूर्वसूत्रे लैङ्गिकं ज्ञानं यदुक्तं तत्र कार्यकारणसम्बन्धो लिङ्गलि-

ङ्गिसम्बन्धो योजनीयोऽवयवादेकदेशाद् लिङ्गाद् भवति नोचेत् तत्र प्रत्यक्षं प्रात्यक्षिकमेव ज्ञानं स्यात्।

३.पूर्वसूत्रे तु 'अस्येदं कार्यं कारणम्' कारणात् कार्यस्यानुमानं तथा कार्यात् कारणस्यानुमानमुक्तम्, अत्र सूत्रे-अस्येदं कार्यं कारणं वेति द्वयोः कार्यकारणयोः सम्बन्धोऽनुमेयो भवति खल्ववयवात्। यथा अवयवाः कार्पासा और्णाः कौशेयाः कर्कशा मृदवो गुरवो वा भवन्ति कारणभूतास्तन्तवस्तथा खलु तेषामवयवि वस्त्रं भविष्यति कर्कशं मृदु गुरु लघूष्णं वेत्यनुमेयम्। यथा खलु दृश्यतेऽवयवि वस्त्रं गुरु लघूष्णं कर्कशं मृदु वा तथा तदवयवाः कारणभूताः कार्पासा और्णा कौशेया वा सन्तीत्यनुमातव्यम्। शङ्करमिश्र-जयनारायणाभ्यां सूत्रमन्यथा व्याख्यातम्॥ २॥

शाब्दं ज्ञानमुच्यते—

एतेन शाब्दं व्याख्यातम्॥ ३॥

(एतेन) अस्येदमिति सम्बन्धप्रकारेण, अस्य शब्दस्यायमर्थः—इति (शाब्दं व्याख्यातम्) शाब्दं ज्ञानं वैदिकं लौकिकं च भवति॥ ३॥

कथमुच्यते शाब्दं ज्ञानम् 'एतेन' अस्येदमिति प्रकारेण भवति न ह्यत्र लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धोऽस्ति यल्लिङ्गमाश्रित्यार्थः प्रतीयेत। अत्रोच्यते—

हेतुरपदेशो लिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्थान्तरम्॥ ४॥

(हेतुः-अपदेशः-लिङ्गं प्रमाणं करणम्-इति-अनर्थान्तरम्) 'हेतुः, अपदेशः, लिङ्गम्, प्रमाणम्, करणम्' इत्येतानि पदानि सन्त्येकार्थानि। शब्द-स्यार्थविधाने हेतुस्तु तत्र समयोऽस्ति यदस्य शब्दस्यायमर्थोऽस्ति नान्य इति, समयं प्रमाणं हेतुमाश्रित्यार्थो भवति॥ ४॥

अतः—

अस्येदमिति बुद्ध्यपेक्षितत्वात्॥ ५॥

(अस्य-इदम्-इति बुद्ध्यपेक्षितत्वात्) अस्य शब्दस्यायमर्थः—इति बुद्ध्यपेक्षितत्वात्, शब्दस्यायमर्थः-इति व्यवहारो बुद्धिमपेक्षते तस्माद् भवति शाब्दं ज्ञानम्। तत्र शब्दार्थयोः यौगिकी बुद्धिरपेक्ष्यते यद्वा शब्दार्थयोर्यः समयः स बुद्धिमपेक्षते। समयः शब्दस्यार्थविधाने निजशक्त्यभिव्यक्तिर्यौगिकसंस्कारो वा। तस्माच्छाब्दं ज्ञानमपि भवति, नह्यनुमानवत् कार्यकारणापेक्षं लिङ्ग-लिङ्ग्यपेक्षं वा॥ ५॥

प्रात्यक्षिकमानुमानिकं शाब्दं च त्रिविधं ज्ञानमुक्त्वा स्मार्तं ज्ञानं

प्रदर्शयत्याचार्यः—

आत्मनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः ॥ ६ ॥

(आत्ममनसोः संयोगविशेषात्) आत्मनो मनसश्च विशिष्टसंयोगात्-अव्यवहितसंयोगादसमवायिकारणात् (संस्कारात्-च) पूर्वानुभूतवासनामय-प्रभावान्निमित्तादपि (स्मृतिः) स्मार्तं ज्ञानं भवति समवायिकारणे खल्वात्मनि ॥ ६ ॥

प्रात्यक्षिकमानुमानिकं शाब्दं स्मार्तमिति चतुर्विधं ज्ञानं तु जाग्रदवस्थायां भवति, स्वप्नावस्थायां खलु स्वाप्निकं ज्ञानं कथं भवतीत्यत्रोच्यते—

तथा स्वप्नः ॥ ७ ॥

(तथा स्वप्नः) तथाप्रकारात् खल्वात्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च भवति स्वप्नः। बाह्यभोगाभावे मनसः खल्वात्मनि स्थितत्वात् तथा भोगसंस्कारवशाच्छयनकाले वासनाप्रभवं काल्पनिकं ज्ञानं स्वप्न उच्यते ॥ ७ ॥

अथ सुषुप्तावस्थायां कथं स्यादत्रोच्यते—

स्वप्नान्तिकम् ॥ ८ ॥

धर्माच्च ॥ ९ ॥

अनयोः सूत्रयोरेकवाक्यताऽस्ति—

(स्वप्नान्तिकम्) स्वप्नस्यान्तः सुषुप्तिस्तत्र भवं स्वप्नान्तिकं सौषुप्तं ज्ञानम्, बाह्यभोगाभावे संस्काराभावे चात्मनि मनसो लयरूपात् संयोगविशेषात् तथा धर्माच्चादृष्टात् स्वशक्तिमयाद्भवति बाह्यभोगाभावेऽथान्तरिकसंस्काराभावे चात्मस्वरूपत्वं ह्यदृष्टं तस्माददृष्टात् स्वशक्तिरूपाद् धर्मान्नैर्मल्यात् सौषुप्तं ज्ञानमानन्दरूपमनुभवति ह्यन्तरात्मा। ''तथा स्वप्नस्वप्नान्तिके'' इति वक्तव्ये पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ''धर्माच्च'' इति सूत्रेणातिरिक्तकारणप्रदर्शकेन सहान्वयार्थम्। आत्ममनसोः संयोगस्त्वनिवार्यः, अत्र संस्कारो नावश्यकोऽन्यथा स्वप्नस्वप्नान्तिकयोरभेदः स्यात्, भेदकरणाय सूत्रं पृथक् कृतम् ॥ ८-९ ॥

विविधं ज्ञानमुक्त्वाऽधुना खल्वज्ञानमुच्यते सूत्रद्वयेन—

इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या ॥ १० ॥

तद् दुष्टज्ञानम्॥ ११ ॥

अनयोः सूत्रयोरेकवाक्यताऽस्ति—

(इन्द्रियदोषात्) नेत्रादीन्द्रियविकारादिन्द्रियाणामल्पदर्शनादिशक्तिम-त्वात् कामलादिरोगग्रस्तत्वात् (संस्कारदोषात्-च) मानसिकवासनादिवशाच्च (अविद्या) अज्ञानं भवति। न च ज्ञानाभावोऽत्राज्ञानं किन्तु (तत्-दुष्टज्ञानम्) तत् खलु दुष्टज्ञानं विपरीतज्ञानं यथा द्विचन्द्रदर्शनं शङ्खपीतत्वदर्शनं दुःखबहुले भोगे सुखज्ञानं हितवचनेऽहितभानमभये भयज्ञानं भयभानमित्यादिकम्॥ १०-११ ॥

न तथा विद्या, कथं तर्हि? उच्यते—

अदुष्टं विद्या॥ १२ ॥

(अदुष्टं विद्या) अदुष्टं ज्ञानं विद्या भवति। न केनापि कारणेन बाधकेन वा दुष्यते बाध्यते वा सर्वत्र सर्वदा तथैवावतिष्ठते॥ १२ ॥

अथ खलु सृष्टेरादौ सिद्धानामृषीणां यन्मन्त्रदर्शनं ज्ञानं तत्कथं भवति तदानीं प्रत्यक्षलिङ्गशब्दादीनामभावात्। अत्रोच्यते—

आर्षं सिद्धदर्शनं च धर्मेभ्यः॥ १३ ॥

(सिद्धदर्शनम्-आर्षं च धर्मेभ्यः) सिद्धानां सर्वेभ्यो मानवेभ्यो मन्त्रा-ध्येतृभ्यश्च पूर्वेषां सिद्धानां मन्त्रेषु सिद्धिम्प्राप्तानां परमर्षीणां दर्शनं मन्त्रदर्शनरूपज्ञानं तत्खलु धर्मेभ्यस्तेषामन्तरे वर्तमानेभ्यो विशिष्टनैर्मल्यादि-गुणेभ्यो भवति। एतत्खलु सिद्धदर्शनमार्षं ज्ञानं पूर्वोक्तज्ञानविकल्पाद् भिन्न-मत एव सर्वान्ते प्रदर्शितम्॥ १३ ॥

द्वितीयाह्निकं समाप्तम्।

समाप्तिंगतश्च नवमोऽध्यायः॥

दशमोऽध्याय:

तत्र

प्रथमाह्निकम्

बुद्ध्योऽर्थान्नानाविधानि ज्ञानानि परीक्षितानि सम्प्रति क्रमप्राप्ते सुखदु:खे परीक्ष्येते—

इष्टानिष्टकारणविशेषाद् विरोधाच्च मिथ:
सुखदु:खयोरर्थान्तरभाव: ॥ १ ॥

(सुखदु:खयो:-अर्थान्तरभाव:) सुखदु:खयोरुभयोर्भिन्नवस्तुत्वम्, सुखं भिन्नं दु:खं भिन्नम्। यत: (इष्टानिष्टकारणविशेषात्) इष्टकारणं स्वातन्त्र्यधनसुगन्धस्वादुभोजनादिसम्भार: सुखस्य, अनिष्टकारणं पारतन्त्र्यनिर्धनत्वदुर्गन्धास्वादुभोजनकण्टकादिसामग्री दु:खस्य। इत्थं कारणभेदात्। तथा (मिथ:-विरोधात्-च) परस्परं विरोधादपि सुखद:खे परस्परं विरुध्येते, नह्येकाधिकरणे सुखदु:खे युगपदनुभूयेतेऽथ च प्रत्ययविरोधात् सुखे प्रसन्नवदनत्वं दु:खे दीनवदनत्वं च भवति। तस्मादपि सुखं भिन्नं दु:खं भिन्नमस्ति॥ १ ॥

सुखदु:खयो: परीक्षा तयोर्ज्ञानाद् भिन्नत्वं मत्वा क्रियते, परन्तु सुखदु:खे न ज्ञानाद् भिद्येते तद्यथा सुखमहं जाने दु:खमहं जानेऽनुभूतिरेषा पुन: कथं ज्ञानादर्थान्तरत्वं सुखदु:खयोरात्मगुणप्रसङ्गे। अत्रोच्यते—

संशयनिर्णयान्तराभावश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतु: ॥ २ ॥

(ज्ञानान्तरत्वे हेतु:) ज्ञानाद् भिन्नत्वे, सुखं दु:खं च न ज्ञानं किन्तु ज्ञानाद् भिन्ने स्त आत्मगुणौ तत्रायं हेतुर्यतो ज्ञाने तु (संशयनिर्णयान्तराभाव:-च) संशयनिर्णयान्तरस्याभावोऽस्ति संशयनिर्णयान्तरं संशयनिर्णयाभ्यां भिन्नं न ज्ञानम्, संशयनिर्णयरूपं हि ज्ञानं भवति, सांशयिकं ज्ञानं विपरीतज्ञानमथ च निर्णीतं ज्ञानं च भवति हि, उक्तं च पूर्वानन्तरसूत्रेषु प्रात्यक्षिकादि ज्ञानमदुष्टं ज्ञानं तद्विपरीतं दुष्टज्ञानं च। सूत्रे चकारो निश्चयार्थ:। न तथा सुखं दु:खं च

ज्ञानविभागौ संशयनिर्णयाविव, अहं जाने यथार्थं विपरीतं वेति ज्ञानविशेषणम्, न तथा सुखं संशयनिर्णयभागथ च न तथा दुःखं संशयनिर्णयभाक्। तस्मात् सुखदुःखे ज्ञानाद् भिन्नौ गुणौ खल्वात्मनः। अन्यभाष्यकारैः सूत्रमबुद्ध्वा विपरीतं व्याख्यातं तत्र प्रथमः-अन्तरशब्दोऽभ्यन्तरार्थे कल्पितः, स च बलाज्ज्ञाने योजितः। न ह्यत्र ज्ञानं लक्ष्यं यत्तस्य भिन्नत्वं सुखदःखाभ्यां प्रदर्श्येत न च ज्ञानं स्वतन्त्रः शब्दः, ज्ञानात् सुखदुःखयोर्भिन्नत्वं लक्ष्यं सुखदुःखशब्दौ स्वतन्त्रौ तस्मात्तदर्थकल्पना विपरीता॥ २॥

हेत्वन्तरमाह—

तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्याम्॥ ३॥

(तयोः-निष्पत्तिः) तयोः प्रथमसूत्रतः प्रकृतयोः सुखदुःखयोरुत्पत्तिः प्राप्तिर्वा (प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्याम्) प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां ज्ञानाभ्यां भवति। यदा खल्विन्द्रियार्थसन्निकर्षजं ज्ञानं जायते तदा हि तज्ज्ञानस्यानुकूल्ये सुखं प्रातिकूल्ये दुःखं साक्षादनुभूयते। तथैव लिङ्गदर्शनाल्लैङ्गिकं ज्ञानं जायते तल्लैङ्गिकज्ञानस्यानुकूल्ये सुखं प्रातिकूल्ये दुःखमनुभूयते। न हि ततो जातं तदेव भवति तस्मात् सुखं दुःखं च न ज्ञानं किन्तु ज्ञानाद् भिन्नमात्मनो गुणान्तरम्। इदमपि सूत्रमन्यभाष्यकारैर्भ्रान्त्या पूर्ववद् विपरीतं व्याख्यातम्॥ ३॥

लैङ्गिकात् कथं सुखदुःखे भवत इत्युत्तरमिषतः पुनरपरो हेतुर्दीयते सुखदुःखयोर्ज्ञानाद् भिन्नत्वे—

अभूदित्यपि॥ ४॥

(अभूत्-इति-अपि) अभूत्-इति खलु सुखं दुःखं वा गते दिने मासे वाऽभवत् तस्य स्मरणात् पुनः सुखं दुःखमनुभवति जनः, अपि शब्दाद् भविष्यति मे सुखं जलवृष्टितोऽन्नोत्पत्त्या, पुत्रो मे प्रवासादागमिष्यतीत्याशंसनाद् भवति हि सुखम्। तथा भोजनप्रापणात् तदास्वादनेनेति सङ्कल्प्य सुखमनुभवति हि जनः, एवं दुःखप्रदं दृष्ट्वाऽनेन दुःखं जातं स्मृत्या पुनर्दुःखमनुभवति, उद्यतदण्डहस्तं दृष्ट्वा दुःखमनुभवति यद् दुःखयिष्यति खल्वयम्। निवृत्तस्य सुखस्य दुःखस्य स्मृतिर्भवति तत् सुखं पुनः प्राप्नुयात् तद् दुःखं नाप्नुयात् सुखस्य दुःखस्य चास्थिरत्वात् पुनः स्मरणं भवति पुनस्तत्सुखस्य प्राप्तये तथा दुःखस्यापुनरागमनाय सङ्कल्पो भवति। ज्ञानं तु न क्षणिकमस्थिरं वा, न हि तन्नाशप्रसङ्गो यस्य स्मरणं भवेत् तथा पुनस्तत्प्राप्तिप्रसङ्गः खलु यस्य सङ्कल्पो भवेद् यदेतद् ज्ञानं मे गते दिनेऽप्यभूदागामिनि

दिनेऽपि भविष्यति वेति व्यवहारो न दृश्यते, अर्थाकारनिर्भासो ज्ञानं भोगाकार-निर्भासः सुखं दुःखं च। अनेकैर्भाष्यकारैः सूत्र-मिदमन्यथा व्याख्यातम्॥ ४॥

पुनरन्यो हेतुरत्रैव दीयते—

सति च कार्यादर्शनात्॥ ५॥

(सति च) प्रात्यक्षिके लैङ्गिके वा ज्ञाने सति चापि (कार्यादर्शनात्) सुखदुःखयोः कार्यस्य मुखप्रसादस्य मुखदैन्यस्यादर्शनात्, न हि ज्ञानकाले सुखकार्यं मुखप्रसादः दुःखकार्यं मुखदैन्यं दृश्यते तस्मात् सुखदुःखे ज्ञानाद् भिन्ने स्तो नोचेत् सुखकार्यस्य मुखप्रसादस्य दुःखकार्यस्य मुखदैन्यस्य निरन्तरं प्रवृत्तिर्भवेद् ज्ञानस्य स्थिरत्वात्॥ ५॥

अन्यच्च—

एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात्॥ ६॥

(एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात्) ज्ञानसुखदुःखानामिति शेषः, ज्ञानमात्मगुणः सुखदुःखे चाप्यात्मगुणौ ते गुणा ज्ञानसुखदुःखानि खल्वेकार्थ-समवायिकारणान्तरेषु दृश्यन्ते। एकस्मिन्नर्थे खल्वात्मनि समवयन्तीति तच्छीलानि कारणान्तराणि भिन्नभिन्नानि कारणानि ज्ञानसुखदुःखानां यानि तेषु दृष्टत्वाज्ज्ञानसुखदुःखानाम्। ज्ञानस्य कारणानि सन्तीन्द्रियार्थसन्निकर्षो लिङ्गदर्शनं शब्दप्रत्ययः। सुखस्य कारणानि धर्मः सुखरागः सुखसाधनोपा-जनेच्छाप्रयत्नौ, दुःखस्य कारणानि खल्वधर्मो द्वेषो दुःखसाधनपरिग्रहचेष्टा। एतानि भिन्नभिन्नकारणानि खल्वात्मनि समवेतान्याश्रितानि तेषु भिन्नभिन्नेषु दृश्यमानानि ज्ञानसुखदुःखानि भिन्नभिन्ना गुणाः सन्त्यात्मनस्तस्माज्ज्ञानाद् भिन्नं सुखं दुःखं चेति निष्कर्षः॥ ६॥

ज्ञानसुखदुःखानि कथमेकस्मिन्नर्थे खल्वात्मनि समवेतकारणान्तरेषु दृष्टानि। अत्रोच्यते—

**एकदेश इत्येकस्मिन् शिरः पृष्ठमुदरं मर्माणि
तद्विशेषस्तद्विशेषेभ्यः॥ ७॥**

(एकस्मिन्) एकस्मिन् देहे (शिरः पृष्ठम्-उदरं मर्माणि एकदेशः-इति तद्विशेषः) यथाऽस्य देहस्यैकदेशः-एकैकदेशो भिन्नभिन्नाङ्गं शिरः पृष्ठमुदरं मर्मादिकं विशिष्टाङ्गम् (तद्विशेषेभ्यः) तद्भिन्नभिन्नकारणेभ्यः सन्ति तथैवैकस्मिन्नात्मनि भिन्नभिन्नकारणेभ्यो निष्पन्नानि ज्ञानसुखदुःखानि सन्ति,

तस्माज्ज्ञानाद् भिन्ने सुखदुःखे खल्वात्मगुणौ॥ ७॥

प्रथमाह्निकं समाप्तम्।

द्वितीयाह्निकम्

अधुना सर्वान्ते कारणं परीक्ष्यते—

कारणमिति द्रव्ये कार्यसमवायात्॥ १॥

(कार्यसमवायात्) कार्यं हि त्रिविधं भवति द्रव्यं गुणः कर्मेति संज्ञा-भेदात्, कार्यद्रव्यं कार्यगुणः कार्यकर्म तेषां कार्याणां कार्यभूतानां द्रव्यगुण-कर्मणां समवायः समवेतत्वं समवेतसम्बन्धः समवायसम्बन्धोऽविना-भावसम्बन्धः कार्यसमवायस्तस्मात् (कारणम्-इति) कारणम्-इति व्यवहारः प्रयोगो वा (द्रव्ये) द्रव्ये भवति, नान्यत्र गुणे कर्मणि वा। तस्मात् समवायात् कारणमर्थात् समवायिकारणं द्रव्यमेव भवति स्वकार्यं प्रति स्वकीयं कार्यद्रव्यं कार्यगुणं कार्यकर्म प्रति यथा तन्तवः पटस्य, फलं रसादेः, पादौ गमनस्य हस्तावादानस्य मुसलमुत्क्षेपणस्य समवायिकारणम्॥ १॥

तथा—

संयोगाद्वा॥ २॥

(संयोगात्-वा) द्रव्ये कारणमिति वर्तते, वाकारः कारणान्तरविधानाय चार्थे। कार्यसमवायात् तु द्रव्ये समवायिकारणमिति व्यवहारः, तथा संयोगा-दपि द्रव्ये कारणमिति व्यवहारो भवति। समवायाभावात् तत्खल्व-समवायिकारणम्। यथा घटं प्रति चक्रस्य हस्तस्य वा संयोगात् खलु चक्रं हस्तोऽसमवायिकारणम्, पटं प्रति तुर्याः संयोगात् तुरी भवत्यसमवायिकारणम्। यद्वा द्रव्ये कारणमिति व्यवहारो द्विविधो भवति कार्यसमवायात् संयोगाच्च, तत्र प्रथमं समवायिकारणमुत्तरमसमवायिकारणमिति। संयोगाद्वा द्रव्ये कारण-त्वमसमवायिकारणत्वं तु वैकल्पिकं द्रव्यादन्यत्रापि तस्य प्रक्रान्तत्वात्तच्चाग्रे वक्ष्यत्याचार्योऽत एवात्र वा शब्दः प्रयुक्तः, परन्तु कार्यसमवायाद् द्रव्ये समवायिकारणत्वं नित्यमेव तस्य द्रव्यादन्यत्रासम्भवादिति विवेकः॥ २॥

अद्रव्येऽपि भवत्यसमवायिकारणव्यवहारस्तत्र प्रथमं कर्मणि दर्शयति सूत्रकारः—

कारणे समवायात् कर्माणि ॥ ३ ॥

(कर्माणि) कर्माणि भवन्त्यसमवायिकारणानि, परन्तु न स्वतन्त्राणि साक्षाद्वा, किन्तु (कारणे समवायात्) वस्तुतः संयोगविभागवेगानां कार्याणां कार्यगुणानां कारणानि कर्माणि, संयोगविभागवेगाश्च कारणे द्रव्ये समवयन्ति तत्रैव कारणे द्रव्ये कर्माण्यपि समवयन्ति, तत्र कारणे द्रव्ये कर्मणां समवायात् समवायसम्बन्धेन वर्तमानत्वात् कर्माणि खल्वपि परम्परया भवन्त्यसमवायिकारणानि। समवायिकारणं तु तन्तुप्रभृतिकं द्रव्यमेव तत्कार्यद्रव्यस्य पटादिकस्य तथा संयोगादिगुणानां कर्मणा चापि ॥ ३ ॥

अथ गुणेऽसमवायिकारणव्यवहारं दर्शयति—

तथा रूपे कारणैकार्थसमवायात् ॥ ४ ॥

(तथा रूपे कारणैकार्थसमवायात्) तथा रूपे रूपादौ रूपरसस्पर्शेषु खल्वसमवायिकारणव्यवहारोऽस्ति। रूपादिकमसमवायिकारणं भवति कार्यरूपादिकस्य, यतो यदवयविद्रव्यं कार्यं तस्यावयविनो द्रव्यस्य कारणमवयवद्रव्यमेकोऽर्थः समानाधिकरणं रूपादिकस्यावयविद्रव्यस्य च तत्र कारणाख्यैकाधिकरणे द्वयोरपि समवायात् समवायसम्बन्धात् कारणस्थं रूपादिकमसमवायिकारणं भवति कार्यरूपादिकस्यावयविद्रव्यस्थितस्य। **अन्यो व्याख्यामार्गः**- कार्यरूपादिकस्यावयविद्रव्यं समवायिकारणं तेन कारणेनावयविना द्रव्येण सहैवैकस्मिन्नर्थेऽवयवाख्येऽधिकरणे कार्यरूपादिकं समवैति यथाऽवयविद्रव्यं समवैति तथाऽवयविरूपादिकमपि समवैति यतोऽवयविद्रव्यस्य कारणमवयवद्रव्यमेवमवयविरूपस्य कारणमवयवरूपमस्ति तच्चावयवरूपादिकमवयवे समवैति, अवयवे वर्तमानं सदेव रूपादिको गुणोऽवयविनि वर्तते, कारणैकार्थसमवेतत्वेन कारणगुणपूर्वकत्वेन कार्यगुणप्रादुर्भावाद्धेतोः रूपादिको गुणोऽसमवायिकारणम् ॥ ४ ॥

अन्यच्च—

कारणसमवायात् संयोगः पटस्य ॥ ५ ॥

(संयोगः कारणसमवायात् पटस्य) संयोगोऽसमवायिकारणं भवति कारणेषु खल्ववयवेषु समवायात्, यथा-पटस्य पटकारणेषु तन्तुषु समवेतत्वात् संयोगोऽसमवायिकारणं साक्षादस्ति, तन्तुषु संयोगः साक्षाद् दृश्यते हि। अत्र संयोगः कारणवर्ती गुणोऽस्ति न तु कार्यवर्ती, तस्मात् कारणसमवायादुक्तो हेतुः ॥ ५ ॥

स च संयोगः—

कारणकारणसमवायाच्च ॥ ६ ॥

(कारणकारणसमवायात्-च) क्वचित् संयोगः कारणस्य कारणे समवेतत्वादपि भवत्यसमवायिकारणम्। यथा—तूलपिण्डे तूलराशौ वा यन्महत्त्वं महत्परिमाणं तस्य कारणं समवायिकारणं तूलपिण्डस्तूलराशिर्वा, तूलपिण्डस्य तूलराशेः कारणस्य कारणं समवायिकारणं तूलावयवा तूलांशवस्तेषु कारणभूतेषु तूलावयवेषु समवेतस्तेषां शिथिलसंयोगः, स एष संयोगः कारणस्य कारणे समवेतत्वाद् भवत्यसमवायिकारणं महत्तूलपिण्डस्य महत्परिमाणस्य च॥ ६ ॥

अथ च—

संयुक्तसमवायादग्नेर्वैशेषिकम्॥ ७॥

(अग्नेः-वैशेषिकम्) अग्नेः खलु वैशेषिकं कारणत्वं समवाय्यसमवायिकारणत्वाभ्यां विशिष्टं भिन्नं कारणत्वं निमित्तकारणत्वं भवति, अग्निर्निमित्तकारणं भवति पाकजधर्माणां, रूपादीनामित्यर्थः। कथमित्युच्यते (संयुक्तसमवायात्) अग्निना संयुक्तेषु घटफलादिषु तद्रूपादीना समवेतत्वात् तेषामग्निर्निमित्तकारणं। जडेषु, कालोऽपि "कारणेन कालः" (६.१.२६) इत्युक्तत्वात्[१] वैशेषिकमेवात्र निमित्तकारणापरनामकमन्यथा हि भाष्यकारैः कल्पितं निमित्तकारणमुत्सूत्रं स्यात्। इत्थमेवान्यत्र संयुक्तसमवेतेषु ज्ञानादिगुणवान् चेतनः खलु जीवात्मा परमात्मा तथा तद्गुणा ज्ञानादयश्च निमित्तकारणमित्युत्प्रेक्ष्यम्॥ ७॥

अधुना शास्त्रान्ते सूत्रद्वयेन शास्त्रस्योपसंहारः क्रियते—

दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युदयाय॥ ८ ॥

(दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगः-अभ्युदयाय) "अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः" इति धर्मव्याख्यानप्रतिज्ञा, व्याख्यातश्चासौ तत्त्वज्ञानाख्यो विशिष्टधर्मः। "यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः" इति धर्मात् साध्यं प्रयोजनं द्विविधमभ्युदयो निःश्रेयसश्च, तत्र दृष्टानां कर्मणां दृष्टफलवतां दृष्टप्रयोजनाभावे दृष्टफलाभावे प्रयोगः प्रयोजनं फलमभ्युदयाय-अभिमुखीभूतायोदयायोत्कर्षायेह जन्मनि परजन्मनि वा भवति न ह्यत्र फलेऽविश्वासः

---

१. निष्क्रमणप्रवेशनयोर्निमित्तमाकाशः।

कार्यः ॥ ८ ॥

यतः—

तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति ॥ ९ ॥

(तद्वचनात्) अत्र शास्त्रे यदात्मादिद्रव्याणां तद्गुणकर्मणां वैशेषिक-धर्माणां विशिष्टधर्मपदवाच्यानां तत्त्वज्ञानानां व्याख्यानं कृतं तत्राविश्वासेन न भवितव्यं यतोऽत्र व्याख्यातस्य धर्मस्याश्रयः खल्वाम्नायस्तद्वचनं धर्मप्रवचन-शास्त्रं वेदस्तस्माद् धर्मप्रवचनशास्त्राद् धर्मप्रवचनशास्त्रत्वात् (आम्नायस्य) तस्य वेदस्य (प्रामाण्यम्-इति) अत्र वैशेषिकदर्शने प्रामाण्यं कृतम्, वेदं प्रमाणीकृत्य हि व्याख्यातो धर्मो, न हि सन्देहावसरोऽत्रेति शुभं समाप्तं शास्त्रम् ॥ ९ ॥

द्वितीयाह्निकं समाप्तम्

समाप्तिंगतश्च दशमोऽध्यायः,

वैशेषिकदर्शनं ब्रह्ममुनिभाष्योपेतं च पूर्तिमगात् ॥

—०—

वर्णानुक्रमेण सूत्रसूचिः

—:o:—